

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ
ANABİLİM DALI**

**ERMENİLER ARASINDA PROTESTANLIĞIN YAYILIŞI
VE
PROTESTAN ERMENİLER
(TÜRKİYE ÖRNEĞİ)**

Doktora Tezi

Mehmet Alparslan KÜÇÜK

Ankara 2005

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ
ANABİLİM DALI**

**ERMENİLER ARASINDA PROTESTANLIĞIN YAYILIŞI
VE
PROTESTAN ERMENİLER
(TÜRKİYE ÖRNEĞİ)**

Doktora Tezi

Mehmet Alparslan KÜÇÜK

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU

Ankara 2005

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ
ANABİLİM DALI

**ERMENİLER ARASINDA PROTESTANLIĞIN YAYILIŞI
VE
PROTESTAN ERMENİLER
(TÜRKİYE ÖRNEĞİ)**

Doktora Tezi

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi

ÖNSÖZ

XVI. yüzyıla gelindiğinde Avrupa’da sosyal, ahlakî ve ekonomik durum kötüye gitmeye başlamış ve bu kötü durum içerisinde Roma Katolik Kilisesi kendisini zenginleştirme yoluna gitmiştir. Bu çerçevede Kilise, kurtuluş için kendisini merkez alarak yetkili kılmış, endüljans dağıtmış ve her bakımdan otorite kabul etmiştir. Kilisenin bu tavrı ve tutumu, halkı ve bazı çevreleri rahatsız etmiştir. Bu tutum ve rahatsızlık neticesinde Martin Luther başta olmak üzere birçok din ve bilim adamı kiliseyi protesto etmiştir. Kendisini, dinî alanda bir reform olarak ön plana çıkaran bu protestonun temelinde sosyal, ahlakî ve ekonomik bozukluk yer almıştır. Protestonun dinî alanda ortaya çıkması halkın sosyal, ahlâk ve ekonomik bozukluk içerisinde olmasına karşın kilisenin her bakımdan muhteşem bir zenginliğe kavuşmasından kaynaklanmıştır.

Martin Luther’in öncülüğünde başlayan bu protesto hareketi dünyanın her tarafına sıçramış ve kiliseye karşı kilise içerisinde birtakım farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bu farklı düşünceye sahip kimseler için Kilise yönetimi tarafından “protestocular” anlamında “Protestanlar” adı verilmiş ve böylece zaman içerisinde bağımsız bir hareket olarak “Protestanlık” ortaya çıkmıştır. Protestanlık da diğer Hristiyan gruplar gibi genişlemek ve yayılmak amacıyla misyonerler yetiştirmiştir. Zamanla yetişen bu misyonerler de dünyanın çeşitli bölgelerine gönderilmiş ve bu bölgelerden birisi dağılma sürecinde olan “Osmanlı Devleti” olmuştur. Osmanlı Devleti, Katolik ve Ortodokslukla birlikte Protestanlık için de çok uygun bir ülke olmuştur. Çünkü Osmanlı Devleti bu bölünme sürecinde ekonomik ve stratejik konum bakımından çok önemli bir yer tutmuştur. Bu düşünceyle misyonerlik faaliyetlerine başlayan ancak Yahudi ve Müslümanlar üzerindeki emellerine ulaşamayan Protestan misyonerler, Hristiyan millet olarak Ermenilere yönelmişlerdir.

Ermenileri keşfeden Amerikalı ve İngiliz misyonerler, eksiklikleri tespit ettikleri eğitim başta olmak üzere sağlık ve siyasal alanlarda faaliyetlere başlamışlardır. Onlar, bu faaliyetlerle birlikte Ermeni Kilisesi’nde bir reforma ihtiyaç olduğunu savunarak Kilise içerisinde bir ayrımcılığa sebep olmuşlardır. Bu ayrımcılık neticesinde de Ermeni Patrikliği, Protestanlığa meyilli olan Ermenileri aforoz etmiş ve onları kiliseden kovmuştur. Bu aforoz ve kovulmanın ardından

Anadolu’da “Protestan Ermeni Kilisesi” ve bağımsız bir “Protestan Ermeni Milleti” doğmuştur. Böylece Anadolu’da Ermenilerle birlikte resmî ve faâl olarak bir Protestanlık süreci başlamıştır. 1915’li yıllara kadar devam eden bu süreçte Protestan Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı ile birlikte Anadolu’dan tüm dünyaya özellikle Amerika’ya dağılarak buralarda kiliseler ve gruplar oluşturmuşlardır. Bu bağlamda dünyadaki Protestan Ermeniliğinin temelini “Anadolu” ve İstanbul Protestan Ermenileri’nin oluşturması hasebiyle tarihî süreç içerisinde Anadolu’daki Protestan Ermeniler, çok önemli bir rol oynamıştır. Ancak bu önemine binaen, Türkiye Protestan Ermenilerini konu alan bir çalışma yapılmamıştır. Bundan dolayı böyle bir çalışma tez konusu olarak seçilmiştir.

Bu düşünceyle “Ermeniler Arasında Protestanlığın Yayılışı ve Protestan Ermeniler (Türkiye Örneği)” olarak belirlediğimiz Tezimizde, Protestan Ermenilerin inanç, ibadet ve dinî uygulamaları hususunda yapılan gözlemler, incelemeler ve görüşmelerle birlikte kutsal kitap ve diğer ana kaynaklara da yer verilmiştir. Çalışmamızda konu ile ilgili yerli ve yabancı kaynakların yanısıra Protestan misyonerlerin faaliyetleri ve Ermeni Kilisesi’nin misyonerler karşısındaki tutumu hususunda Osmanlı arşiv belgelerinden de yararlanılmıştır.

Bu metot ve yaklaşımlar çerçevesinde tezimiz Giriş, iki Bölüm ve Sonuç’tan oluşmaktadır. Tezimizin Giriş kısmında çalışmanın amacı ve metodunun yanısıra Ermeni Kilisesi ve Ermeniler hakkında genel bilgiler verilmiştir.

Tezimizin Birinci Bölümü’nde ise reform hareketi ve Protestanlık hakkında genel bilgiler verilmiş, Protestanlığın Anadolu’daki Ermeniler arasında oluşum sebepleri de belirtilerek nasıl yayıldığı ve bu yayılış sürecinde misyonerlik faaliyetlerinin nasıl olduğu ele alınmıştır. Bununla birlikte misyonerlik faaliyetleri neticesinde Protestanlaşan Ermenilere karşı Ermeni Patrikliği’nin tutumu ve bu tutum karşısında İngiltere ve Amerika’nın Osmanlı Devleti’ne karşı baskısı da işlenmiştir. Bu bölümde ayrıca Protestanlığı kendisine din olarak seçen Ermenilerin “Millet” olarak kabulü de anlatılmıştır.

İkinci Bölüm’de de günümüz Türkiye’sindeki Protestan Ermeni Kiliseleri’nin genel ve idarî yapıları anlatılmıştır. Ayrıca Protestan Ermenilerin temel inançları, haftalık ve yıllık ibadet uygulamaları, ayinleri ve diğer dinî uygulamaları da konu edilmiştir.

Tezimizin Sonuç Bölümü'nde ise çalışma hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Bu çalışmamızda plân, program, kaynak bakımından destek gördüğüm ve görüşlerinden de faydalandığım babam Prof. Dr. Abdurrahman Küçük'e, Tezin ortaya çıkış sürecinde her türlü desteğini gördüğüm danışmanım Doç. Dr. Ahmet Hikmet Eroğlu'na, İstanbul'da Tezimizle ilgili çalışmamız sürecinde bizlere her konuda destek sağlayan Prof. Dr. Ömer Faruk Harman ile M. Numan Malkoç'a, Ohannes Torkumoğlu'na, Sonna Özpembe'ye, Krikor Damatyan'a, özellikle her türlü bilgi ve tecrübelerini bizimle paylaşan Krikor Ağabaloğlu'na, ayrıca çalışmamız süresince bilgi alışverişinde bulunduğum ve desteğini gördüğüm Doç. Dr. Mehmet Katar ile Dr. Ali İsra Güngör'e ve emeği geçen herkese teşekkürü bir borç bilmekteyim.

Mehmet Alparslan KÜÇÜK

Ankara 2005

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER.....	IV
KISALTMALAR.....	VII
GİRİŞ.....	1
A. Metodoloji.....	1
a. Konunun Amacı ve Önemi.....	1
b. Konunun Kapsamı ve Metodu.....	2
B. Ermeniler ve Hristiyanlık.....	3
a. Ermenilerin Hristiyanlığı Kabulü.....	3
b. Ermeni Kilisenin Oluşumu ve Kilisenin Ermenilerdeki Yeri	7
c. Günümüzde Ermeni Kilisesi ve Ermeniler.....	13
I. BÖLÜM.....	27
ERMENİLER ARASINDA PROTESTANLIĞIN YAYILIŞI.....	27
A. Reform Hareketi ve Protestanlığın Doğuşu.....	27
B. Protestanlığın Anadolu’da Yayılış Sürecinde Ermeniler.....	34
C. Ermeniler Arasında Protestanlığın Yayılışına Zemin Hazırlayan Şartlar.....	38
a. Osmanlı Devleti’nin Genel ve Siyasal Yapısı.....	38
b. Yabancı Devletlerin Siyasî Politikaları.....	42
ba. İngiltere’nin Siyasî Politikası.....	42
bb. Amerika’nın Siyasî Politikası.....	44
c. Ermenilerin Dinî ve Siyasî Yapısı.....	48
D. Ermeniler Arasında Protestanlığın Yayılışında	
“Misyonerler ve Misyonerlik Faaliyetleri”.....	52
a. Misyonerler.....	52
b. Misyonerlik Faaliyetleri.....	61
ba. Genel ve Siyasal Alandaki Faaliyetler.....	62
bb. Eğitim-Öğretim Alanındaki Faaliyetler.....	76
E. Misyonerlik Faaliyetleri Karşısında Ermeni Kilisesinin Tutumu.....	94
F. Protestan Ermeni Kilisesi’nin Oluşumu ve Protestan Ermenilerin	
“Millet” Olarak Kabulü.....	102

II. BÖLÜM	112
GÜNÜMÜZ TÜRKİYESİNDE PROTESTAN ERMENİLER	112
A. Protestan Ermeni Kiliseleri	112
a. Kiliselerin Genel Yapısı	113
b. Kiliselerin İdarî Yapısı	117
ba. Kurul	117
1. Sivil Kurul	117
2. Ruhanî Kurul	117
bb. Pastör (Bedvelli)	118
1. Pastörün Görev ve Sorumlulukları	118
2. Pastörün Seçimi ve Atanması	121
B. Protestan Ermenilerin Temel İnançları	125
a. Tanrı İnancı	126
aa. Baba	127
ab. Oğul (İsa Mesih)	128
ac. Kutsal Ruh	130
b. Kutsal Kitap İnancı	131
c. Kilise İnancı	136
d. Kurtuluş İnancı	140
e. Evanjelizm İnancı	146
f. Diğer İnançlar	152
C. Protestan Ermenilerin Ayinleri (Sakramentleri)	159
a. Vaftiz	160
aa. İnanç Olarak Vaftiz	160
ab. Uygulama Olarak Vaftiz	162
b. Evharistiya (Ekmek –Şarap)	164
ba. İnanç Olarak Evharistiya	164
bb. Uygulama Olarak Evharistiya	167
D. Protestan Ermenilerin İbadet Uygulamaları	170
a. İbadet Uygulamalarındaki Temel Unsurlar	171
aa. Dua	171
ab. Vaaz	172

ac. Kutsal Kitaptan Bölümler Okuma.....	173
ad. İlahiler.....	173
ae. Ondalık Verme.....	174
b. Haftalık İbadet Uygulamaları.....	175
c. Yıllık İbadet Uygulamaları.....	177
ca. Noel.....	177
cb. Paskalya	178
cc. İsa'nın Göğe Yükselişi (Ascention).....	179
cd. Pentekost.....	180
E. Protestan Ermenilerin Diğer Dinî Uygulamaları.....	181
a. Doğum.....	181
b. Evlilik.....	182
c. Ölüm.....	184
d. Tövbe.....	185
e. Oruç.....	186
SONUÇ	188
BİBLİYOGRAFYA	192
ÖZET	211
SUMMARY	212
RESİMLER	213

KISALTMALAR

A.B.A.	: Ana Britannica Ansiklopedisi
A.DVN.	: Sadaret Divân (Beylikçi) Kalemi Belgeleri
A.M.A.A.	: The Armenian Missionary Association of America
A.MKT.	: Sadaret Mektubî Kalemi Belgeleri
A.MKT.MHM.	: Sadaret Mühime Kalemi Evrakı
A.Ü.İ.F.D.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
A.Ü.S.B.D.	: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri
B.T.T.D.	: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
D.A.D.	: Dinî Araştırmalar Dergisi
D.B.İ.A.	: Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi
DH.İD.	: Dahiliye İdarî Kısım Belgeleri
DH.KMS.	: Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti Belgeleri
DH.MB..HPS.	: Dahiliye Mebânî-i Emîriye Ve Hapishâneler Müdüriyeti Belgeleri
DH.MKT.	: Dahiliye Mektubi Kalemi
DH.MUİ.	: Dahiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi Belgeleri
Düz.	: Düzenleyen
Der.	: Derleyen
Dir.	: Direktör
E.A.	: The Encyclopedia Americana
E.A.D.	: Ermeni Araştırmalar Dergisi
E.B.	: Encyclopedia Britannica
Ed.	: Editör
E.R.	: The Encyclopedia of Religion
E.R.E.	: Encyclopedia of Religion and Ethics
E.Ü.İ.F.D.	: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
E.Ü.S.B.E.D.	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
F.Ü.İ.F.D.	: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Haz.	: Hazırlayan
H.Ü.E.F.D	: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
HR.MKT.	: Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri
İ.Ö.P.	: İlahiyat Önlisans Programı
İSAV	: İslamî İlimler Araştırması Vakfı
İ.Ü.E.F.T.D.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
MV.	: Meclis-i Vükelâ Mazbataları
N.E.B.	: The New Encyclopedia Britannica
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
S.Ü.İ.F.D.	: Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
T.M.D.	: Tarih ve Medeniyet Dergisi
T.D.D.	: Tarih ve Düşünce Dergisi
T.T.D.	: Tarih ve Toplum Dergisi
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
U.Ü.İ.F.D.	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Y.	: Yıl
Y..A.HUS.	: Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı
Y...A.RES.	: Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
Y..EE..	: Yıldız Esas ve Sadrazam Kamil Paşa Evrakı
Y..MTV.	: Yıldız Mütenevvî Maruzat Evrakı
Y..PRK.ASK.	: Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat
Y..PRK.AZJ.	: Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller
Y..PRK.BŞK.	: Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti
Y..PRK.DH...	: Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı
Y.PRK.HR..	: Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı
Y..PRK.EŞA.	: Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik
Y..PRK.UM..	: Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirâtı

GİRİŞ

A. Metodoloji

a. Konunun Amacı ve Önemi

Ermeniler, geçmişte de günümüzde de önemli bir yer tutmuştur ve tutmaktadır. Ancak bu önem; daha çok siyasî amaçlı olmuş ve Ermenilerin dinî yaşantıları geri plânda kalmıştır.

Ermeni denilince, genelde hep “Ermeni Milleti ve Gregoryen Monofizit Ermeni Kilisesi”ne mensup olanlar anlaşılmıştır. Bununla beraber Gregoryen Ermeniler dışında kalan hem “Katolik Ermeni Kilisesi” hem de “Protestan Ermeni Kilisesi”ne dahil olanlar da vardır. Bu durum, bizi daha önce çalışma yapılmadığını gördüğümüz Protestan Ermenileri incelemeye teşvik etmiştir. Ayrıca Türkiye’deki resmî ve faâl Protestanlığın, Ermeniler ile başlaması ve Ermeniler’in Protestanlığın Anadolu’ya girişinin temel vasıtası olması, günümüz Türkiye’sindeki Protestan Ermenilerin bilinmesi zarureti ortaya çıkarmıştır.

Protestan Misyonerler; özelde Protestanlığı genelde de Hristiyanlığı yaymak için Anadolu’da faaliyetlere başlamış ve bu faaliyetler Osmanlı Devleti’ndeki Türkler ve Yahudiler üzerinde yoğunlaşmıştır. Ancak Türkler ve Yahudiler üzerinde başarı sağlayamayan Protestan misyonerler, Osmanlı Devleti’ndeki Ermenilere yönelmişlerdir. Çünkü Osmanlı Devleti’nin zayıflamasına paralel olarak Ermeniler, yabancı devletler için siyasî, ekonomik ve lojistik emellere ulaşabilmenin vazgeçilmez bir unsuru olarak görülmüştür. Ermenilerin yabancı devletler tarafından keşfedilmesiyle Anadolu topraklarında ve bugünkü Türkiye’de Hristiyan misyonerler, Ermeni Milleti’nden kendilerine taraftar kazanmak amacıyla “misyonerlik faaliyeti” yarışına girmişlerdir. Zaman içerisinde de Protestan misyonerlerin faaliyetleri neticesinde Ermeni Kilisesi bünyesinde bölünmeler olmuş ve Ermeni Kilisesi’nden (Gregoryen Ermeniler) ayrı, Katolik ve Protestan Ermeni cemaati oluşmuştur. Bu üç Ermeni cemaat arasında da mücadeleler başlamış ve Protestan misyonerler vasıtasıyla Protestan Ermeniler, Osmanlı Devleti tarafından ayrı bir “millet” olarak tanınmıştır. Böylece Anadolu topraklarında Ermenilerle bir Protestanlık tarihi başlamıştır.

Anadolu’da Protestanlığın başlangıcının, gelişmesinin ve yayılmasının Ermenilerle olduğu ve “Ermeni Meselesi”nin çıkmasında da Protestanlığın hatta

Protestan Ermenilerin rolü dikkate alındığında, bu çalışmanın önemi ortaya çıkmaktadır. Çünkü bugüne kadar Türkiye’deki Protestan Ermenilerin, hem Ermeni Kilisesi’nden (Gregroyen/Lusavorçagan Ermeniler’den) hem de diğer Protestanlar’dan farkını ortaya koyan bir çalışma Türkiye’de yapılmamıştır. Ermeni Meselesi’ndeki rolü, Misyonerlerin etkileri ve Ermeniler’in bölünmesinde bu hareketin etkisi dikkate alınınca böyle bir araştırmaya gerek olduğu açıkça görülmektedir.

Türkiyedeki Gregoryen Ermeni Kilisesi, İstanbul Ermeni Patrikliği ve genel olarak Katolikler üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların bütün yönleriyle ortaya çıkması ve bir bütün olarak değerlendirilmesi için Protestan Ermeniler konusunun da araştırılması kaçınılmaz olmaktadır. Çünkü ortada bir boşluk vardır. Bu boşluğun doldurulması gerekmektedir. Bu Tez, mevcut boşluğu doldurmak, Dinler Tarihi ve Türk Bilim ve Kültür Tarihi alanına katkıda bulunmak amacını taşımaktadır.

Bu amaç doğrultusunda da Protestanlığın Ermeniler üzerindeki etkisini tarihî süreç içerisinde değerlendirmek ve günümüz Türkiye’sinde yaşayan Protestan Ermeniler’in oluşumunu, temel inançlarını, dinî törenlerini ve ibadet uygulamalarını diğer Ermeniler’den farkını da ortaya koyarak taraflı, subjektif ve spekülâtif yaklaşımlardan uzak, objektif bir biçimde bilimsel kriterlerle incelemek temel anlayışımız olmuştur.

b. Konunun Kapsamı ve Metodu

Günümüz Türkiye’sinde Gregoryen, Katolik ve Protestan Ermeniler olmak üzere üç Ermeni topluluk mevcuttur. Ancak Tezimizde bir sınırlandırma yapmak amacıyla sadece “Protestan Ermeniler” ele alınmıştır. Ayrıca konunun özgün olması için daraltılması gerekmektedir. Bunun için Tez, “Türkiye Örneği” şeklinde sınırlandırılmıştır. Bu sınırlandırma, çalışmanın verimli olmasının da bir gereğidir.

Araştırmamızın temel kaynağını, Protestan Ermeni Kiliseleri’nde yapılan gözlem ve röportajlara dayanan “alan araştırması” oluşturmuştur. Bunun yanında Kutsal Kitap ve Protestan Ermenileri konu alan diğer ana kaynaklar esas alınmıştır. Çalışmamızda konu ile ilgili yerli ve yabancı kaynakların yanısıra Protestan misyonerlerin faaliyetleri ve Ermeni Kilisesi’nin misyonerler karşısındaki tutumu hususunda Osmanlı arşiv belgelerinden de yararlanılmıştır.

Protestan Ermeniler, Türkiye’de İstanbul’da ikamet etmektedir. Bu nedenle çalışmamız, İstanbul merkezli olmuştur. Ayrıca Gregoryen Ermenilerle ve Protestanlarla ilgili olarak da karşılaştırma mahiyetinde yer yer bilgiler verilmiş; ancak detaylara inilmemiştir.

Bu bağlamda Tezimiz, “Ermeniler Arasında Protestanlığın Yayılışı ve Protestan Ermeniler (Türkiye Örneği)” olarak belirlenmiştir. Tezimizde Ermeni Kilisesi ve Ermeniler hakkında genel bir bilgi verilmiş, Protestanlığın dünyada ve Anadolu’da oluşumu ve Protestan misyonerlerin Anadolu’daki Ermeniler üzerindeki faaliyetleri anlatılmıştır. Bununla birlikte Protestan Ermeniler’in Osmanlı Devleti tarafından “millet” olarak tanınması ve Ermeni Kilisesi ile mücadelesi işlenmiştir. Tezimizde ayrıca günümüz Türkiye’sinde Protestan Ermeni Kiliseleri’nin genel ve idarî yapıları, temel inançları, ayinleri (sakramentleri) ve ibadet uygulamaları konu edilmiştir.

B. Ermeniler ve Hristiyanlık

a. Ermenilerin Hristiyanlığı Kabulü

Ermeniler, tarihî süreç içerisinde İran ve Bizans (Roma) İmparatorluğu arasındaki siyasî çekişmenin ortasında kalmıştır. Siyasî çekişmeler ve bulundukları bölgenin (Ermenistan) coğrafi yapısı nedeniyle Ermeniler, İran ve Bizans İmparatorluğu ile birlikte birçok devletin egemenliğine girmiştir. Bu durum, onların Hristiyanlıkla birlikte çeşitli dinlerin inanç ve uygulamalarını da benimsemelerine yol açmış ve Ermenilerin Hristiyanlığı resmî din olarak kabul etmesine kadar devam etmiştir¹.

Ermeni kaynaklarında Ermenilerin Hristiyanlığı benimseme sürecinin başlangıcı olarak Roma İmparatoru Sezar’ın oğlu Tiberius döneminde Urfa (Edesse) Kralı olan Abgar’ın (Avak Hayr) hastalığı gösterilmektedir. Ermenilerce benimsenen kaynağa göre Urfa Kralı Abgar, cüzzam hastalığına yakalanmış ve İsa adında birisinin bu hastalığı iyi ettiğini duymuştur. Bunun üzerine o, adamlarından Anan (Hananya) ile İsa’ya bir mektup göndermiştir. Abgar, mektubunda İsa’nın “Tanrı veya Tanrı’nın oğlu” olabileceğine inandığını belirtmiş, bulunduğu yere gelip kendisini iyi etmesini istemiş ve buna karşılık da Yahudilerin kötülüklerine karşı kendisini koruyabileceğini ifade etmiştir. İsa da Abgar’a yazdığı cevabında onu

¹. Abdurrahman KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Ankara 2003, 23-44.

iyileştirmek için oralara gelmesinin mümkün olmadığını, bulunduğu yerde bir görevi olduğunu ancak hastalığını iyi etmek, onunla beraber olanlara hayat vermek ve orada Hristiyanlığı yaymak için havarilerinden birisini göndereceğini bildirmiştir. İsa, bir mektup ve yüzünü sildiği mendili ile havarilerinden birini kral Abgar'a göndermiştir. İsa tarafından gönderilen havari de Kral Abgar'ı iyileştirmiştir. İsa'nın mektubu ve hastalığından kurtulması karşısında heyecanlanan Abgar, Hristiyanlığı kabul etmiş, vaftiz olmuş ve halkı da onunla beraber vaftiz olup Hristiyanlığı benimsemiştir*. Böylece Abgar'ın Hristiyanlığı kabul etmesiyle Ermenilerin Hristiyanlıkla tanışmış olduğu belirtilmektedir².

Ermenilerin inançlarına göre, İsa'nın vaadini yerine getirmek amacıyla Ermenistan'a gelen Thaddeus ve Bartholomeous, bu bölgede Hristiyanlığı yaymaya çalışmışlardır. Ancak Thaddeus ile Bartholomeous Hristiyanlığı yayma faaliyetleri sırasında öldürülmüşlerdir. Havarilerin bu faaliyetlerinden dolayı Hristiyanlığın Ermeniler arasında ilk olarak I. yüzyılın ortalarında havari** Thaddeus ile Bartholomeous*** tarafından başlatıldığı ifade edilmekte ve kaynak gösterilmektedir³.

* Bu hikaye ile ilgili bilgiler 494'te Roma'da bir sinodda Papa I. Gélase tarafından yalanlanmıştır. Buradaki Hristiyanlığı kabul eden kral Abgar'ın V. Abgar değil, VIII. Abgar olduğu iddia edilmiştir(Bkz. KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 46).

2. KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 45-46; Frederick BURNABY, Küçük Asya Seyahatnamesi, çev. Meral Gaspıralı, İstanbul 1998, 256-257; Levon Panos DABAGYAN, Türkiye Ermenileri Tarihi, İstanbul 2003, 65; Edwin Munsel BLISS, Turkey and The Armenian Atrocities, Edgewood Publishing Company 1896, 109-110 .

** Havari (Apostle), Yunanca bir kelime olup “yayan kimse” ve “özel bir görevle görevlendirilme” anlamına gelmektedir. İncil'e göre Hz. İsa göğe yükseldikten sonra havarilerini yetkili kılmış ve onlardan kendilerine emrettiği öğütleri tutmalarını istemiştir(Bkz. Matta 28:18-20). Onlar da İsa'nın bu emri üzerine gittikleri her yerde kiliseler kurmuş, kendilerine halefler seçmiş ve bu halefleri görevlendirmişlerdir. Bu halefler de havarilerin vekili olarak “piskopos” adıyla isimlendirilmiş ve insanlara hizmet etmişlerdir. Bu bağlamda da kilisenin idaresine ve öğretimine sahip olan piskoposlar, Havarilerle aynı otoriteye sahip olmuşlardır(Bkz. S. KALOUSTIAN, Saints and Sacraments of The Armenian Church, Amerika 1969, 11-12. Ayrıca Havarilik hakkında geniş bilgi için bkz. Adolf HARNACK, The Mission ad Expansion of Christianity, New York 1962, 325-346).

*** Thaddeus, Ermeni tarihinde Ermenistan'ı ziyaret eden ilk havari olarak kabul edilmektedir. O, Suriye, Irak ve M.S. 44'de de Ermenistan'da Hristiyanlığı anlatmıştır. 66'da da ölmüştür. Bartholomeous ise kaynaklarda Ermenistan'a gelen ikinci havari olarak yer almaktadır. O da Hristiyanlığı, Arabistan'da, İran'da ve M.S. 68'de de Ermenistan'da yaymaya çalışmıştır (KALOUSTIAN, 14).

3. KALOUSTIAN,14; H.G.O.DWIGHT, Christianity İn Turkey A Narrative of The Protestant Reformation in The Armenian Church, London 1854, 3 .

Bu iki havari, Ermeniler tarafından hem Hristiyanlığın ilk misyonerleri hem de Ermenistan'ın ilk aydınlatıcıları olarak kabul edilmektedir⁴.

Thaddeus ve Bartholomeous'un ölümünden sonra Ermeniler arasında Hristiyanlık hakimiyetini kaybetmiş ve bu süreç Krikor'un (Gregory)* ortaya çıkışına kadar devam etmiştir. Krikor'un sahneye çıkış sürecine kadar Ermeniler, Hristiyanlıkla birlikte paganlık ve çeşitli dinlerin etkisinde kalmıştır⁵.

Krikor'un Hristiyanlığı nasıl benimsediği ve yaydığı konusunda değişik rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerden genel ve yaygın olanına göre Partlı olan Suren'in Babası Anak, İran Kralı'nın emri ile Ermeni Kralı Khasrov'u bir av partisinde öldürmüş; o da ölmeden önce Anak ve sülalesinin öldürülmesini emretmiştir. Ermeniler de Anak'ı öldürmüş ancak "Suren", Sophia isimli sütannesi tarafından saklanması suretiyle kurtulmuş ve birlikte Kayseri'ye gitmişlerdir. Kayseri'de Sophia ve kardeşi Yeğtav, Suren'i vaftiz ettirerek ona "Krikor" ismini vermişlerdir.

Krikor, Kayseri'de Hristiyan eğitimi almış ve burada bazı Ermeni aileleri ile de ilişki kurmuştur. Onun eğitiminde önemli rol oynayan kişilerden birisi de 232 yılında Kayseri Piskoposuluk görevini üstlenmiş olan Pirmilianus olmuştur. Bu sayede kendisini her bakımdan yetiştirme imkanı bulan Krikor, Kayserili Tavit adlı bir Hristiyanın kızı Meryem ile uzun süreli olmayan bir evlilik yapmış ve bu evlilikten Virtanes (Vartan) ve Aristakes (Risdag) adında iki çocuğu olmuştur. Krikor daha sonra Ermenistan'a geri dönmüştür. Bu süre zarfında da Khosrov'un oğlu Tirdat ise Ermenistan'da yetişerek kral olmuştur. Krikor ile Tirdat siyasî yönden

⁴. Tiran NERSOYAN, "Armenian Church", E.R., New York 1987, C. 1, s. 413; Hratch TCHİLİNİGRİAN, "The Armenian Apostolic Orthodox Church", <http://www.sain.org/ArmeniN.Church/intro.txt/> 13.10.2004; Günay TÜMER- Abdurrahman KÜÇÜK, Dinler Tarihi, Ankara 2002, 307; Michael B. PAPAİZAN, "The Armenian Church", <http://www.fsweb.berry.edu/academic/hass/mmpapazian/the.htm/> 15.01.2004; Setrag KHOSHAFİAN, "Reflections on The 1700th Anniversary of Christianity", <http://www.netwiz.net/cacc/c-racSK.html/04.01.2005>; KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 47; Malachi ORMANİAN, The Church Of Armenia, Fransızca'dan İngilizce'ye çev. G. Marcar Gregory, Oxford 1955, 3; KALOUSTİAN, 14-15.

* Krikor'un ve Gregoryen Ermenilerin Türk olduğu ileri sürülmektedir. Ermenilerin Hristiyanlığı kabulünden önceki inançları da bunun doğru olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. (Bkz. M. Fahrettin KIRGIZOĞLU, Albanlar Tarihi (M.Ö.IV.-M.S.X. Yüzyıllar) Üzerine, XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri kitabından ayrı basım, Ankara 1994, s. 60-67). Bazı kaynaklarda da Krikor'un Ermeni kökenli olduğu iddiaları mevcuttur (Bu konuda geniş bilgi için bkz. KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 23-49).

⁵. 09.05.2005 tarihinde Krikor Damatyan ile yapılan görüşme.

samimi ve yakın bir ilişki içerisinde olmasına rağmen dinî açıdan farklı ortamlarda yetişmelerinden dolayı zıt düşüncelere sahip olmuşlardır.

Putperest olan Ermenistan kralı Tirdat, Hristiyanlığa karşı olduğundan Krikor'dan totemlere kurban kesmesini istemiş ancak o bunu reddetmiştir. Böylece Tirdat, Krikor'un babasının kendi babasını öldürdüğünü de öğrenmesi üzerine onu hapsedirip* işkence etmiştir⁶. Bir başka rivayette Ermenistan kralı Tirtad, Krikor'u "Hristiyanlık propagandası" yaptığı gerekçesiyle bir kuyuya attırmış, aç ve susuz bırakmıştır. Ancak kralın kızı prenses Gostrovitügd, Krikor'a gizli gizli yiyecek ve içecek vererek onun yaşamasını sağlamıştır⁷.

Ermeniler arasında Hristiyanlığın yayıldığı dönemde Roma İmparatorluğu, Hristiyanlığa karşı baskı uygulamış ve işkence yapmaya başlamıştır. Bu işkenceye maruz kalanlardan birisi de Azize Kayane (Gaianée) başkanlığında bir bakire topluluğu olmuştur. Roma İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerindeki işkencelerden kurtulmak isteyen bakireler topluluğu da Ermenistan'ın Başkenti Eçmiyazin'e sığınmışlardır. Ermenistan kralı Tirdat ise bu bakirelerden azize Hıripsime'yi (Rhipshime) kendisine eş yapmak istemiş, ancak Hıripsime buna yanaşmamış ve bunun sonucunda da kral, otuzyedi kişilik bu topluluğu öldürtmüştür. Daha sonra Kral, bu duruma üzölmüş ve hastalanmıştır. Kral Tirtad'ın bu hastalığı karşısında doktorların da çaresiz kalması üzerine kız kardeşi rüyasında Krikor'un, abisi kralın hastalığını iyi ettiğini görmüş ve ondan yardım istemiştir. Krikor da Tirdat'ın kızkardeşinin isteğı üzerine onu iyi etmiştir⁸. Hastalığından kurtulan Kral Tirdat, bu olay karşısında 301⁹ yılında Hristiyanlığı seçerek Ermenistan'ın ve tüm Ermenilerin resmî dininin Hristiyanlık olduğunu açıklamıştır. Böylece Ermeniler, Hristiyanlığın resmî din olarak benimsenmesinin öncölüğünü yaptığı ve İncil'in ışığı ile milleti

*. Bir başka rivayete göre Tirdat, 287 yılında Ermenistan Kralı olmuştur. Krikor ile Kral Tirtad Erzincan yakınlarında dinlenmek için mola verdiklerinde bir tartışmaya girmiş ve bu tartışma neticesinde Krikor hapse atılmıştır("Surp Krikor Lusavoriç", <http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/lusavoric/15.05.2005>. Ayrıca bkz. Kevork ASLAN, Etudes Historiques Sur Le Peuple Arménien, Paris 1909, 188-190).

⁶. ORMANIAN, 8; Kamuran GÜRÜN, Ermeni Dosyası, Ankara 1983, 32; "Surp Krikor Lusavoriç", <http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/lusavoric/15.05.2005>.

⁷. DABAGYAN, 67.

⁸. GÜRÜN 32; ORMANIAN, 9; KALOUSTIAN, 16-19, TCHİLİNİGRİAN, "The Armenian Apostolic Orthodox Church"; KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 51-52.

⁹. Ancak bazı kaynaklarda bu tarih 314 olarak gösterilmektedir(Bkz. NERSOYAN, s. 414).

aydınlatıldığı için saygılarını göstermek amacıyla Krikor Partev'e aydınlatıcı anlamında "Lusavoriç (Loosavorich -The Illuminator)" adını vermişlerdir¹⁰.

Ermeniler, Hristiyanlığı kabul eden ilk devlet ve millet olmaları hasebiyle Mezmurlar 33:12 ile bağlantı kurarak, hatta Konstantin'in Hristiyanlığı Ermeniler'den 12 sene sonra 313'te kabul ettiğini de vurgulayarak kendilerini kutsal bir millet olarak kabul ederler¹¹.

b. Ermeni Kilisesinin Oluşumu ve Kilisenin Ermenilerdeki Yeri

Ermeniler'in Hristiyanlığı hem devlet hem de millet olarak resmî din kabul etmesinden sonra Krikor, Kayseri'ye giderek orada Kayseri piskoposu Leon (Leonties) tarafından bütün Ermenilerin piskoposu olarak takdis edilmiştir. Bu takdis olayı, Ermeni Kilisesi ile Kayseri Kilisesi arasında tartışma konusu olmuştur. Ortodokslara göre Ermeni Kilisesi, Kayseri Piskoposluğu'na bağlı bir kilisedir ve V. yüzyılda ondan ayrılmıştır. Bu nedenle Ermeni Kilisesi, "apostolik" değildir. Katolikler ise Ermeni Kilisesi'nin ilk olarak Kayseri'ye bağlı olduğunu ve daha sonra Papa I. Sylvester'in imtiyazıyla bağımsızlığına kavuştuğunu iddia etmişlerdir. Bunun için Ermeni Kilisesi'nin apostolik olmasının mümkün olmadığını iddia etmişlerdir¹². Ermeniler de bu iddialara karşılık Krikor'un Kayseri'den takdis almasının bir hiyerarşik bağımlılığı ifade etmediğini, ayrıca Hristiyanlığı kabul eden ilk millet olmaları ve direkt havariler tarafından Hristiyanlaştırılmalarından dolayı da kiliselerinin apostolik olduğunu ileri sürmüşlerdir¹³.

Ermeniler; Ermeni dinî merkezini Kayseri'ye bağlamanın sadece birtakım hipotezlere ve Sylvester tarafından verilmiş olduğu kabul edilen imtiyazın da apokrif bir belgeye dayandırıldığını iddia etmişlerdir. Ayrıca Ermeni ve Kayseri merkezlerinin IV. ve V. yüzyılda ilişkilerinde hiçbir değişiklik göstermeden devam etmesinin Ermeni Kilisesi'nin kuruluşundan beri bağımsız bir şekilde yönetildiğinin

¹⁰. Mihran S. AGBABIAN, "The Evangelical Dimension in The Armenian Church", [http:// www.cacc-sf.org/c-edacMSA.html/22.02.2005](http://www.cacc-sf.org/c-edacMSA.html/22.02.2005); ORMANIAN, 5, 8-9; KALOUSTIAN, 15-19; DWIGHT, 4; BLISS, 110; Leon ARPEE, A History of Armenian Christianity, Armenia 1946, 17-20; Tessa HOFFMAN, Armenians in Turkey Today, Ed. Nicolas Tavitian, The EU Office of Armenian Associations of Europe, Brüksel Ocak 2002, 9; Karl Vartan AVAKIAN, "The Armenian Evangelical Church 1846-1996", [http:// www.cacc-sf.org/c-aehistory.htm/15.09.2004](http://www.cacc-sf.org/c-aehistory.htm/15.09.2004); Barkev. N. DARAKJIAN, "Armenian Evangelical Identity Historical and Theological Perspectives", <http://www.cacc-sf.org/c-aeidentityBND.html/23.01.2004>.

¹¹. Edward S. TOVMASIAN, "The Blessed Nation", [http:// www.cacc-sf.org/c-BN.html/23.02.2004](http://www.cacc-sf.org/c-BN.html/23.02.2004); ORMANIAN, 8.

¹². KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 131; DWIGHT, 4-5.

¹³. TÜMER-KÜÇÜK, 307.

göstergesi kabul edilmiştir. Ermeniler, Krikor'un Kayseri Başpiskoposu tarafından takdis edilmesinin sadece bir tesadüf olduğunu kabul etmektedir¹⁴.

Ermeni Kilisesi; kiliselerine hiçbir kilisenin aracılık yapmadığı, direkt bir orjine dayandığı ve bundan dolayı apostolik bir yapıya sahip olduğu iddiasındadır. Çünkü Hristiyanlıkta “apostolik olma”, bir kilise için en önemli özelliktir. Kilise, bir havarinin şahsi eseri olarak ortaya çıkmışsa apostolik, başka apostolik kiliseden çıkmışsa (kaynağı başka apostolik bir kiliseye ait) kilise indirekt (ikincil) kilisedir. Bu nedenle bir kilise “apostolik” ise kiliseye karşı olan güven ve itibar da artmaktadır. Ermeni Kilisesi de kaynağını Thaddeus ve Bartholomeous'a dayandırarak apostolik olduğunu ileri sürmektedir.

Krikor, 302'de Kayseri Başpiskoposu Leon'dan başpiskoposluk takdisini aldıktan sonra, Ermenistan'a doğru hareket etmiştir¹⁵. O, Kayseri'den Ermenistan'a dönüşünde yolu üzerindeki putperest mabetleri yıkmış ve geçtiği bölgelerde Hristiyanlığı yaymaya çalışmıştır. Ermenistan'a geldiğinde de kral, soylu kesim ve halkın büyük bir bölümünü vaftiz etmiştir¹⁶. Daha sonra Krikor, bir vizyon görmüş ve bu vizyonda İsa Mesih yere inerek Hripsime'nin onuruna ona kiliseyi dikmesi gerektiği yeri göstermiştir. O da kral Tirtad'ın yardımıyla “Santarmed” tapınağını yıkarak, İsa Mesih'in gösterdiği yere kiliseyi inşa etmiş ve ilk Ermeni Kilisesi'nin temelini atmıştır. Ermeniler'in ilk kilisesi olan bu yere de “Tanrının oğlu İsa'nın indiği tek yer” anlamında “Etch(Eç)”, inmek ve “Miadzin (Miyazin)” meydana getirmek veya sebep olmak kelimelerinin birleşmesinden oluşan “Eçmiyazin(“Etchmiadznakan)”* adı verilmiştir.

¹⁴. ORMANIAN, 13.

¹⁵. ORMANIAN, 4, 11; TCHİLİNİGRİAN, “The Armenian Apostolic Orthodox Church”.

¹⁶. DWIGHT, 3-4; ORMANIAN, 11; GÜRÜN, 32; NERSOYAN, s. 413-414.

*. Eçmiyazin, Ermenilere göre Hristiyanlığın ilk çıkış yeri ve IV. yy'da Vağarşabat'ın (Vagharshabat) başkentidir. Eçmiyazin, Ermenistan'ın başkenti olup, Erivan'ın batısında yer alan Ermenilerin en yüce ruhanî (dinî) merkezidir. Eçmiyazin hakkında en eski bilgi Urartu Kralı II. Rusa'ya (M.Ö. 685-645) aittir. Zvornas'ta bulunan çivi yazılarında Eçmiyazin'in olduğu bölgenin “Kuarlini” adıyla anıldığı ve buranın II. Rusa tarafından işgal edildiği yer almaktadır. M.Ö. 570-560'lı yıllarda Ermeni Kralı Yervant Sagovogyants'ın damadı Vartkes Manuk, Şireş tepesi ve Artimed Şehri yakınlarında bir kasaba oluşturmuş ve burası “Vartkesovan” olarak isimlendirilmiştir. Daha sonra burası Kral I. Vağarş Arşaguni (M.S. 117-140) tarafından surlarla çevrilerek Vağarşabad adı verilmiş ve ikinci başkent yapılmıştır. Vağarşabad, XIII. ve XIV. yüzyıldan sonra Eçmiyazin adıyla anılmaya başlanmış ve dünyadaki tüm Ermenilerin ruhani merkezi olmuştur. Eçmiyazin, “Rus-İran Savaşı”nda hem Rus hem de İranlıların elinde kalmış ancak 1828'de şehir Rusya'ya bağlanmıştır. Eçmiyazin için yapılan düzenlemelerden sonra Eçmiyazin Katoğikosluğu bugünkü son şeklini almış ve Ermeni kültürünün, dinî hayatın ve her

Ermeniler'e göre İsa, Eçmiyazin'e inerek bizzat Ermeni Kilisesi'ni kurmuş ve bu kiliseyi diğer kiliselerden ayırarak ona özel bir statü kazandırmıştır. Eçmiyazin'de kurulan bu kilise, Ermeni Kilisesi'nin anası olarak telakki edilmiş ve Ermeniler'in temel dinî merkezi olmuştur¹⁷.

Bu bağlamda Eçmiyazin, Ermeni Kilisesi'nin bu dünya üzerindeki Hristiyanlık izdüşümünü sembolize eden bir kuruluş olarak da tarif edilmektedir. Eçmiyazin bütün dünya Ermenileri'nin ve hatta Katolik ve Protestan Ermenileri'nin de en büyük ve ulu Hristiyanlık makamı olduğu söylenmektedir. Bu nedenle Eçmiyazin, en önemli ve merkezî bir Ermeni dinî müessesesi olarak kabul edilmektedir¹⁸. Ancak Ermeniler'in temel dinî merkezi, siyasî yapı ve askerî dengelerin zorlamasıyla devamlı değişmiş ve tarihî süreç içerisinde 484 yılında Divin'e, 931 'de Akdamar'a, 947'de Argina'ya, 992'de Ani'ye ve buradan da 1147'de Rumkale'ye (Kilikya) taşınmıştır. 1293'te de Sis merkez olmuş ve 1441 yılında da Katoğikosluk tekrar Eçmiyazin'e taşınmış fakat bu süreçte Sis'teki Katoğigosluk da devam etmiştir. Bu Katoğikosluk, I. Dünya Savaşı'nı takiben Beyrut yakınlarındaki Antilyas'a nakledilmiştir. Böylece Eçmiyazin, Sis ve Aktamar Katoğikosluğu olmak üzere üç Ermeni Katoğikosluğu ortaya çıkmıştır¹⁹. Ayrıca 1311'de kurulan Kudüs Ermeni Patrikliği²⁰ ve 1113'te kurulan Aktamar Katoğikosluğu²¹ gibi bağımsız yerel Ermeni dinî merkezler de oluşturulmuştur²².

Ermeniler, Krikor'a verilen "Lusavoriç" adından dolayı kiliseye de aydınlatıcıya ait anlamında "Lusavorçagan (İlluminatorian)" adını vermişlerdir.

işin merkezi haline gelmiştir(Pars TUĞLACI, İstanbul Ermeni Kiliseleri, İstanbul 1991, 25-27. Ayrıca bkz. NERSOYAN, s. 414-415).

¹⁷. Esat URAS, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987, 125-126; KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 52-53, 129-130; TCHİLİNİGRİAN, "The Armenian Apostolic Orthodox Church"; Vazken MOVSESIAN, "Etchmiadzin For Today", <http://www.sain.org/DERVAZ/serm4.txt/18.11.2004>; KALOUSTIAN, 92-94; ORMANIAN, 139; Eli SMİTH and H.G.O.DWİGH, Missionary Researches in Armenia:Including a Journey Through Asia Minor and into Georgia and Persia, with a Visit to The Nestorian and Chaldeon Christians of Oormiah and Salmas, London 1834, 280-282.

¹⁸. Ohannik AGOPCAN, "Ecmiadzin'in Ermeni Kilisesindeki Yeri" <http://www.hyetert.com/18.12.2004>.

¹⁹. Mahmut Niyazi SEZGİN, "Ermenistan'da Dinî Yapı- Dinî Hayat", E.A.D., Kış 2003, C. 2, S. 8, s. 160; KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 170-192; GÜRÜN, 33 ; DABAGYAN, 66; DWİGH, 8; ORMANIAN, 46, 56 , 60; TUĞLACI, 6.

²⁰. Geniş bilgi için bkz. Yavuz ERCAN, Kudüs Ermeni Patrikhanesi, Ankara 1988

²¹. Geniş Bilgi için bkz. Gönül ÖNEY, Aktamar Kilisesi, Ankara 1989; Hrand D. ANDREASYAN, "Aktamar Kilisesi", İ.Ü.E.F.T.D., C. 16, S. 21, İstanbul 1966, s. 77-82.

²². Osman KARABIYIK, Türk-Ermeni Münasebetlerinin Dünü-Bugünü, İstanbul 1984, 22; ERYILMAZ, 56.

Ancak genel olarak yapılan sınıflandırmada bu kiliseye Suren'in vaftiz ismi Krikor'un (Gregor) ismine atfen "Gregoryen Ermeni Kilisesi" denilmiştir²³. 1836 Rus Nizamnamesi'nde de bu isim, "Gregoryen Ermeni Kilisesi (Armeno Gregorian Church)" olarak kayda geçmiştir²⁴. Ancak Ermeniler, bu sözün Katolik ve Ortodoks Kiliseleri tarafından ortaya atıldığını, bu kelimenin kendileri için bir aşağılama anlamını taşıdığını ifade etmektedirler²⁵.

Onlar, XIX. yüzyılda Rusya'nın Ermeni Kilisesi'ni Moskova Patrikliği'ne bağladığını, kendilerini aşağılamak ve Hristiyan olmadıklarını belirtmek amacıyla Gregoryen olarak isimlendirdiğini beyan etmişlerdir. Ermeniler'in kendi tabirlerince, Gregoryen veya Krikoryan olmadıkları, Doğu Ortodoks mezhebine mensup Hristiyan oldukları iddialar arasındadır²⁶.

Ermeniler, ilk ataları "Haik (Hayk)"dan dolayı kendilerine "Haiks" veya "Hais" ve Ermenistan'a da "Hayıstan" adını vermektedirler. Buna paralel olarak da kiliselerini etnografik olarak "Hay Kilisesi (Hay Yageghetzi)" veya "Hayastanlıların Kilisesi (Hayastanyatz Yageghetzi)" olarak isimlendirmektedirler²⁷.

Ermenilere göre Ermeni Kilisesi, "Katolik" kilisesine de "Ortodoks" kilisesine de aynı uzaklıkta bulunmaktadır. Onlar için Ermeni Kilisesi, hem Ortodoks (doğru iman) hem de Katolik (evrensel) bir kilisedir. Ermenice "Hay Yegeghetzi" veya "Hayasdanyatz Yegeghetzi" kelimelerinin de bunun bir ifadesi olduğunu savunmaktadır²⁸.

Krikor, kiliseyi kurduktan sonra Ermeni doktrinlerini, dinî bayramlarını, liturjilerini, kilise ayinlerini, törenlerini oluşturmuş ve dinî lider olarak yirmibeş yıl yönetmiştir²⁹. Daha sonra da Ermeniler için çeşitli kiliseler, manastırlar, hastahaneler ve okullar gibi sosyal kuruluşların oluşumunu sağlamıştır. Bununla birlikte Arnavutluk, Gürcistan, İran ve Azerbaycan gibi yerlere gönderdiği din adamları ve

²³. BLİSS, 110; Justin-Carolyn MCCARTHY, *Turks and Armenians*, Washington 1989, 7; DABAGYAN, 65; KÜÇÜK, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, 53; ARPEE, 15-17; SMİTH-DWİGH, 273-274; TUĞLACI, 3.

²⁴. ORMANIAN, 138.

²⁵. AGOPCAN, "Ecmiadzin'in Ermeni Kilisesindeki Yeri".

²⁶. Ermeni Patriği Mesrob II, "Gregoryan Diye Mezhep Yok", *Tercüman Gazetesi*, 8.12.2004, s. 4.

²⁷. KÜÇÜK, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, 137.

²⁸. BLİSS, 106; AGOPCAN, "Ecmiadzin'in Ermeni Kilisesindeki Yeri"; DWİGH, 2; KÜÇÜK, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, 18; Charles Nac FARLANE, *The Armenians: A Tale of Constantinople*, C. 1, Philadelphia 1830, 192.

²⁹. ARPEE, 58-63.

kilise mensupları sayesinde İncil'in ve Hristiyanlığın yayılmasını sağlamıştır³⁰. Böylece Krikor, Ermenilerin ilk Katolikosu olmuştur. Ondan sonra Katolikos olarak Sahak I. Hayrabed Barteve (391-414) ve Mesrob Maşdoz Vartabed görev yapmıştır. Mesrob, Ermenistan'da, Azerbaycan'da ve Gürcistan'da İncil'i vaaz etmiş, 406'da Ermeni alfabesini icat etmiş ve 411'de de Kutsal Kitabı Yunanca'dan Ermenice'ye çevirmiştir³¹. Bu nedenle Ermeniler, günümüzdeki Ermeni alfabesinin oluşumunda Sahak ve Mesrob'un büyük katkıları olduğunu ifade etmektedirler. Ermeni yazısının icadı ve İncil'in Ermenice'ye çevirisi ile Ermeniler'in kilise kültürünün meydana gelmesi aynı tarihlere rastlamaktadır³².

Ermeni kaynaklarına göre, İran ve Bizanslılar arasındaki savaşlar ve bu amaçla ortaya çıkan baskı ve eziyetler karşısında Ermeniler'i ayakta tutan ve onların yok olmasına engel olan "kilise"dir. Onlara göre Ermeni milletini ve devletini ortaya çıkaran Ermeniler değil Ermeni Kilisesi'dir. Kilise, bununla birlikte alfabenin icadı, dinî veya kültürel eserlerin basımı gibi sosyal ve kültürel her türlü faaliyetin de öncülüğünü yapmıştır. Ermeni Kilisesi, sadece dinî alanda değil siyasî alanda da Ermenilere liderlik etmiştir. Bütün bu özelliklerinden dolayı Ermeniler'in günümüzdeki varlığını Ermeni Kilisesi'ne borçlu olduğu Ermeni yazarlar tarafından da dile getirilmektedir³³.

Ermeniler için kilise, bir arada bulunmanın, beraberliğin, birliğin ve bağımsızlığın bir sembolü olarak Ermeni varlığını koruyan en önemli vasıta olmuştur. O, Ermenileri korumanın yanında geçmişle ilgili bağlarını da muhafaza ederek Ermeni geleneklerin günümüze kadar devamını sağlamıştır³⁴.

Ermeni Kilisesi, Ermeniler'e özgür ve seçkin olma özelliklerini sağlayarak her konuda onlara öncülük etmiş ve onların günümüze kadar var olma sebebi olmuştur. Kilise, Ermenistan'da hükümetin olmadığı, başka devletlerin boyunduruğu altında yaşandığı ve iç karışıklıklar gibi en kötü şartlarda dahi Ermeni Milleti'ni

³⁰. DWIGHT, 5; ORMANIAN, 14; NERSOYAN, s. 416; TUĞLACI, 3.

³¹. AVAKIAN, "The Armenian Evangelical Church 1846-1996"; KHOSHAFIAN, "Reflections on The 1700th Anniversary of Christianity"; DARAKJIAN, "Armenian Evangelical Identity Historical and Theological Perspectives"; DWIGHT, 5.

³². DABAGYAN, 35-36; Georg OSTROGORSKY, Bizans Devleti Tarihi, çev. Fikret İŞILTAN, Ankara 1981, 52.

³³. Bkz. KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 14-15; GÜRÜN, 30; Sadi KOÇAŞ, Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri, Ankara 1967, 51; Aydın TANERİ, Türkler Bizanslılar Ermeniler, Ankara 1994, 286; ARPEE, 44-57.

³⁴. KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 15.

asimile olmaktan koruyarak Ermeni neslinin tükenmesini önlemiştir³⁵. Çünkü onlar için kilise ile bağların kopması hayatın bitmesi ile eş anlamlıdır³⁶.

Ermeniler kendilerinin her türlü olumsuz şartlara rağmen günümüze kadar varlıklarını devam ettirme sebebi olarak kilise ile birlikte kendi dillerini de göstermektedirler³⁷.

Onlar, kilisenin gölgesi altında kendi dili olan bir millet olarak varlıklarını devam ettirdiklerini belirtmektedirler. Onlara göre kilise olmasaydı bugün belki de Ermeni milletinden söz edilemeyecekti. Bu nedenle de Ermeniler günümüze kadar varlıklarını bu iki şeye (kilise ve dil) borçlu olduklarını ifade etmektedirler³⁸. Ayrıca Ermeni tarihinde önemli rol oynamış şahıslara da özel bir saygı gösterilmektedir^{*}.

Ermenilerde din ile milliyet ve kilise ile millet iç içe girerek bir bütün oluşturmuştur. Bu durumda da kilise ile millet aynı şeyi ifade etmiş olmaktadır³⁹.

Kilise ile millet arasındaki ilişkiyi Ermeni tarihçi Pastırmacıyan “Ermeni Kilisesi, Ermeni Milleti’nin kilise tarafından can verilen ruhunun yeniden dünyaya gelmek için yaşadığı vücuttur” sözleriyle net olarak ifade etmiştir. Nalbantyan da;

³⁵. AGBABİAN, “The Evangelical Dimension in The Armenian Church”; ORMANİAN, 20-21.

³⁶. ORMANİAN, XVI.

³⁷. Anna TURAY, [http:// www. minidev.com/kültürler-ermen-tarih2.asp/12.07.2004](http://www.minidev.com/kültürler-ermen-tarih2.asp/12.07.2004); GÜRÜN, 24; KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 14.

³⁸. ORMANİAN, XV.

^{*} Mihran S. Agbabian’ın 1957’de yayınlanan “Highlights of Armenian History and Civilization” (Ermeni Tarihi olayları ve Medeniyet) adlı eserde Ermeni tarihinde önemli rol oynamış kişileri sırasıyla şu şekilde belirtmiştir:

Haig Nahabed, Ermeni Milletinin kurucusu olarak kabul edilmektedir.

Tigranes, Ermeni Devleti’nin en büyük kurucusu olarak kabul edilmekte ve Akdeniz’e kadar bütün sınırları genişlettiği söylenmektedir.

Krikor, Ermeni Apostolik Kilisesinin kurucusudur. O, Ermenilerin Hristiyanlığı seçmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Bu nedenle de onun için “Aydınlatıcı Kutsal Baba” da denilmektedir(KALOUSTİAN, 15; AGBABİAN, “The Evangelical Dimension in The Armenian Church”).

Katolikos Nerses, IV. yüzyılda Hristiyanlık mesajını yaymış ve Krikor’un başlattığı çalışmaları devam ettirmiştir.

Mesrob Mashotz, Ermeni alfabesini icat etmiş, Kutsal Kitabı Ermenice’ye çevirmiş ve Mesih’in öğretilerini halkın daha rahat anlamasını sağlamıştır. Buna paralel olarak da Ermeni ibadet ve inanç sistemi yeniden düzenlenmiştir(AGBABİAN, “The Evangelical Dimension in The Armenian Church”; MOVSESIAN, “Etchmiadzin For Today”; KALOUSTİAN, 22-24).

Vartan Mamigonian, Hristiyan inancını savunmuş ve bu inanç uğruna şehitliği göze almıştır. Kilikya Kralı I. Levon, Kilikya Krallığını güçlendirmiş ve Ermeni milletini asimile olmaktan korumuştur.

General Antranig ise Ermenilere özgürlük düşüncesini aşılamış ve Osmanlı hükümetinin Ermenilere baskısına karşı Osmanlı ile mücadele etmiştir.(AGBABİAN, “The Evangelical Dimension in The Armenian Church”; ayrıca diğer Ermeni kişiler için bkz. Kevork PAMUKCİYAN, “İstanbul Tarihini Yazan Ermeniler”, T.T.D., C. 15, S. 89, Mayıs 1991, s. 48-52).

³⁹. ORMANİAN, XIII; KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 14.

“Bu nasyonalist çabada en büyük rol, bazı müstesna liderleri ve belli başlı manastırları vasıtasıyla hem dinî hem de entelektüel bir kuvvet olarak çalışan Ermeni Kilisesi tarafından oynanmıştır...Siyasî bağımsızlığın yokluğunda Katolikos, Ermeni Milleti’nin emellerini temsil etmiş ve Diasporadakilerle ana vatandaki Ermeniler arasında bir bağ haline gelmiştir.” diyerek bu düşünceyi teyit etmiştir. Diğer bir Ermeni yazar Dikran Boyacıyan ise Ermeniler ile Kilise arasındaki bağlantıyı şu sözleriyle vurgulamıştır: “Ne kadar geniş olursa olsun, Ermeni Kilisesi’ni aynı ölçüde ele alamayan herhangi bir Ermeni Tarihi, Ermenilerin gerçek hayatını ortaya koymayı başaramaz. Ermeni Kilisesi ile Ermeni Milleti o derece iç içedir ki, birisi olmadan diğerini düşünmek mümkün değildir.”⁴⁰.

Ermeni Kilisesi, Ermeni Milleti ile taşıdığı aynılık dolayısıyla kendine özgü bir konuma kavuşarak “millî kilise” olmuş ve diğer Hristiyan anlayışlardan ve mezheplerden ayrı olarak Hristiyanlık tarihindeki yerini almıştır⁴¹.

c. Günümüzde Ermeni Kilisesi ve Ermeniler

Konstantin, Roma İmparatorluğu’nun doğu kesiminin valisi Licinius’u yenmesiyle hem doğunun hem de batının hakimi olmuştur. İskenderiye, Roma’dan sonra ikinci şehir konumuna ulaşmıştır. Siyasî yönden böyle bir gelişme içerisinde, Arius; Oğulun baba tarafından yaratıldığı ve ezelî olmadığı düşüncesini ortaya atmıştır. Bu düşünce, Konstantin’in de ilgisini çekmiştir. Danışmanı Hosious’u Hristiyanlık dünyasındaki dinî ayrılıkları gidermesi amacıyla İskenderiye’ye göndermiş; ancak, onun başarılı olamaması üzerine Antakya’da bir konsil toplama kararı almıştır. İddiaların boyutunun daha da büyümesi üzerine Konstantin, İmparatorluğun tüm piskoposlarını çağırarak Hristiyan dünyasındaki dinî tartışmalara da son vermek amacıyla 325’te İznik’te bir konsil toplamıştır. Bu Konsil’de, Arius aforoz edilerek “Baba ile Oğul’un aynı cevherden olduğu” kararı alınmış ve Baba ile Oğul’un ilişkisini ifade eden “Homoosios” terimi ortaya atılmıştır⁴².

⁴⁰. GÜRÜN, 31.

⁴¹. KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 14; TÜMER- KÜÇÜK, 309; Günay TÜMER, “Günümüzde Doğu Hristiyanlığı”, İstanbul 1993, s. 128; ASLAN, 233.

⁴². Francis DVORNÍK, Konsiller Tarihi İznikten II. Vatikan’a, çev. Mehmet Aydın, Ankara 1990, 6-7; David F. WRIGHT, “Konseyler ve İnanç Bildirgeleri”, Hristiyanlık Tarihi, çev. Sibel Sel-Levent Kınran, İstanbul 2004, s. 169.

İznik Konsili'ne Ermeni Kilisesi'nden temsilci olarak da Krikor'un oğlu Aristakes katılmış ve burada alınan kararları Ermeni Kilisesi de benimsemiştir. Bu Konsil kararlarına rağmen Arius'un görüşleri hem doğuda hem de batıda yayılmaya devam etmiş ve "Ariyanizm" adı altında güç kazanmıştır. Bu güç Hristiyanlar arasındaki huzursuzluğu da artırmıştır. Ancak Ariyanizm kendi içerisinde de bir fikirbirliği oluşturamamış ve farklı görüşler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlardan bir tanesi, İstanbul Piskoposu Macedonie'nin öncülüğünü yaptığı ve Kutsal Ruh'un Tanrı olmadığı görüşünü savunduğu grup olmuştur. Böylece İmparator Theodos (379-395), Roma İmparatorluğu'nun doğu kısmının piskoposlarının katıldığı ve Batı piskoposlarının yer almadığı bir konsil düzenlemiştir. 381 yılında İstanbul'da yapılan bu konsilde, Macedonie'nin görüşü reddedilerek Kutsal Ruh'un da Tanrı olduğu kararı alınmış ve "üç uknumda yalnız bir tanrısız cevher" düşüncesi ileri sürülmüştür. Böylece İstanbul Konsili'nde Teslis'in üç unsuru tamamlanmıştır. Bu konsillerden sonra da Hristiyanlık'ta İsa'nın tabiatı hakkındaki tartışmalar devam etmiş, İsa'nın iki ayrı tabiata sahip olduğu ileri sürülmüştür. Bu süreçte doğu kilisesi bünyesindeki ekollerden biri olan İskenderiye Ekolü, İsa'nın Tanrısız (ilahî) tabiatı üzerinde durmuş ve Tanrı bedeninin insan bedeninde birleştiği görüşünü savunmuştur⁴³.

Antakya Ekolü ise İskenderiye Ekolü'nün bu görüşlerine karşı çıkarak İsa'nın insanî tabiatı üzerinde durarak İsa'da iki ayrı tabiat bulunduğunu ve Meryem'in de insan olan İsa'nın annesi olduğunu dile getirmiştir. Nestoryus da Antakya Ekolü'nü desteklemiştir. Bunun üzerine İskenderiyeli Cyrille, Nestoryus'un görüşlerine sert tepki göstermiş ve Cyrille ile Nestoryus, Papa I. Celestin'in hükmüne başvurmuşlardır. Ancak Papa, Nestoryus'un görüşünü benimsememiş ve böylece Cyrille ile Nestoryus arasındaki tartışmalar da ciddî boyutlara ulaşmıştır. Tartışmaların ciddî boyutlara ulaşması üzerine İmparator II. Theodose, 431 yılında Efes'te bir Konsil toplamıştır. Bu konsilde Nestorius'un görüşlerinin İsa'nın Tanrılığına zarar verebilecek bir yapı taşıdığı iddia edilerek görüşleri reddedilmiş ve

⁴³. KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 146-148, Ahmet Hikmet EROĞLU, "Hristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", A.Ü.İ.F.D., C. 41, (Ayrıbasım), Ankara 2000, s. 313-314.

İsa Mesih'in gerçek bir Tanrı ve iki tabiata sahip bir insan olduğu uknum bakımından Tanrı ile aynı ve Meryem'in de "Tanrı Annesi" olduğu görüşü kabul edilmiştir⁴⁴.

Efes Konsili'nden sonra zaman içerisinde Cyrille tarafından ortaya atılan ve Eutyches tarafından geliştirilen İsa'nın iki tabiatının insan olduktan sonra tek tabiat haline geldiği görüşü ortaya atılmış ve İsa'nın insanî tabiatının ilahî tabiat içerisinde eridiği fikri ileri sürülmüştür. Bu görüş, zaman içerisinde taraftar kazanmaya başlamış ve bu görüşü savunanlara "Tek Tabiatçı (Monofizit)" denilmiştir. Ancak Efes Konsili'ni, "Haydutlar Konsili" olarak değerlendiren İstanbul ve Roma Kiliseleri, 451'de Kadıköy'de (Kalkedon) toplanmış ve burada Efes Konsili kararları reddedilerek Hz. İsa'nın hem insanî hem de ilahî iki tabiata sahip olduğu kabul edilmiştir⁴⁵.

451 Kadıköy Konsili'nde "Hepimiz, ittifakla, Efendimiz Mesih İsa'nın, bir tek ve biricik oğulun, beşeriyet yönden de uluhiyet yönünden de tam, gerçek Tanrı ve gerçek insan olduğunu, makul bir ruh ve vücuttan meydana geldiğini ilahi yönden Baba ile beşeri yönden bizimle aynı bulunduğunu, günahkarlık dışında bize benzediğini, ilahlığa uygun olarak asırlar önce Tanrıdan doğduğunu ve beşeriyete uygun olarak bizim için bizim kurtuluşumuz için son dönemlerde Tanrı'nın annesi Bakire Meryem'den dünyaya geldiğini Efendimiz Mesih'in karışmaksızın, bölünmeksizin, ayrılmaksızın, değişikliğe uğramaksızın iki tabiata sahip biricik oğul olduğunu, zira birliğin, tabiatların farkını ortadan kaldırmadığını bunlardan her birinin kendi özelliğini koruduğunu, bir şahıs ve bir öz (cevher) içinde diğeriyle birleştiğini kabul ediyoruz" kararı alınmıştır. Kadıköy Konsili'nde alınan kararı Kıpti, Süryani ve Ermeni Kilisesi kabul etmemişlerdir. Bu görüşe karşı çıkanlar için "Monofizit" denilmiş; Ermeniler de bu Monofizit grup içerisinde yerini almış ve bağımsız bir kilise olarak günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir⁴⁶.

⁴⁴. Mehmet AYDIN, Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili, Konya 1991, 16-17; KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 150-151; EROĞLU, s. 313.

⁴⁵. KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 150-152.

⁴⁶. EROĞLU, s. 313-314; DVORNÍK, 16-19; Mehmet AYDIN, "Hristiyan Konsillerine Genel Bir Bakış", Belleten Dergisi, C. 54, S. 209, Nisan 1990'dan Ayrı Basım, T.T.K., Ankara 1990, s. 376; Mehmet AYDIN, Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili, Konya 1991, 18-19; s. 257-294; G.L.SEIDLER, Bizans Siyasal Düşüncesi, çev. Mete Tunçay, Ankara 1980, 23, 53-55; NERSOYAN, s. 416; ORMANIAN, 16, 92; Henry Fanshawe TOZER, Turkish Armenia, London 1881, 191; G. AMADOUNI, L'Eglise Armenienne et La Catholicite, Roma 1978, 17-19.

Günümüzde Ermeni Kilisesi'nin dogmalarının* resmî kaynağını ilk üç konsil** (İznik, İstanbul ve Efes Konsilleri) oluşturmakta ve bu konsiller “ökümenik konsiller” olarak kabul edilmektedir. Ermeni Kilisesi'nin bu konsillerce kabul edilen “Athanasian Formülü” olarak belirtilen bir kredosu (iman ikrarı) vardır. Bu kredonun yanında kilisenin ayinde yer alan ve daha sonra yazılmış olan ve “Eutychianism” olarak adlandırılan ikinci bir kredosu daha vardır. Bu kredo, İsa'nın iki tabiatının tek tabiat olarak birleşmesini ifade etmektedir. Çünkü Ermeniler, İsa'nın ilahî ve beşerî iki ayrı tabiatı olması durumunda İsa'nın, insanların günahını bağışlatmak için kendisini feda etmesi sebebinin ortadan kaldıracağını ileri sürmektedir⁴⁷.

Ermeni Kilisesi, dogmaya ait kararların özü bakımından bütün kiliseler için zorunlu, ancak disipline ait kuralların kiliselerin içişlerine ait bir durum olarak kabul etmekte ve kiliselerin kendi özelliklerine göre değişiklik yapabileceğine inanmaktadır⁴⁸.

Günümüzde Ermeni Kilisesi'nin inanç ve ibadetinin ana merkezi Eçmiyazin'dir. Rusya'nın Eçmiyazini “Ana Ermeni Kilisesi” olarak kabul etmesiyle Ermenilerin Eçmiyazin'e bağlı kalmalarını sağlamıştır. Bu bağlamda da Eçmiyazin Katoğikosluğu “Ana Dinî Merkez”, Beyrut'taki Katoğikosluk da ikinci derecede dinî merkez konumunda değer kazanmıştır⁴⁹.

Bununla birlikte Kudüs ve İstanbul'da da Ermeni Patriklikleri oluşturulmuştur⁵⁰. İstanbul Ermeni Patrikliği⁵¹, gelenek ve kıdem sırasına göre en

*. Dogma, kutsal kitaplardan çıkarılan açık ve net olarak bir formülde anlatılan teklif veya öneridir (ORMANIAN, 90).

**. Konsil, Hristiyan literatüründe dinî liderlerin dini öğreti ve uygulamalar için karar almak ve dinî problemleri çözmek amacıyla oluşturulan topluluğa verilen isimdir. Küçük çapta yapılan bölgesel toplantılara da genellikle “sinod” adı verilir(Ömer Faruk HARMAN, “Konsil”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 26, Ankara 2002, 175; Alpaslan YALDUZ, “Konsillerin Hristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili”, U.Ü.İ.F.D., C. 12, S. 2, Y. 2003, s. 258).

⁴⁷. ORMANIAN, 95-96.

⁴⁸. ORMANIAN, 111.

⁴⁹. Cezmi YURTSEVER, Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi, İstanbul 1983, 236; Genel Ed. A.J. ARBERY, E.I.J. ROSENTHAL (Yahudilik)-M.A.C. WARREN (Hristiyanlık), Religion in The Middle East, Cambridge University Pres, 1969, 493; AGOPCAN, “Ecmiadzin'in Ermeni Kilisesindeki Yeri”; TÜMER- KÜÇÜK, 309; TÜMER, “Günümüzde Doğu Hristiyanlığı”, s. 128.

⁵⁰. TUĞLACI, 45.

⁵¹. İstanbul Ermeni Patrikliği hakkında geniş bilgi için bkz. Canan SEYFELİ, İstanbul Ermeni Patrikliği, Ankara 2005, 64-97; DABAGYAN, 69-73.

sonda yer almasına rağmen yönetim bakımından her zaman en önemli ve nüfuzlu makam olmuştur⁵².

Ermeni Kilisesi'nde "Tanrı" teslisin temeli ve dinin özüdür. Tanrı, mükemmel bir varlık olup yaratan, alim ve kadirdir. Ermeniler; Baba Tanrı'nın yaratılmadığını, sonradan olmadığını, bir sebebe bağlı bulunmadığını, Oğul'un varedicisi ve Kutsal Ruh'un da hayat kaynağı olduğuna inanmaktadır. Oğul (İsa Mesih) ise yaratılmamış, sonradan olmamış, doğrulmuş ve yüzyıllar önce Baba'dan gelmiş olduğuna; zaman içinde ne Baba'dan önce ve ne de sonra olmadığına, fakat Baba'nın Baba olduğu kadar, Oğul'un da Oğul olduğuna iman edilmektedir. Ermeni Kilisesi'ne göre İsa Mesih, insan suretinde Tanrı olup, ilahî vahiyle doludur. Dinî ibadet ve hayat da İsa merkezlidir.

Kutsal Ruh ise yaratılmamış, sonradan olmamış, ezeli; fakat Baba'dan gelmiş, cevherinin de Baba'da bulunduğu ve Oğul gibi şerefli ve yüce olduğuna inanılmaktadır. Onlara göre Kutsal Ruh, akıl ile idrak edilemeyen ve tüm insanlar için aydınlatıcı bir ışıktır. O, teslisin diğer unsurlarıyla aynı özelliğe sahiptir. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh bir üçgen şeklinde algılanmaktadır. Her biri de bu üçgenin bir noktasını oluşturmaktadır. Bu bağlamda da bir tek tabiata, bir tek uluhiyete, bununla birlikte üç olmayan Tanrı'ya, bir tek iradeye, otoriteye ve kudrete, görünen ve görülmeyen şeylerin yaratıcısı "Teslis'e iman edilmektedir⁵³.

Ermenilerde Kilise, ezeli ve ebedi bir kurtuluş vasıtası olup Bir, Apostolik (Havariler dayanması), Katolik (evrensel olması) ve Kutsal'dır. Ermeni Kilisesi doğru inanca sahip olmasından dolayı Ortodoks, evrensel olması nedeniyle Katolik, kurucuları Havari olması hasebiyle de Apostolik ve bundan dolayı da kutsal olarak değerlendirilmektedir. Bu dört temel özelliğe sahip olan Ermeni Kilisesi, Ermenilerce Ortodoks Kilisesi olarak nitelendirilmektedir⁵⁴. Onlara göre bu özelliklere sahip kiliseyi dünyada yıkacak hiçbir güç yoktur. Kilise, kurtuluşun

⁵². TUĞLACI, 61.

⁵³. KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 205-210, 212; SMİTH-DWİGH, 290-292; KALOUSTIAN, 82.

⁵⁴. ORMANIAN, 90- 91; TCHİLİNİGRİAN, "The Armenian Apostolic Orthodox Church"; KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 37.

gerçekleştirdiği ve sakramentlerin hazinesi ve şefaatçi olarak yaşayan tek yer ve ibadetlerin yapıldığı ana merkezdir⁵⁵.

Ermeni Kilisesi'ne göre günahları bağışlayan ve azizlerin Kominyon'u olan Kilise; başlangıçtan beri mevcuttur. Kilise, ilk insanla yaratılmış, Hz. Nuh ile yeni bir başlangıç oluşturmuş ve Hz. İbrahim, Hz. İshak ve Hz. Yakup ile yeni bir hüviyet kazanmıştır. O, Hz. Musa ile tekrar yeni bir özelliğe kavuşturulmuş ve diğer peygamberler tarafından korunmuştur. Bu kilise, Ermeniler için "Eski Ahit Kilisesi"dir.

Onlara göre Eski Ahit Kilisesi, Mesih İsa'nın gelişi için bir yer hazırlama amacını taşımış ancak gerçek Kilise Mesih İsa'nın gelmesiyle kurulmuştur. Kilise, İsa'nın gelmesiyle yenilenerek farklı bir boyuta ulaşmış ve özel bir amaç kazanmıştır. Gerçek kilise; özel güçlere sahip liderleriyle ve din adamlarıyla teşkilatlanmış bir topluluk olmakla birlikte, İsa'nın gelmesiyle yenilenen ve gözle görülebilen Evrensel bir kilisedir. Bu Kilise, hiyerarşik bir organizasyon olup bu organizasyonda yer alan bazı kişilere de Kutsal Ruh tarafından birtakım güçler verilmiştir⁵⁶.

Ermenilere göre "ısı ve ışık" nasıl güneşten ayrılamaz bir özellik ise gelenek ve kutsal kitap da kiliseden ayrılamaz bir bütündür. Onlara göre Kilisenin mutlaka bir geleneği ve Kutsal Kitabı olmalıdır. Kilisenin varlığının devamı gelenek ve Kutsal Kitap ile mümkündür. Bu bağlamda Kilise, Kutsal Kitabın ve geleneğin devamı için gerekli bir kurumdur. Ancak Kilise, hem zaman hem de önem bakımından Kutsal Kitap ve gelenekten önde gelmektedir. Çünkü Kilise, Kutsal Ruh'un mevcut ve Allah'ın iradesinin hakim olduğu, Allah'tan vahyin alındığı ve alınan bu vahiylerin insanlara ulaştırıldığı yaşayan bir cemaattir⁵⁷.

Ermenilerde "Kilise", ilahî ortamı sağlayan ve ilham alınan tek yer olarak kabul edilmektedir. Kilise ayrıca İsa'ya inananların meydana getirmiş olduğu cemaati de ifade etmektedir⁵⁸. Ermeniler, Kilisenin, özel yeteneklere sahip kişiler

⁵⁵. KALOUSTIAN, 85-86; Hagop A. CHAKMAKJIAN, "The Armenian Evangelical Church and The Armenian People", <http://www.cacc-sf.org/c-aecHAC.html>./23.01.2004.

⁵⁶. KALOUSTIAN, 84-86.

⁵⁷. KALOUSTIAN, 88.

⁵⁸. Albert HOUTIN, "Hristiyanlığın Kısa Tarihi" çev. Abdurrahman KÜÇÜK, A.Ü.İ.F.D., C. 25, Ankara 1981, (Ayrı Basım), s.442; KALOUSTIAN, 84.

tarafından oluşturulmuş bir topluluk olduğunu dile getirmektedir⁵⁹. Ancak Kilise, sadece bir topluluk veya toplantı yeri değil aynı zamanda insanları geçmişe bağlayan gelenek, görenek, örf, adet ve dil gibi şeylerin muhafaza edildiği bir yer olarak da algılanmaktadır⁶⁰.

Kilise, gelenek ve Kutsal Kitap ile birlikte bir bütünlük içerisindedir. Çünkü o, gelenekleri günümüze kadar ulaştıran gizemli bir kuruluş olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Kilise, Hristiyan geleneğinin ilk kaynağını oluşturmaktadır.

Ermeni Kilisesi için Kilise, gelenek ve Kutsal Kitap, her biri üçgenin bir köşesini oluşturmaktadır. Bu bağlantı çerçevesinde de Kutsal Kitap, milattan önce ve sonra olmak üzere iki farklı zaman dilimini ihtiva etmektedir. Bunlardan ilki Eski Ahit, diğeri de Yeni Ahit'tir. Her iki Kitabın da gayesi aynıdır. Ermeniler için Kutsal Kitap, Tanrı vahiylerinin kaydedilmiş ve bir araya getirilmiş halidir⁶¹. Ermeniler Kutsal Kitap ile Kilise arasındaki ilişkiyi şöyle ifade etmektedir: “Biz İncil’i babamız ve Evrensel Kiliseyi de anamız olarak tanıdık.”⁶².

İsa’nın “Haç” üzerinde ölmesinden dolayı Ermenilerde haça büyük bir saygı duyulmaktadır. Haç, Hristiyanlığın bir işareti olarak telakki edilmektedir. Onun manevî bir özelliği olup sabır, işkence ve cesareti anlatmaktadır. Ancak kiliseye girildiğinde haç çıkartılmaktadır. Haç işareti Katoliklerdeki gibi soldan sağa doğru yapılmaktadır⁶³.

Ermenilerde Oğul Tanrı olan İsa Mesih, yüzyıllar öncesinden Baba’dan olmuş ve Tanrının Bakire annesine inmiştir. Dokuz ay boyunca Bakire Meryem’in karnında kalmıştır. Bu nedenle de Meryem; Bakire ve İsa Mesih’in annesi olması dolayısıyla, Tanrının annesi özelliğine binaen kutsal olup ibadetin en önemli objelerden birisini oluşturmaktadır. Çünkü o, İsa’nın kurtuluşunda çok önemli rol oynamıştır⁶⁴. Meryem’in bu kutsallığı kilise duvarlarına da yansımıştır⁶⁵.

⁵⁹. KALOUSTIAN, 85.

⁶⁰. ORMANIAN, XIII-XIV.

⁶¹. KALOUSTIAN, 85-88.

⁶². Karekin SARKISSIAN, “The Bible in The Armenian Christian Tradition”, http://www.saintsarkis.org/bible_vs_armenians.htm/ 29.09.2004

⁶³. KALOUSTIAN, 95; KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 229.

⁶⁴. SMITH-DWIGHT, 221-222; KALOUSTIAN, 9-11; Günay TÜMER, Hristiyanlıkta ve İslamda Meryem, Ankara 1997, 149.

⁶⁵. Hagop MİNASYAN, Son Akşam Yemeği Töreni, İstanbul 1993, 8.

Ermenilerde azizlere de değ er verilmekte ve azizler arasında Hz. Meryem önemli bir yer tutmaktadır. Ermeniler, Meryem'i, azizlerin sonuncusu kabul etmekte, ancak azizlere değil Tanrı'ya ibadet ettiklerini ve onların Mesih'in takipçileri olmaları hasebiyle azizlere de saygı gösterdiklerini dile getirmektedir. Azizlerin  rnek alınacak kiřiler⁶⁶ oldukları ve Kutsal Kitabın da bunu böyle belirttiği ifade edilmektedir. Onlara göre Meryem, Kurtarıcı İsa'nın hayatında önemli bir rolü olması dolayısıyla, aziz olmaya layık en yetkin kişidir. Bu özelliği hasebiyle Meryem, Hristiyan Kilisesinin ilk ve en büyük azizi kabul edilmekte ve resimleri de Ermeni Kilisesinin altar ve duvarlarında yer almaktadır.  nem ve özelliği dolayısıyla Hz. Meryem için Ermeni Kilisesinde beş kutsal gün d zenlenmektedir⁶⁷.

Gregoryen Ermeniler; Roma'nın ve Papanın  st nl ğ n , Filique (Filyok) takısını, Araf, Ayrı Yargılama ve papazların günah çıkarma yetkisini kabul etmemektedir. Onlar, insanın öldüğü zaman temiz ve günahsız bir şekilde Tanrı katında ebedî bir huzura erişeceğine inanmaktadırlar⁶⁸. Amellerin karşılığının verileceğine, iyiler için ebedî hayatla m kafaat, günahkar için ise ebedî cezanın olacağına da inanılmaktadır⁶⁹.

Ermeniler'de "melek* inancı" da önemli bir yer tutmaktadır. Meleklerle  zel bir saygı vardır. Onlara göre meleklerle olan inanç, hem Eski Ahit'te hem de Yeni Ahit'te yer almaktadır. Mesih İsa'nın da sık sık melekler hakkında konuştuğu belirtilmektedir. Ermeniler için melekler, dünyanın yaratılmasından önce Tanrı tarafından yaratılmış; Tanrının hizmetçileri olarak dikkat çekmektedir. Bunlar, insanlar ile Tanrı arasında bir aracı olarak g r lmektedir⁷⁰. Ayrıca meleklerin koruyucu özelliği olduğuna da inanılmaktadır⁷¹.

Ermeni Kilisesi; Vaftiz, Konfirmasyon, Evharistiya, Tövbe, Evlilik ve Ruhbanlık olmak üzere altı sakrament kabul etmekte; Son Yağlamayı ise reddetmektedir. Vaftiz, günahlardan kurtulmak için gerekli olup, çocuklara tam ve yatay bir şekilde suya batırmak suretiyle yapılmaktadır. Konfirmasyon, (vaftizi

⁶⁶. Bkz. 1. Korintliler 11:1.

⁶⁷. KALOUSTIAN, 9-10.

⁶⁸. URAS, 125-126; ORMANIAN, 98; TÜMER-K    K, 309-310; TÜMER, "Günümüzde Doğu Hristiyanlığı", s. 128.

⁶⁹. K    K, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 205-208; SM TH-DW IGHT, 290-292.

*. Ermenice "Hreshdag" ile ifade edilen Melek kelimesi, Yunanca "haberci, kurye" anlamında kullanılmaktadır(KALOUSTIAN, 32).

⁷⁰. Bkz. Matta 18:10.

⁷¹. KALOUSTIAN, 32-33.

pekiştirme) veya kutsal yağ, vaftiz yapan papaz tarafından vaftizle birlikte yerine getirilmektedir. Vaftiz, Evharistiya ve Komünyon aynı anda yapılmaktadır. Çünkü Ermenilere göre Vaftiz, bu üç sakramentle birlikte yapıldığı müddetçe geçerli sayılmaktadır⁷².

Gregoryen Ermeniler’de Vaftiz, ilk sakrament olup “kilisenin kapısı” olarak değerlendirilmekte, Vaftiz olmadan diğer sakramentlerin önemi bulunmamaktadır. Vaftiz vasıtasıyla kişi, kiliseye girmiş ve gerçek anlamda Hristiyan olmuş sayılmaktadır. Vaftizle insanın ruhu yeni bir hayata başlamaktadır. Onunla insanlar Tanrının oğlu ve Mesihin ortakçısı olmaktadır. Çünkü onlar için bu sakrament, İsa’nın kendisinin oluşturduğu bir sakramenttir. Bu husus sebebiyle de vaftiz, kilisenin en önemli bir parçası olarak değerlendirilmektedir.

Vaftiz, Ermeni Kilisesi’nin ilk zamanlarında, kilisenin dışında yapılmıştır. Ancak bu uygulama, zamanla değişmiş ve günümüzdeki şeklini almıştır. Ermenilerde vaftiz, küçük çocuklara uygulanmakta ve vaftiz babası tarafından tutulmak suretiyle icra edilmektedir⁷³.

Ermeni Kilisesi’nde Vaftizden hemen sonra Konfirmasyon (Gunounk-Güçlendirme) yapılmaktadır. Vaftiz günahattan kurtulmayı; konfirmasyon da Tanrının Mesih İsa aracılığıyla insan soyu için yaptıklarına şahitliği sembolize etmektedir. Bu nedenle de Konfirmasyon, Vaftizin tamamlayıcısı olarak görülmüştür. Ermenilere göre Konfirmasyon ayini ile insan Kutsal Ruhun lütfuna erişmektedir⁷⁴.

Ermeni Kilisesi, “Ekmek-Şarap Ayini”ne “kutsal kurban” anlamında Surp Badarak adını vermektedir⁷⁵. Ermenilerde Surp Badarak (Mübarek Kurban), insanın günahlarından temizlenmesi amacıyla İsa’nın haç üzerinde canlı olarak kurban edilmesinin bir simgesidir. Çünkü onlara göre İsa, “Son Akşam Yemeği”nde yemeğini ve içeceğini kana dönüştürmüş ve yemekten sonra havarilerine dönerek “Alın, yiyin bu benim bedenimdir” ve içeceğini havarilerine doğru göstererek “Hepiniz için bu benim kanımdır. Günahların affedilmesi için çok kimselere uğruna

⁷². ORMANIAN,102; PAPAŽIAN, “The Armenian Church”; KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 244- 261; TÜMER-KÜÇÜK, 296; TOVMASIAN, “The Blessed Nation”; DWIGHT, 10.

⁷³. KALOUSTIAN, 37-39.

⁷⁴. KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 249.

⁷⁵. Vahan TOOTİKIAN, The Armenian Evangelical Church: Yesterday, Today and Tomorrow, Amerika 1996, 155.

dökülecek yeni antlaşmanın kanıdır. Beni anmak için bunları yapınız..⁷⁶” demiştir. Böylece Hz. İsa, “Şeriatı”nı tamamlamak üzere yediğini-içtiğini bedenine ve kanına dönüştürmüştür. Bu beden ve kan; Havariler vasıtasıyla tüm insanlara bağışlanmıştır; onlardan yiyip içebilen ölümsüzlüğe erişebilecek ve kıyamet günü tekrar dirilebilecektir. Bu nedenle Ermeni Kilisesi, bu günü, Surp Badarak ismiyle günümüze kadar getirmiştir. Gregoryan/Lusavorçagan Ermeni anlayışında Tanrı ile bütünleşbilmenin tek yolu; bu bedeni ve kanı içmek ve yemekten geçmektedir⁷⁷.

Sadece Pazar günleri yapılan “Komünyon Ayini”nde, saf şarap (su katılmaksızın) ve mayasız ekmek kullanılmaktadır⁷⁸. Komünyon, saf şekilde yani su katılmamış halde şarap ve bir şey içinde ıslatılmış çok küçük, Ayin günü papazlar tarafından pişirilmiş ve hazırlanmış yeterli kalınlıkta mayasız ekmekten oluşmaktadır. Takdis ekmeği her zaman tek olmakta ve miktarı cemaatin sayısı ile orantılı olmaktadır.

Ermeniler için sakrament olarak kabul edilen Tövbe veya İtiraf, önemli günahların bir formüle göre anlatılmasıyla olmaktadır⁷⁹. Ermeniler büyük günahlarda itirafın gerekli olduğuna inanırlar. Ancak Ermeniler, bu tövbenin hemen yapılmasına gerek olmadığını ve itirafın daha sonra kendi kendine olabileceğine inanmaktadır. Ayrıca Papazların günahları affetme yetkisinin olmadığı da kabul edilmektedir⁸⁰.

Ermenilerde Kilise, Milleti temsil eden tek kuruluştur ve yönetim biçimi de Piskoposluktur*. Ermeni Kilisesi, piskopos tarafından idare edilmekte olup millet de bu piskoposa tabi olmaktadır. Piskoposluk sistemi içerisinde kilisenin ruhbanlık sınıfının alt kademelerini Taşıyıcılar (kapıcılar-porters), okuyucular (Readers), büyücüler (exorcists) ve mum ışıkçılar (candlelighters) oluşturmaktadır. Bunlardan sonra yardımcı diyakoslar, diyakoslar, papazlar, piskoposlar (Başpiskoposlar), patrikler ve sonuncu olarak hepsinin üzerinde ve bunların üstünde olan Ermeni Kilisesinin başı ve manevi lideri Katolikoslar (Dzayrakuyn Badriark) gelmektedir⁸¹.

⁷⁶. Bkz. Matta 26:26-29; Luka 22:14-20.

⁷⁷. Surp Badarak (Kutsal Kurban), çev. düz. Dikran KEVORKYAN, İstanbul 1977, 7-10.

⁷⁸. Epke VANDERBERG, “The Christian Family Tree”, <http://members.surfeu.fi/archives5/sbcr052.txt/20.12.2004>.

⁷⁹. ORMANIAN, 103.

⁸⁰. TÜMER- KÜÇÜK, 310 ; TÜMER, “Günümüzde Doğu Hristiyanlığı”, s. 128.

*. Kartaca Piskoposu Aziz Cyprien de “Kilise, piskoposlar üzerine kurulmuştur” diyerek kilise yapısının bu şekilde olması gerektiğini ifade etmiştir (HOUTIN, s. 443).

⁸¹. TÜMER- KÜÇÜK, 310; DWIGHT, 8-9; KALOUSTIAN, 56-57; FARLANE, 223; ORMANIAN, 116; TCHİLİNİGRİAN, “The Armenian Apostolic Orthodox Church”.

Ermenilerde papaz olmak isteyen bir Ermeni bu rütbeyi almak için şeytan kovucu, kapıcı, okuyucu, mum yakıcı, yardımcı diyakos ve diyakos olarak altı farklı mertebede hizmet etmek durumundadır⁸². Kilisede bir başka sınıf daha vardır ki onlar da “doktorlar”dır(vartabedler). Onların kilisenin kuruluşunun ilk zamanlarında idari ruhbanlıkla birlikte Tanrı tarafından seçilmiş olduğu düşünülmüş ve yönetimde yer almışlardır. “Doktorlar”ın kilise kademelerinde yer almasının “ilham” neticesi olduğuna inanılmaktadır⁸³.

“Doktorlar”, eğitimden sorumlu olup papazlardan farklı yönleri bulunmaktadır. Papazlar, evlenebilmekte buna karşılık vartabedler evlenememektedir. Papazlar yükselememekte, fakat vartabedler yükselebilmektedir. Vartabedler ayrıca manastırlarda yaşamakta ve aile hayatı olmamaktadır. Ancak papazlar istedikleri ve belli kuralları yerine getirdikleri takdirde Vartabed olabilmektedir⁸⁴.

Bu açıdan ele alındığında Ermeni Kilisesi’nde Ruhbanlık, evlenmeyen rahipler (Gusogron) ve evlenebilen rahipler (Kahana) olmak üzere iki kısımda değerlendirilebilir. Evlenen rahipler, inananlarla birlikte olunması düşüncesiyle evlenmekte ve çocuk sahibi olabilmektedir. Evlenmeyen rahipler ise daha çok manastırlarda yaşamakta ve Katoğikosluğa kadar yükselebilmektedir⁸⁵.

Ermeniler’de ruhbanlık sınıfı bulunmakta ancak bu sınıf, kilise ile ilgili kararları alma hususunda tek yetkili değildir. Kilise kararları, ruhban sınıfı ile kilise cemaatinin oluşturduğu heyet tarafından ortak olarak alınmaktadır⁸⁶.

Ermeniler için bir sakrament olarak evlilik, kutsaldır ve zina dışında boşanmaya da olumlu bakılmamaktadır⁸⁷.

Ermeniler ayrıca tasvirleri, doktrinden ziyade törene ait bir unsur olarak gördüklerinden bir sınırlandırma getirmiş ve putperestlik hatırası olarak değerlendirdikleri heykelleri de kaldırmışlardır⁸⁸. Ancak Vahan Tootikian, “The Armenian Evangelical Church: Yesterday, Today and Tomorrow” adlı eserinde

⁸². BURNABY, 256.

⁸³. Bkz. HOUTIN, 442-443.

⁸⁴. TÜMER- KÜÇÜK, 310-311; TÜMER, “Günümüzde Doğu Hristiyanlığı”, s. 128; DWIGHT, 8-9; KALOUSTIAN, 56; FARLANE, 223; ORMANIAN, 113; SMITH-DWIGHT, 297-298, 300-304; TCHILINIGRIAN, “The Armenian Apostolic Orthodox Church”.

⁸⁵. KEVORKYAN, 8.

⁸⁶. ORMANIAN, XIII.

⁸⁷. TÜMER-KÜÇÜK, 311; FARLANE, 229; TÜMER, “Günümüzde Doğu Hristiyanlığı”, s. 128.

⁸⁸. ORMANIAN, 97.

Ermeni Kilisesi'nin her bakımdan ihtişamlı ve şaşalı olduğunu dile getirmektedir. O; Ermeni Kilisesi'nin kendisine özgü liturji ve ibadet kitapları bulunduğunu ve kilise üyelerinin düzenliliğinin ve devamlılığının söz konusu olduğunu ifade etmektedir⁸⁹.

Ermeniler'de ibadet; günlük, haftalık ve yıllık olmak üzere üç biçimde icra edilmektedir. Günlük ibadet, sabah ve akşam olmak üzere kilisede ruhban gözetiminde yapılmaktadır. Ermeniler'e göre Kilise, faydalı olan şeyleri kendilerine söylemekte ve nasıl ne şekilde yapmaları gerektiğini göstermektedir. Ancak kilise, cemaatine, bu ibadetlere iştirakı hususunda herhangi bir baskı yapmamaktadır.

Haftalık ibadetler, Pazar günü yapılmaktadır. Pazar günkü ibadet, İsa'nın dirilişini canlandırdığı için çok önemlidir. Pazar ibadeti, sabah yapılmakta ve bir buçuk saat kadar sürmektedir.

Yıllık ibadetler ise genelde ayinler şeklinde kutlanan bayramlar, "Oruç ve Hac"dır. Bunların yanında Tanrı'nın Görünmesi (Teofani), Meleğin Meryem'e Önceden Gebe Kalacağını Bildirmesi (Annonciation), İsa'nın Doğuşu (Noel), Epifani, Paskalya, İsa'nın Göğe Yükselişi, İsa'nın Şekil Değiştirmesi, Haçın Bulunması, Haçın Ululanması, Meryem'in Mabede Hediye Edilişi gibi sayıları oldukça kabarık olan bayramlar da bulunmakta ve ilahî nitelikte olduğu kabul edilmektedir. Bu bayramlar, yılın 138 gününe ulaşmaktadır⁹⁰.

Ermeniler'de perhiz ve oruç, yıllık ibadet olarak değerlendirilmekte ancak genel olarak aynı olan bu kavramlar özelde farklılaşmaktadır. Perhiz, etsiz ve yağsız yemekle olmaktadır. Bu perhiz süresi 46 gündür. Oruç ise Epifani'den sonraki 8 gün hariç Meryem'in Göğe Yükselmesini (Assomption) izleyen hafta ve Çarşamba ve Cuma olmak üzere her haftanın iki günü düzenli bir biçimde tutulmaktadır. Böylece Ermeniler'in yıl içerisinde tuttıkları oruç sayısı 120 güne ulaşmaktadır. Bu oruçlar da Titiz (katı), Tam ve Başlangıç orucu olmak üzere değişik biçimleri bulunmaktadır⁹¹.

⁸⁹. TOOTİKİAN, 153.

⁹⁰. KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 231-234; Bu bayramlar hakkında geniş bilgi için bkz. http://www.minidev.com/kültürler/kültürler_ermenibayram.asp/16.10.2004.

⁹¹. ORMANIAN, 163-165; KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 237-239; SMİTH-DWİGHT, 86-87.

Bu bağlamda Ermeni Kilisesi, İturyik* (ritleri ve ayinleri çok olan) bir kilisedir. Ermeni Kilisesi'nin dine yaklaşımı da temel olarak İturyik bir yaklaşım göstermektedir⁹².

Ermeniler'de ayrıca İsa'nın Mezarı, Eçmiyazin Bazilikası, Muş ve Kayseri'de bulunan Surp-Karabet Bazilikaları gibi kutsal yerleri ziyaret (Hac) de bulunmaktadır. Ancak bu, ilk dönemlerdeki gibi çok büyük bir öneme sahip değildir⁹³.

Günümüzde Ermeniler, dünya coğrafyası üzerinde Ermenistan'da, Gürcistan'da, İran'da, Hindistan'da, Çin'de, Amerika'da, Avrupa'nın bazı ülkelerinde ve Türkiye'de yaşamaktadır⁹⁴.

Türkiye'de yaşayan Ermeniler, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin kuruluşundan bugüne kadar, 38 tanesi ibadete açık olmak üzere 55 Ermeni Kilisesi inşa etmişlerdir. Bu kiliselerden Gregoryen Ermenilere ait 33 kilise (Bunlardan ikisi şapel), Katolik Ermeniler'in 12 ve Protestan Ermeniler'in 2 kilisesi bulunmaktadır. Bu kiliselerin en eskisi, İstanbul'un fethinden sonra Rumlar'dan alınıp Ermeniler'e verilen Kumkapı'daki Surp Asdvadzadzin, Samatya'daki Surp Kevork ve Balat'taki Surp Hreşdagabed Kiliseleridir. Türkiye'deki Ermeni Kiliseleri'nin çoğu 18-19. yüzyıllarda inşa edilmiştir. Daha önce inşa edilen kiliseler de sonradan tamir edilmiştir. Kiliseler, haç veya bazilik şeklindedir. İstanbul'da tipik Ermeni Kilisesi bulunmamaktadır.

Türkiye'deki Ermeni Kiliseleri'nin çoğunluğu İstanbul'da olmak üzere Kayseri, Trabzon, Hatay gibi Anadolu'unun diğer şehirlerinde de bulunmaktadır. Gregoryen Ermeniler'e ait 15, Katolik Ermeniler'e ait bir mezarlık bulunmakla birlikte Protestan Ermeniler'in kendilerine hususi bir mezarlıkları bulunmamaktadır⁹⁵.

*. Liturji kelimesi, Yunanca "Leitourgia" dan (leitós, halk ve ergos, yerine getirmek) gelmiş olup halk ibadeti anlamına gelmektedir. Liturji kelimesi başlangıçta dinî bir terim olarak kullanılmamıştır. O, daha çok bir halk çalışması olarak değerlendirilmiş, Eski Ahit'in M.Ö. 250'de Yunanca'ya çevrilmesiyle birlikte ibadet ve dinî törenler (hizmetler) anlamında kullanılmıştır. Günümüzde ise liturji kelimesi kilisede yapılan ibadet uygulamasını ifade etmekte ve özellikle Evharistiya Ayini'nin kutlanması anlamını taşımaktadır. Geniş anlamıyla ise bütün resmî ibadet sistemi için kullanılmaktadır(TOOTİKİAN,153,161).

⁹². TOOTİKİAN, 154.

⁹³. ORMANİAN,154-155.

⁹⁴. DWİGH, 13.

⁹⁵. Edith OYHON- Bente ETİNGÜ, Churches in İstanbul, Yapı Kredi Publications, İstanbul 1999, 102-107; TUĞLACI, 375-377; HOFFMAN, 23; Kevork PAMUKCIYAN, Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkıları İstanbul Yazıları, C. 1, Yay. Haz. Osman Köker, İstanbul 2002, 10, 183; Kiliseler hakkında geniş bilgi için bkz. DABAGYAN, 125-281.

Türkiye’deki Ermeniler’in büyük çoğunluğu İstanbul’da olmak üzere 50.000-55.000 civarındadır. Genel istatistiklere göre Katolik Ermeniler’in 4.000, Protestan Ermeniler’in 3.000-4.000 civarında olduğu geri kalan 40.000-45.000 civarında da Gregoryen Ermeniler’in bulunduğu ifade edilmektedir. Ermeniler’in kendilerine ait Marmara, Agos gibi gazeteleri, okulları ve kiliseleri bulunmaktadır. Bu bağlamda da Gregoryen Ermeniler, Türkiye’deki en büyük Hristiyan grup olarak kabul edilmektedir⁹⁶.

Günümüzde Ermeniler’in konuştuğu dil olan Ermenice (Aşğharapar), Doğu (Govgasa Hayeren) ve Batı Ermenicesi (Bolso Hayeren) olmak üzere iki farklı lehçeden meydana gelmiştir. Doğu Ermenicesi, Ermenistan, İran, Hindistan ve Uzak Doğu Bölgeleri’nde kullanılmaktadır. İstanbul Ermenicesi olarak da adlandırılan Batı Ermenicesi ise Türkiye başta olmak üzere Avrupa, Afrika, Amerika ve Avustralya’da kullanılmaktadır⁹⁷.

⁹⁶. Nigar KARİMOVA-Edward DEVERELL, Minorities in Turkey, Occasional Papers No.19, The Swedish Institute of International Affairs, Stockholm 2001, 9-10, 22; PAMUKÇİYAN, 10; HOFFMAN 9-10.

⁹⁷. DABAGYAN, 33-34.

I. BÖLÜM

ERMENİLER ARASINDA PROTESTANLIĞIN YAYILIŞI

A. Reform Hareketi ve Protestanlığın Doğuşu

Hristiyanlığın ilk dönemlerindeki yayılış sürecinde, Hristiyanlığı yeni benimsemiş olanlar arasında, Yahudi adetlerine uyup uymama konusunda bazı problemler yaşanmıştır. Hristiyanlar arasındaki bu problemlerin giderilmesi amacıyla, 49 yılında Kudüs'te "Havariler Konsili" adı verilen bir konsil toplanmıştır. Bu ilk konsilden sonra Pavlus'un görüşünü benimseyen ve bu görüşe karşı (Yahudi Hristiyanlar) olan iki grup ortaya çıkmıştır. Bu ayrılık, Hristiyanlar arasındaki ilk bölünmenin başlangıcı olmuştur⁹⁸.

İlk konsilden sonraki süreç içerisinde Hristiyanlık, hem Doğuya hem de Batıya doğru genişleme göstermiş, bu genişleme coğrafi ve tarihî açıdan Hristiyanlar arasında birtakım farklı düşünceleri de ortaya çıkarmıştır. Farklı düşüncelerle birlikte M.S. III. ve IV. yüzyıllarda da Hristiyanlar arasındaki problemler son bulmamış; Tanrı anlayışı ve İsa'nın tabiatı konusunda görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Bu görüş ayrılıklarını gidermek amacıyla da konsiller toplanmıştır. Konsiller sürecinde de Hristiyanlar arasında bölünmeler gerçekleşmiş ve bu bölünmeler neticesinde Monofizit ve Diyofizit anlayışa sahip Hristiyan gruplar meydana gelmiştir.

XI. yüzyıla gelindiğinde de Hristiyanlık Doğuya ve Batıya doğru yayılmaya devam etmiştir. Ancak bu yayılmayla birlikte Hristiyanlar arasında dil, kilisenin otoritesi ve kilisedeki bazı uygulamalarda farklılıklar kendisini göstermeye başlamıştır. Bu esnada Roma, İznik Konsili'nde kabul edilmiş olan Kutsal Ruh'un Baba'dan çıktığı inancına Kutsal Ruh'un Baba ile Oğul'dan çıktığı düşüncesini de eklemiştir⁹⁹.

Kilise içindeki dinî ihtilaflarla birlikte siyasî olarak İstanbul, Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti olmuş ve ona "Yeni Roma" adıyla yeni bir statü kazandırma çalışmaları başlamıştır. Bu çalışmalar sonucunda Kadıköy Konsili'nde

⁹⁸. EROĞLU, "Hristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", s. 311-312; Abdurrahman KÜÇÜK, "Belgelerin Işığında Türk-Ermeni Münasebetlerine Genel Bir Bakış", A.Ü.İ.F.D., C. 31, (Ayrıbasım), Ankara 1989, s. 245.

⁹⁹. Mehmet AYDIN, "Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış", A.Ü.İ.F.D., C. 27, (Ayrıbasım), Ankara 1985, s. 127-128; Peter ANTES, "The Beginning of The Christian Hierarchy and Its Development", Hristiyanlık Dünyası Bugünü ve Geleceği, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara 2002, s. 36-37; Ekrem SARIKÇIOĞLU, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, İsparta 1999, 301-302; BESHİR, "What Happened To The Church Established by Christ and His Apostles".

İstanbul ile Roma'nın yetki konusunda eşit olduğu kararı alınması, Roma'nın tepkisine yol açmıştır. Çünkü Roma, kendisinin bizzat İsa'nın sözüne göre Petrus üzerine kurulduğunu¹⁰⁰ ve Papa'nın da Petrus'un halefi olduğunu iddia etmiştir. Bu nedenle Roma'nın evrensel kilise ve her şeyde hüküm verebilme yetkisine sahip olması gerektiği ileri sürülmüştür. Buna paralel olarak Roma, kendisini her zaman en üstte görmüş ve tek otorite kabul etmiştir. Bunun üzerine Papa IX. Leon tarafından Umberto önderliğindeki heyet 1054'te İstanbul'a gönderilmiştir. Heyet, İstanbul Patriği tarafından kabul edilmiş ancak İstanbul Patriği karşısında nezaket kurallarına uymamış hatta hükmedici bir tavır sergilemiştir. Bunun üzerine Patrik, heyeti huzuruna kabul etmemiş ve patrikle görüşemeyen Umberto, Patriği aforoz ederek İstanbul'dan ayrılmıştır. İstanbul Patriği de ileri gelenlerini toplayarak Roma Kilisesi'ni aforoz etmiştir. Karşılıklı bu aforozlaşma neticesinde Kilise, 1054'te ikiye bölünmüş ve Batı Kilisesi "Evrensellik" imajıyla "Katolik", Doğu Kilisesi de "İsa geleneğine bağlılık" adı altında "Ortodoks" olarak isimlendirilmiştir¹⁰¹.

Kilise'nin 1054'te Katolik ve Ortodoks olarak bölünmesinden sonra, Roma'da Papa X. Leon döneminde dünyanın en muhteşem yapılarından biri olarak düşünülen Petrus Kilisesi yapılmaya başlanmıştır. Papalık makamı, bu yapı için fazla para harcanmanın yanında lüks harcamalar içerisine de girmiştir. Zamanla Katolik Kilisesi'nin para kazanma hırsı artmış, kendi hiyerarşisini maddî kaynak olarak görmeye başlamış ve Papalık mevkisi ticaret merkezi haline getirilmiştir¹⁰². Böylece fazla para kazanma yoluna giden Papa, diplomaside kralları bile geride bırakan bir ihtişama sahip olmuştur¹⁰³. Papanın kendisini kilise devletinin ilk sahibi olarak lanse etmesi, etkin bir nüfuza sahip olması ve papalık makamını kullanarak devlet işlerine karışması sonucu siyasî açıdan Papalık ile krallar arasındaki ilişkiler de kötüye gitmeye başlamıştır¹⁰⁴.

¹⁰⁰. Bkz. Matta 16:18.

¹⁰¹. AYDIN, "Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış", s. 127-128; EROĞLU, "Hristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", s. 315-318; Ü.GÜNAY-H.GÜNGÖR-A.V.ECER, Laiklik, Din ve Türkiye, Ankara 1997, 49; ANTES, s. 36-37; SARIÇIOĞLU, 301-302; BESHİR, "What Happened To The Church Established by Christ and His Apostles"; James ATKINSON, "Reform", Hristiyanlık Tarihi, İstanbul 2004, s. 369.

¹⁰². Franz LAU, Luther, çev. İhsan Sarı, İzmir 1992, 10; Kirsten BİRKETT, Reform'un Özü, çev. Onur Yöş, İstanbul 2003, 30-31.

¹⁰³. G. BARKER, O'nun İzinde, İstanbul 1985, 65; LAU, 48.

¹⁰⁴. Mehmet Ali AĞAOĞULLARI-Levent KÖKER, Tanrı Devletinden Kral Devlete, Ankara 1981, 80; MEHL, 247.

Krallık ile Papalık arasındaki ilişkilerin kötüleşmesi ile birlikte Kilise, kendi içerisinde de yozlaşmaya başlamış, papazlar istikrarsız davranışlar göstermiş, yüksek kademedeki cahil olan rahipler sorumluluk bilincini kaybetmiş ve kendi zevklerinin peşine düşmüşlerdir.

Böyle bir süreçte veba hastalığı yaygınlaşmış, ölümler artmış ve Kilise, Ölüm ve Araf konusunu gündeme taşımıştır¹⁰⁵. Bu gündemin de etkisiyle para karşılığı işlenmiş günahların, birtakım hayır dua veya iyi amellerle kaldırılabilceğini iddia amacıyla pazarlarda sokaklarda para karşılığında endüljans satışları başlamıştır¹⁰⁶. Çünkü Papa X. Leon, bu endüljansları alanların, kilise tarafından verilen cezalardan ve ölümden sonraki araftaki azaptan kurtulacağına dair fetvalar vermiş ve günahlarını bağışlamıştır¹⁰⁷.

Hatta Papa, Petrus Kilisesi'nin bitirilmesi amacıyla “endüljans satma”ya da başlamıştır. Bu satış işlemi için Mainz şehrinin başpiskoposu Albrekt'e yetki verilmiş daha sonra da bir bankanın denetimi aracılığıyla etkin hale getirilmiştir. Banka ise bu iş için Tetzel'i görevlendirmiştir. Tetzel de bu görevlendirme neticesinde kendisini önemli biri olarak görmeye başlamış ve hatta af konusunda fetvalar verme girişiminde bulunmuştur. Çünkü Papa IV. Sixtus'un kararına göre herhangi bir kişi, bir başka kişi adına da endüljans alabilmektedir. Tetzel, Petrus Kilisesi'nin inşası için verdiği fetvalarda; “Ölmüş anne-babalarınızın sesini işitebiliyor musunuz? Onlar acı içinde bağıryarlar: ‘Acı bana! Acı bana! Çok büyük cezalar çekiyoruz. Lütfen bizi kurtarın! Kulak verin! Anne-babalarınız bağıryorlar.’” diyerek insanların anne ve babalarının seslerine kulak vermelerini istemiştir. Böylece insanlar da büyük miktarlarda paralar ödemeye başlamışlardır. Tetzel, satış yaparken

¹⁰⁵. Ali ERBAŞ, “Protestan Reformu ve Martin Luther”, Dinler Tarihi Araştırmaları III- Hristiyanlık, Ankara 2002, s.198-199; John B. NOSS, Man's Religions, New York 1956, 638-639; BESHİR, “What Happened To The Church Established by Christ and His Apostles”; LAU, 8; “Protestantism”, N.E.B., C. 15, Amerika 1974, s. 109; BARKER, 112; Roger MEHL, “Protestanlık”, Din Fenomeni, çev. Mehmet AYDIN, Konya 1993, 247; Kaan H. ÖKTEN, Hristiyanlıkta İncanın Yenilenmesi, İstanbul 2000, 20-21, 73-86.

¹⁰⁶. M.Ebu ZEHRE, Hristiyanlık Üzerine Konferanslar, çev. Akif Nuri, İstanbul 1978, 286; Mehmet KATAR, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'te Tövbe, Ankara 1997, 117; ATKINSON, s. 368.

¹⁰⁷. ERBAŞ, “Protestan Reformu ve Martin Luther”, s. 198-199; BESHİR, “What Happened To The Church Established by Christ and His Apostles”; “Protestantism”, N.E.B., s.109; MEHL, 247.

“Torbaya atılan her para, cennetten çıkan canı gösterir. Bir para bir can” vaadinde de bulunmuştur¹⁰⁸.

Böyle bir ortamda Kilise’nin kendisini yanılmaz otorite olarak görmesi ve din adamlarının ahlaksız tavırlarının sonucunda ahlakî ve sosyal açıdan düzen bozulmuş, enflasyon artarak ekonomik düzen sarsılmış, halkın durumu günden güne kötülemeye başlamış ve halk arasında huzursuzluklar ortaya çıkmıştır. Ayrıca Kilise ve din adamlarının ihtişam içerisinde yaşamaları halkın tepkisine yol açmış ve insanları yeni bir çıkış yolu aramaya yöneltmiştir. Yinebu süre zarfında Almanya’da kan davaları ve eşkıyalık had safhaya ulaşmış, soylu kesim kendisini yasaların üzerinde görmüş ve bunlara karşı koyacak otorite kurulamamıştır¹⁰⁹.

Bütün bu olumsuzluklarla birlikte Kilise; ilim alanında da baskı yapmış, düşünce hürriyetini kısıtlamış ve kendi görüşüne aykırı görüşleri mahkum ederek bu düşünce sahiplerini de engizisyon mahkemelerinde yargılamıştır. Kilisenin böyle bir tutum sergilediği süreçte Osmanlı Devleti’ne karşı düzenlenen “Haçlı Seferleri” ile Türklerle ve dolayısıyla Müslümanlar ile temas neticesinde islamî eserlerin batıya geçmesi ve İslam’ın ilime verdiği önemin farkedilmesi Kilise’nin otoritesini zayıflatmıştır¹¹⁰. Çünkü Kilise kendisini din, bilim, düşünce ve benzeri her alanda otorite olarak kabul etmesi bilimsel gelişmelere engel teşkil etmiştir. Rönesans’ın da etkisi ile birlikte matbaanın yaygınlaşmaya başlaması, Kutsal Kitab’ın diğer dillere tercüme edilmesi ve serbest fikir ortamının oluşması, ilime verilen değerin artmasına yol açmıştır. İnsanlar arasında ilim ve bilginin artması din-devlet, din-bilim çatışmalarını ortaya çıkarmış ve kilisenin öğretilerinin yanlış olduğu düşüncesi yaygınlaşmıştır¹¹¹. Böylelikle kiliseye karşı tepkiler yoğunlaşmaya başlamıştır.

Katolik Kilisesine karşı oluşan tepkiler sonucunda XII. yüzyılda ilk organize reform hareketi ortaya çıkmıştır. Luther’dan önce başlayan bu dinî reform hareketi,

¹⁰⁸. ERBAŞ, “Protestan Reformu ve Martin Luther”, s. 198-199; BESHİR, “What Happened To The Church Established by Christ and His Apostles”; LAU, 8; “Protestantism”, s. 109; BARKER, 112; MEHL, 247; ÖKTEN, 73-86.

¹⁰⁹. BİRKETT; 30-31, 36; ÖKTEN, 22, 33-34; “Reformation”, E.B., C. 19, Londra 1962, s. 32-34; NOSS, 638-639.

¹¹⁰. Namık KEMAL, Renan Müdâfaannamesi, Haz. Abdurrahman Küçük, İstanbul 1988, 3, 6.

¹¹¹. “Reformation”, E.B., 32-34; MEHL, 247; Baki ADAM, Dinler Tarihi, (İ. Ö. P.), Ed. Mehmet KATAR, Eskişehir 2000, 73-74; Steven ÖZMENT, The Age of Reform 1250-1550, Yale University Press, Amerika 1980, 182-204.

XVI. yüzyılda Luther ile başlangıç olarak kendisini göstermiştir¹¹². Görünüşte din alanında ortaya çıkan bu reformun özünde sosyal, ekonomik ve kültürel alandaki bozukluklar yer almıştır¹¹³.

Luther, kilisenin ne kadar kutsal bir özelliği olursa olsun hiç kimsenin günahı affetme yetkisinin olmadığını ve gerçek tövbeye İsa'nın sevgisiyle ulaşılacağını ileri sürmüştür. Ona göre kurtuluş, insanın günahlarını itirafla, kiliselerin aracılığıyla veya iyi amellerle değil ancak Tanrı'nın inayeti ve İsa ile bütünleşmekle olmaktadır. Bu anlayış, Protestanlığın da temel noktasını oluşturmuş ve Protestanlık bu düşünce doğrultusunda şekillenmiştir¹¹⁴.

Luther'e göre Papa, yanılmaz ve tek otorite değildir. Bunun yanında o, papaları ve papalık makamını "deccal" olarak nitelendirmiş ve Türkleri de aynı nitelendirmenin¹¹⁵ içine dahil etmiştir. O, kilisenin gerçek hazinesinin ve kurtuluş için tek kaynağın Kutsal Kitap olduğunu ileri sürmüştür¹¹⁶. Ona göre Kutsal Kitap Tanrının sözüdür ve Tanrı sözünde de her şeyin mevcut olduğunu bu nedenle de başka hiçbir şeye gerek kalmadığını ifade etmiştir. Luther, Kutsal Kitab'ı kendisine ilke edinen her Hristiyanın bir din adamı olduğunu bundan dolayı da "Rahip Takdisi Ayini"ne gerek olmadığını ileri sürmüştür¹¹⁷.

Luther, ibadetlerin her ülkenin kendi dilinde yapılması gerektiğini vurgulamıştır. O, ibadetlerin anlaşıldığı ölçüde faydalı olacağını dile getirmiş ve bu düşünceyle de Kutsal Kitab'ı Almanca'ya çevirerek halkın anlamasını sağlamıştır. Kutsal Kitab'ın Almancaya çevrilmesinden sonra da, Kilise öğretilerinin doğru olmadığı fark edilmiş ve Luther'in görüşleri* İskandinav ülkelerinde de taraftar bulmuştur¹¹⁸.

¹¹². Mircea ELİADE-Ioan P. COULIANO, Dinler Tarihi Sözlüğü, "Hristiyanlık", çev. Ali Erbaş, İstanbul 1997, 132-133; ADAM, Dinler Tarihi, 73; KATAR, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'te Tövbe, 117.

¹¹³. Victor-Lucien TAPIE, Barok, çev. Galip Üstün, İstanbul 1992, 9.

¹¹⁴. KATAR, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'te Tövbe, 118-120; ELİADE- COULIANO, 132-133; ADAM, Dinler Tarihi, 73; LAU, 8, 56; "Protestantism", N.E.B., s. 109; Martin E. MARTY, "Protestantism", E.R., C. 12, Londra 1987, s. 26-29.

¹¹⁵. Martin Luther'in Türklerle ilgili düşünceleri için bkz. Hikmet TANYU, "Martin Luther'in Türkler Hakkındaki Sözleri", A.Ü.İ.F.D., Ankara 1981, C. 24, s. 157-161.

¹¹⁶. LAU, 8, 51, 56; KATAR, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'te Tövbe, 118-120; ELİADE-COULIANO, 132-133; ADAM, Dinler Tarihi, 73; "Protestantism", N.E.B., s. 109; MARTY, s. 27-28.

¹¹⁷. Hakan OLGUN, Luther ve Reformu Katolisizmi Protesto, Ankara 2001, 139, 184.

*. Luther'in "Yalnızca Lütüfla Kurtuluş (Sola Gratia)", "Yalnızca Mesih Aracılığıyla Kurtuluş (Sola Christi)", "Yalnızca Kutsal Kitap Aracılığıyla Kurtuluş (Sola Scriptura)" ve "Yalnızca İmanla

Luther, Kilise ve genel durum hakkında düşüncelerini belirtmek ve kiliseye karşı tepkisini göstermek amacıyla Latince “Günah Bağışlamalarının Gücü Üzerine Sonuçlar” ile Almanca “Günah Bağışlama ve Tanrı Bağışı Üzerine Can Sıkıcı Sözler” gibi birtakım tezler hazırlamıştır¹¹⁹. Bu tezlerden önemli olan bir diğeri de; reformun ortaya çıkmasını sağlayan, Katolik Kilisesi’ne karşı görüşleri içeren 1517’de Wittenberg Kilisesinin kapısına asılan 95 maddelik Tezi olmuştur¹²⁰. Halkın bilmediği dil Latince ile yazılan 95 maddelik Tez¹²¹, daha sonra Almanca’ya çevrilmiş ve çoğaltılarak Almanya’nın her tarafına dağıtılmıştır¹²².

Bunun üzerine Kilise, 19 Nisan 1529’da Spire’de (Speyer) bir toplantı düzenlemiş ve bu toplantı sonucunda V. Charles tarafından Luther ve yandaşları (Lutheranlar-Luterciler), “Sapkın Düşünce, Kilisenin Görüşüne Karşı Olan”(Heresy) olarak ilan edilmiştir¹²³.

Spire’de yapılan bu toplantıda ayrıca Luterci bölgelerin Luterci, diğer bölgelerin de sonsuza kadar Katolik kalacağı ve oralarda İncil’e dayanan öğretilerin yayılmasının yasak olacağı kararı alınmıştır. Buna karşın Luther ve taraftarları, karara, “Allah’ın şerefi veya ruhların selameti söz konusu olunca, herkes Allah’ın huzurundadır ve Allah’a karşı hesap verir. Koruyucu, günden kurtarıcı ve bir gün hakimimiz olacak yegane yaratıcı Tanrı önünde protesto ediyoruz ve Tanrı’ya, Kutsal sözüne, vicdanımıza ve Spire’deki son karara aykırı olarak önerilen hiçbir kararı benimsemiyoruz” diyerek itiraz etmişlerdir. Bu itiraz üzerine Luther ve taraftarları, Papa ve İmparator tarafından aforoz edilmiş, onlar için “protesto edenler” anlamında “Protestan” adı verilmiştir¹²⁴.

Luther’in görüşlerinin yayılmasına karşılık Katolik Kilisesi de karşı bir reform yapmış ve kendisini yenileme çalışmalarına girişmiştir. Bu yenileme

Kurtuluş (Sola fide)” ile ilgili görüşleri zamanla Protestanlığın temel unsuru olarak slogan haline gelmiştir(BIRKETT, 79).

¹¹⁸. “Protestantism”, N.E.B., s.109; LAU, 8, 72; R. C. SPROUL, Kutsal Kitap’ı Anlamak: Yorum Bilimi, çev. Hande Taylan, İstanbul 1997, 37; AĞAOĞULLARI- KÖKER, 101-102. Ayrıca bkz. ÖZMENT, 223-244.

¹¹⁹. LAU, 53.

¹²⁰. ADAM, 73-74; ERBAŞ, “Protestan Reformu ve Martin Luther”, s. 206

¹²¹. Bu 95 madde için geniş bilgi bkz. ÖKTEN, 163-176.

¹²². “Protestantism”, N.E.B., s.109; AYDIN, Din Fenomeni, 247; BARKER, 112; Dir.: Richelle WISEMAN, Centre for Faith & The Media, “A Journalist’s Guide To Christianity”, <http://www.faihandmedia.org/pdffdocs/guide-christianity.pdf>/ 12.10.2004; ATKINSON, s. 368.

¹²³. Diane SEVERANCE, “Protestants are First Called Protestants”, What Happened This Day in Church History, <http://www.gospelcom.net/01.09.2004>.

¹²⁴. ERBAŞ, “Protestan Reformu ve Martin Luther”, s. 205; BARKER, 115.

çalışmaları neticesinde 1545'te Trent'te bir konsil toplanmış, imanla ilgili Katolikliğin kesin doktrini açıklanmış ve daha önce yapılan yanlışların düzeltilmesi kararı alınmıştır. Bu Konsil'de ayrıca Protestanlık düşüncesi reddedilmiş ve Luther'in kurtuluş hakkındaki görüşüne karşılık kurtuluş için insanın kendi gayretinin de etkili olduğu fikri ileri sürülmüştür. Bu konsilin kararına rağmen tepkilerin azalmamış ve Kilise, kendisine muhalefet edenleri aforoz etmiştir¹²⁵.

Bu tarihten sonra da Roma Katolik Kilisesi'nden ayrılanlar "Protestanlar" olarak isimlendirilmiştir. Ancak bu aforoza rağmen Luther'in görüşleri hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır. Ayrıca 1529'da Türklerin Viyana'ya kadar gelmesi ve Almanya sınırlarına yaklaşması¹²⁶, bunun yanında İmparator V. Charles ve Papa arasındaki siyasi mücadelelerin de had safhaya ulaşması Protestanlığın Almanya'da ve Almanya'dan da Fransa, İsviçre, Macaristan, Hollanda ve Amerika gibi ülkelere yayılmasını sağlamıştır¹²⁷. Böylece Protestanlığın Katoliklerden ayrılmasıyla Ortodokslarla birlikte Hristiyan dünyasında başlıca üç ana grup ortaya çıkmıştır¹²⁸.

Protestanlık, Katolik ve Ortodoksluk'tan daha serî bir biçimde dünyanın her tarafında yayılmaya başlamış ve farklı şekillerde isimlenmiştir. Luther, Zwingli ve Calvin taraftarları arasında "Protestan" ismi kullanılmasına karşın bu isim, Almanya'da "Evanjelik" (evangelic), Fransa'da "Hugvenat" ve İsviçre, Hollanda ve İskoçya gibi ülkelerde de "Reform Kiliseler" adıyla ifade edilmiştir. Günümüzde ise Protestanlık, bütün reform kökenli hareketin genel ismi olarak kullanılmaktadır¹²⁹.

Protestanlık içerisindeki bu farklı isimlendirme ile birlikte geniş bir coğrafyada hüküm sürmesi düşünce ve uygulamalarda da bazı farklılıklara sebep olmuştur. Böylece bu farklı düşünce ve uygulamalar neticesinde XVII.-XIX. yüzyılları arasında değişik zamanlarda Protestanlık içerisinde Anabaptistler, Anglikanlar, Baptistler, Kongregasyonalistler, Lutheranlar, Reforme Edilmiş Kiliseler, Pietistler, Moravyanlar, Metodistler ve Kalvinistler gibi çok sayıda

¹²⁵. NOSS, 638-644; ADAM, Dinler Tarihi, 74.

¹²⁶. Türkler ve Protestanlar arasındaki ilişki için geniş bilgi bkz. A.Fisher GALATİ, Türk Cihadı ve Alman Protestanlığı 1551-1555, Yay. Haz. Neval Öke, İstanbul 1992, 21-48.

¹²⁷. SEVERANCE, "Protestants are First Called Protestants"; LAU, 8; NOSS, 644-652; MEHL, 252; BİRKETT; 49-54.

¹²⁸. MEHL, 246; SEVERANCE, "Protestants are First Called Protestants".

¹²⁹. "Protestanlık", A.B.A, C. 18, İstanbul 1989, s. 175; MEHL, 246.

Protestan grupları ortaya çıkarmıştır. Bu grupların büyük bir bölümü de sosyal ve siyasal yapısı nedeniyle Amerika’da oluşmuştur¹³⁰.

B. Protestanlığın Anadolu’da Yayılış Sürecinde Ermeniler

Amerika’da güç kazanmasından ve teşkilatlanmasından sonra Protestanlık, bir dinî hareket olarak daha fazla üye kazanmak amacıyla Protestanlaştırma faaliyetlerine başlamıştır. Bu faaliyetler çerçevesinde Protestanlar, Protestanlığı yaymak amacıyla Anadolu’yu keşfetmişlerdir. Bu süreçte Anadolu topraklarında Ortodokslar, Katolikler ve Yahudiler olmak üzere üç topluluk mevcuttur. Hristiyan gruplar içerisinde de Rumlar, Bulgarlar, Sırlar, Arnavutlar, Süryaniler, Keldaniler ve Ermeniler başta olmak üzere yirmi farklı etnik grup bulunmaktadır¹³¹. Osmanlı Devleti’nde yaşayan ve dinî bağla bir cemaatin üyesi olan gayrimüslimler sistem içerisinde “millet” olarak kabul edilmiştir¹³².

Ermenistan’ın 384 yılında Bizans ve İran arasında paylaşılmasından sonra İstanbul, Muş gibi Anadolu’nun çeşitli yerlerine geldiği ve 572’de ilk cemaatlerini oluşturduğu belirtilen¹³³ Ermeniler; Anadolu’da dağınık bir “azınlık” olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ermeniler, İstanbul başta olmak üzere Anadolu’nun her tarafında ticaret, sanat, kuyumculuk, tıp ve edebiyat gibi alanlarda faaliyet göstermişlerdir¹³⁴. Ancak Osmanlı Devleti’nin yayılma sürecinde Ermeniler, Bizanslıların siyasî ve dinî baskısı altında kalmışlardır. Çünkü Bizans İmparatorluğu, Ermenileri Rum Patrikliği’ne bağlama amacında olmuştur. Bu amaçla Bizans İmparatorluğu, Ermeniler üzerindeki baskısını günden güne artırmıştır. Bizanslılar’ın baskısı Ermenileri “yeni kurtarıcı” beklemeye sevk etmiştir. Hatta Fatih Sultan Mehmet’in Bursa’da Hovakim’le İstanbul’un fethi ile ilgili diyalogunda Hovakim’in

¹³⁰. Ali Rafet ÖSKAN, *Fundamentalist Hristiyanlık Yedinci Gün Adventizmi*, Ankara 1998, 13; EROĞLU, “Hristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış”, 323; ÖZMENT, 340-351; Elizabeth A. LIVINGSTONE, *The Christian Church*, Oxford University, New York 1990, 19, 22, 48-49; James STALKER, “Evangelicalism”, E.R.E, Ed. James Hastings, C. 5, New York 1951, s. 603-606; WISEMAN, “A Journalist’s Guide To Christianity”.

¹³¹. BLİSS, 64; Yavuz ERCAN, “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”, Osmanlı IV, Ankara 1999, s. 199; Bilal ERYILMAZ, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi*, İstanbul 1990, 51; Justin - Carolyn MCCARTHY, 6-9; HOFMANN, 12; Jeremy SALT, *İmperialism and The Otoman Armenians*, Amerika 1993, 23.

¹³². TOOTİKİAN, 49. Yuluğ Tekin KURAT, “Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu”, Osmanlı IV, Ankara 1999, s. 218; ERCAN, “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan topluluklar (Millet Sistemi)”, s. 206; HOFMANN, 12.

¹³³. Kevork PAMUKCİYAN, “Ermeniler”, D.B.İ.A., C. 3, İstanbul 1994, s. 190; Vartan ARTİNİAN, *Osmanlı Devleti’nde Ermeni Anayasası’nın Doğuşu 1839-1863*, çev. Zülal Kılıç, İstanbul 2004, 17.

¹³⁴. Yavuz ERCAN, “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”, s. 204.

Fatih Sultan Mehmet'e "Allah krallığını aziz etsin ve dünyaya yaysın" demesi de bu beklentiyi açıkça gözle önüne sermektedir. İşte böyle bir süreçte Türkler sahneye çıkmış ve Bizans İmparatorluğu'na son vererek Ermenilere rahat ve özgür yaşama imkanı sağlamıştır¹³⁵.

Fatih Sultan Mehmet de, 1453'te İstanbul'un fethedilmesiyle birlikte Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde dağınık ve çeşitli meslek dallarına sahip olan Ermenileri bir arada tutmak amacıyla örgütlendirmiş ve İstanbul'u onlar için merkez yapmıştır. İstanbul ve Beyoğlu civarında bulunan Ermeniler de yerlerinde kalmış ve Bursa Ermeni Patriği Hovakim (Ovakim) ile Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki birçok Ermeni İstanbul'a getirtilmiştir. Bu Ermenilerin içerisinde papaz, sanatkâr, mimar ve köylüler, işçiler ve tüccarlar da yer almıştır. Fatih Sultan Mehmet, Ermenileri İstanbul'un en önemli yerlerinden Samatyakapı, Topkapı, Kumkapı, Edirnekapi gibi birçok bölgelere yerleştirmiştir. Ayrıca Karagümrük, Malta, Çarşamba, Galata, Gedikpaşa gibi yerlerde de orta halli Ermeniler ikamet etmiştir.

Bu bağlamda da İstanbul, Ermeniler için her zaman önemli bir şehir olmuş ve kendileri de "İstanbul"un Beyrut gibi hiçbir zaman göçmen memleketi olmadığını dile getirmişlerdir. Onlara göre İstanbul, Anavatan (Ermenistan) ile Diaspora (Sürgün bölgeleri) arasındaki bir yer olmuştur. Ermeniler, günümüzde de "Bizler, burada bir cemaatiz" diyerek İstanbul'un kendilerinin nazarında çok hususî bir yer arzettiğini ifade etmişlerdir.

Fatih Sultan Mehmet tarafından İstanbul'a yerleştirilen Ermenilerin sayıları zamanla artmış, bu artış da Ermeniler için bir kilise ihtiyacını doğurmuştur. Böylece Rumlar'a ait Samatyadaki Sulu Manastır Kilisesi şimdiki adıyla "Surp Kevork Kilisesi" Ermeniler'e verilmiştir. 1451-1481 tarihleri arasında altı kilise etrafında yaşadıkları için bu dönemde Ermeniler, resmî belgelerde "Altı Cemaat" olarak kayda geçmişlerdir.

Fatih Sultan Mehmet İstanbul fethinden sonra zaman içerisinde "Millet Sistemi"^{*}ni oluşturmuş ve bu sistem içerisinde Ermeniler, diğer Hristiyan gruplar

¹³⁵. KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 90; KÜÇÜK, "Belgeler Işığında Türk-Ermeni Münasebetlerine Genel Bir Bakış", s. 247.

*. Cumhuriyet döneminde 1923'te Osmanlı'daki çok milletli sistem yerine ulus, devlet ve vatandaşlık sistemi benimsenmiştir. Ermeniler resmî "azınlık statüsü"ne kavuşmuştur. 1922-1927 yılları arasında İstanbul Ermeni Patriklığı 5 yıl patriksiz kaldıktan sonra Muşlu I. Mesrob Türkiye Ermenileri'nin 80. Patriği olmuştur. Medeni Kanun'un kabulüyle birlikte Osmanlı döneminde

gibi Osmanlı Devleti tarafından “Millet” kabul edilmiştir. Bu sistem çerçevesinde Fatih Sultan Mehmet bir ferman* yayınlarak Hovakim'i Ermeni cemaatine Patrik** olarak tayin etmiştir. Bu ferman ile Rum Patriği II. Gennadios'a verilen tüm hak ve yetkiler Ermeni Patrikliği'ne de verilmiştir. Böylece bir dinî topluluk olarak kabul edilmeyen Ermeniler, ayırım gözetilmeksizin Rumlarla eşit konuma kavuşmuştur. Fatih Sultan Mehmet ile başlayan Ermeni toleransı diğer Osmanlı padişahları döneminde de devam etmiş, II. Beyzit, Sultan III. Ahmet ve Kanuni Sultan Süleyman gibi bir çok Osmanlı Padişahı Ermeniler lehinde fermanlar çıkartmışlardır¹³⁶.

Bu fermanlarla Osmanlı Devleti'ndeki en etkili azınlık olan Ermenilerin “Millet başı” (Askabed) dedikleri bir liderleri olmuştur. Bu liderler kendilerine bağlı oldukları cemaatin hem dünyevî (sivil) hem de ruhanî (dinî) reisi olarak Osmanlı Devleti karşısında yetkili kabul edilmiş; gayrimüslimlerin başı olarak onlara tabi olan halkın her türlü davranış ve işlerinden sorumlu olmuşlardır¹³⁷. Ayrıca o, kendi cemaatinin lideri olarak da Osmanlı Devleti'ne karşı sorumluluk içerisinde olup; padişahla gayrimüslim tebaa arasında resmî bir aracı rolüne sahiptir. Ermeni liderinin, Osmanlı Sultanları ile görüşebilme yetkisi de bulunmaktadır¹³⁸. Milletbaşılar, aynı zamanda kendi halkının Devlet bazında sözcüsü konumundadır. Protokolde de Paşalarla eşit statüde sayılmakta ve ataması sultan tarafından yapılmaktadır. Ayrıca her Hristiyan kendi dinî liderinin onayıyla cemaatinde kayıtlı

uygulanan her cemaati kendi dini yasalarına göre yönetme şekli ortadan kaldırılmıştır. Patrikler cemaatin dini ve sosyal kurumlarının ruhani gözetmeni sayılmıştır. Türkiye Ermenileri Patrikliği'nin 500. kuruluş yılı 1961 yılında kutlanmış ve Yozgatlı Patrik I. Şnorhk, yurtdışında Türk diplomatlarına yönelen terörizmin giderek tırmandığı zorlu bir dönemde görev yapmıştır. Verdiği demeçlerde, diaspora Ermenileri'nin Türkiye aleyhtarı gösterilerini hiçbir zaman onaylamayacağını bildirmiştir. 1990 yılında İstanbullu II. Karekin, Türkiye Ermenileri 83. Patriği seçilmiştir. 1998'de de Ermeni cemaatini günümüze taşıyacak olan 84. Patrik ise İstanbullu II. Mesrob olmuştur. Büyük çoğunluğu İstanbul'da olmak üzere 33 kiliseye, ilk, orta ve lise derecesinde 20 eğitim kurumuna sahip olan Türkiye Ermeni Cemaati ayrıca, hastane, vakıf, dernek gibi çeşitli cemaat kurumlarını da kendi bağışlarıyla ayakta tutmaktadır(Anna TURAY, http://www.minidev.com/kulturler/kulturler_ermen_i_tarih1.asp, 12.07.2004).

* Bu ferman, Ermeni Patrikhanesi'nde mevcuttur.

** Ermeni dinî liderlerine Asur dilinde yüksek dereceli kilise adamları anlamında “marhasya”nın kısaltılmışı “marhasa” adı verilmiştir. Daha sonra “Badriark” (Patrik) ünvanıyla anılmışlardır(TUĞLACI,53-55).

¹³⁶. DWIGHT, 82-85; <http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/osmanlidaermeniler/> 23.12.2004 ; ERCAN, “Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”, s. 204; PAMUKÇİYAN, “Ermeniler”, s. 190-191; HOFMANN, 10, 12, 23; DABAGYAN, 69-72; URAS, 149; ARTİNİAN, 18-26; ERYILMAZ, 30; TUĞLACI, 51, 53-55.

¹³⁷. ORMANİAN, XIV; TOOTİKİAN, 52, 55.

¹³⁸. TOOTİKİAN, 50; ERYILMAZ, 38-39.

olmak durumundadır. Hristiyan, kendi dinî liderine karşı sorumlu olup isteğiyle cemaatten ayrılma hakkına da sahip değildir. Bunun yanında cemaat mensuplarının Patriklerin yetkisi dışında hareket etme şansı da yoktur¹³⁹

Bu bağlamda Osmanlı Devleti, Ermeniler ile ilişkilerinde “Patriklik Makamı”nı kullanmış ve onu resmî bir makam olarak kabul etmiştir. Bu husus itibariyle İstanbul Ermeni Patrikliği, Osmanlı Devleti’nde resmî bir statüye sahip olmuştur.

Anadolu’daki Ermeniler kendi içerisinde böyle bir yapı arzutmekte iken genel olarak Türk kültürünü benimsemeleri, adetleri, görenekleri ve dilleri ile Türklerle aynı yapı içerisinde yer almışlardır. Onlar giyim, kuşam ve davranış olarak da Türklerle benzer özellikler sergilemişlerdir¹⁴⁰. Ermeniler ile Türkler arasındaki fark, Türklerin “Ağam” diye hitapta bulunmaları, Ermeniler’in ise “Gülüm” diye seslenmeleridir¹⁴¹.

Ermeniler ile Türkler arasındaki diğer bir fark da Ermenilerin bazı dönemlerde askerlik hizmetinden muaf tutulmuş olmalarıdır. Hatta Varantyan, “Ermeni hareketinin Tarihi” isimli eserinde “Türkiye Ermenisi, Rus Ermenisine nazaran Ermeni lisanı, tarihi ve edebiyatı itibariyle çok kuvvetli ve serbest idi...”¹⁴² diyerek Anadolu’daki Ermenilerin buradaki genel durumunu net olarak ortaya koymaktadır¹⁴³.

Anadolu’da XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Ermeni tüccarlar için Türkçe “emir” anlamına gelen “Amira*” ifadesi kullanılması da onlara verilen değerin bir başka göstergesini oluşturmaktadır. Hırand Asadur ise “İstanbul Ermenileri ve Patrikleri” adlı eserinde, 1760’lı yıllardan önce, zengin Ermeniler için

¹³⁹. TOOTİKİAN, 55; ARTİNİAN, 26; <http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/osmanlidaermeniler/>; ERCAN, “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan topluluklar (Millet Sistemi)”, s. 204; PAMUKCİYAN, “Ermeniler”, s. 91, HOFMANN, 12; DABAGYAN, 69-72; URAS, 149; ERYILMAZ, 30, 57; TUĞLACI, 51.

¹⁴⁰. BURNABY, 73.

¹⁴¹. Ahmet GÜNDÜZ, “Osmanlı Devleti’nde Yapılan Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Meselesinin Doğuşu, Gelişmesi”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 128, Ekim 2000, s. 114.

¹⁴². KOÇAŞ, 59.

¹⁴³. HOFFMAN, 10-11.

*. Amira, Osmanlı tarafından Ermeni nüfuzlu kişilere verilen bir isimdir. Bunlar, Osmanlı Devleti’ne çalışmış ve Osmanlı Hükümeti’nde önemli görevlerde ve makamlarda bulunmuşlardır. Amiralar, Ermeni Cemaati üzerinde de çok büyük bir etkiye sahip olmuştur. Ayrıca Ermeni Patriği ile Osmanlı Hükümeti arasında da bir aracı konumunda yer almışlardır (TOOTİKİAN, 121; Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Vartan H. ARTİNİAN, “The Role of The Amiras in the Ottoman Empire”, The Armenian Review, Haziran 1981, C. 34, No: 2-134 s. 190-192; Frank Andrews STONE, Academies For Anatolia, Boston 1984, 53).

Amira teriminin kullanılmadığını sadece Bey ifadesinin kullanıldığına işaret etmektedir¹⁴⁴.

II. Abdülhamit dönemi valilerinden İsmail Kemal Bey hatıralarında, yeni rejimin tadını çıkaran ve rahata fazlasıyla kavuşan ilk Hıristiyan azınlığın Ermeniler olduğunu ifade etmektedir. O, Reşit, Fuat ve Ali Paşalar döneminde Dış İşleri ve diplomatik ilişkilerde her zaman Ermenilerin yer aldığını beyan etmektedir. Bu bilgi, Jamanak Gazetesi'nde de yer almış ve gazetede de Ermeniler önemli görevler verildiği ve önemli kademelerde yer aldığı belirtilmiştir¹⁴⁵. Osmanlı Devleti'nde Ermeniler üst mevkilere kadar yükselmiş ve kabinede görev almışlardır. Osmanlı Devleti'nde Maliye, Posta İşletmeleri, Bayındırlık ve Dışişleri Bakanlıkları, Paşalık, Senatörlük, Milletvekilliği ve devlet dairelerinin önemli makamlarında görevlerde de bulunmuşlardır¹⁴⁶.

Osmanlı Devleti bünyesinde çeşitli makam ve görevlerde çalışan Türklerle her bakımdan benzer ve ortak özelliklere sahip olan Ermeniler, bu süreçte kendilerine hiçbir şekilde baskı yapılmadığını ve herkesin eşit olduğunu da ifade etmişlerdir¹⁴⁷.

C. Ermeniler Arasında Protestanlığın Yayılışına Zemin Hazırlayan Şartlar

Ermeniler arasında Protestanlığın yayılmasında bazı etkenler rol oynamıştır. Bu etkenler; Osmanlı Devleti'nin genel ve siyasal yapısı, İngiltere ve Amerika'nın siyasî politikaları, Ermenilerin dinî ve siyasî tutumu ve misyonerlik faaliyetleridir.

a. Osmanlı Devleti'nin Genel ve Siyasal Yapısı

Osmanlı Devleti, bünyesinde farklı din ve mezhepleri barış ve huzur içerisinde barındırmış bir devlettir. Bayan Misyoner Patrick de "... Her birinin kendi hukukunu uyguladığı birçok milletin ülkesiydi..." sözüyle bunu açıkça ifade etmiştir¹⁴⁸. Hıristiyan azınlıklar bakımından zengin bir alana sahip olan Osmanlı Devleti, hem askerî hem de siyasî açıdan zayıflamaya başlamıştır. Bu zayıflamaya

¹⁴⁴. ARTİNİAN, 34.

¹⁴⁵. Abdülhamit KIRMIZI, "Son Dönem Osmanlı Bürokrasisinde Akraba Ermeniler", E.A.D., C. 2, S. 8, 2003, s. 140.

¹⁴⁶. Salahi SONYEL, "Hıristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi", Osmanlı V, Ankara 1999, s. 143. Ayrıca bkz. SALT, 22-29.

¹⁴⁷. BURNABY, 88.

¹⁴⁸. Ensar KÖSE, "Misyoner, Mandacı, Feminist", T.D.D., S. 18, Nisan 2001, s. 32.

paralel olarak Osmanlı Devleti'nin kendi insiyatifiyle oluşturduğu “milletler sistemi” ve “kapitülasyonlar*”; kendisi aleyhine iki zayıf nokta olarak ortaya çıkmıştır¹⁴⁹.

Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına paralel olarak Avrupa ve Amerika da teknik olarak güçlenmeye başlamıştır¹⁵⁰.

Hristiyanlık açısından kutsal kabul edilen Hatay, İzmir ve İznik gibi mekânlar Osmanlı Devleti'nin elinde bulunmaktadır. Hristiyanlığın şekillenmesinin büyük öncüsü olan Pavlus, Tarsus'ta doğmuş; ilk Konsiller, İznik, Efes, İstanbul ve Kadıköy'de yapılmıştır. Hristiyanlarca büyük öneme sahip bu kutsal toprakların Osmanlı Devleti'nin elinde olması Hristiyanlar'ın bu bölgelere olan ilgisini artırmıştır¹⁵¹. ABCFM tarafından Anadolu'ya gelen Amerikalı misyonerlerden Fisk ve Parsons'a gönderilen 1 Aralık 1833 tarihli talimat mektubunda; “...Bu mukaddes ve vaadedilmiş topraklar, silahsız bir haçlı seferiyle alınacaktır...” denilmesi de bu düşüncüyü doğrulamaktadır¹⁵².

Bu idealler doğrultusunda da Anadolu, Orta Doğu'nun “ekmek sepeti” olarak değerlendirilmiş¹⁵³ ve Hristiyan literatüründe “İncil Ülkesi (Bible Land)” adını

*. Kelime olarak Kapitülasyon, bir devletin yabancılara kendi toprakları üzerinde verdiği imtiyazlar demektir(“Kapitülasyon”, Şemsettin SAMİ, Türkçe Sözlük, İstanbul 1985, s. 642). Tek yönlü ve çift yönlü olmak üzere iki tür kapitülasyon vardır. Tek yönlü kapitülasyonlar, herhangi bir karşılık beklemezsizin bir devletin başka bir devlet tebaasına tanımış olduğu imtiyazlardır. Çift Yönlü Kapitülasyonlar ise çeşitli devlet mensuplarına karşılıklı olarak verilen, muhatap devlet mensuplarının da eşit olarak yararlandıkları imtiyazlardır(M. Hidayet VAHAPOĞLU, Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları, Ankara 1990, 44).

¹⁴⁹. SALT, 10, 179, 22-30, 87-91; Jean Daniel SAHAGIAN, Le Mouvement Evangelique Armenien,by.? 19; Bert F. BREINER- Christian W.TROLL, “Christianity and Islam”, The Oxford Encyclopedia of the Modern İslamic World, C. 1, 1995, 282; Ahmet Hikmet EROĞLU, Osmanlı Devletinde Yahudiler, Ankara 2000, 8; Necmettin TOZLU, “Osmanlı İmparatorluğunda Misyoner Okulları”, Osmanlı V, Ankara 1999, s. 331; George E. WHITE, Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları, çev. Cem Tarık Yüksel, İstanbul 1995, 117; BLİSS, 322-323; Recep ŞAHİN, Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları, İstanbul 1988, 99-108.

¹⁵⁰. Justin - Carolyn MCCARTHY, 13-14; Bayram KODAMAN, “Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri”, Yeni Çığ Dergisi, Y. 1, Kasım 1981 , s. 3-4; ERYILMAZ, 69.

¹⁵¹. Ömer TURAN, “19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz Ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri”, XIII. Türk Tarih Kongresi 4-8 Ekim 1999, Ankara 2002, s. 1548; Auguste BAILLY, Bizans Tarihi, çev. Haluk Şaman, C. 2, by.?, 17; SALT, 9-10; WHITE, 117; BLİSS, 305-317, 322-323; Adnan ŞİŞMAN, “Misyonerlik Faaliyetleri ve Uşak'ta Montanizm'e Dair Çalışmalar”, A.Ü.S.B.D., C. 3, S. 2, Afyon Aralık 2001, s. 1-3; Adnan ŞİŞMAN, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler”, Türkler XIV, Ankara 2002, s. 173.

¹⁵². Uygur KOCABAŞOĞLU, Anadoludaki Amerika, İstanbul 1989, 33.

¹⁵³. Ömer TURAN, Avrasya'da Misyonerlik, Ankara 2002, 13.

almıştır¹⁵⁴. 1999 yılbaşıda Papa'nın "Birinci bin yılda Avrupa'yı Hristiyanlaştırdık, İkinci bin yılda Amerika ve Afrika'yı Hristiyanlaştırdık ve Üçüncü bin yılda da Asya'yı Hristiyanlaştıracamız, Asya'nın anahtarı da Türkiye'dir" demesi bu düşüncenin açık bir göstergesidir¹⁵⁵.

Anadolu'yu Hristiyanlaştırma anlayışı çerçevesinde kutsal kabul edilen bölgeleri ele geçirmek amacıyla tarihî süreç içerisinde "Haçlı seferleri" düzenlenmiştir. Haçlı Seferleri ile alınamayan bu topraklar, Osmanlı Devleti'nin güç kaybetmesiyle bir hammadde ve pazar alanı olarak düşünölmeye başlanmıştır¹⁵⁶. Böylece hammadde ve pazar ihtiyacıyla birlikte Osmanlı Devleti paylaşılmaya hazır bir pasta olarak değeriendirilmiş ve "kim ne alırsa kârdır" parolasıyla Katolik ve Ortodoks Devletler'den sonra yeni faaliyetlere başlayan Protestan Devletler de buraya ilgisini arttırmıştır¹⁵⁷.

Anadolu'nun coğrafi ve jeopolitik konumu, yer altı ve yer üstü zenginliklerine sahip olması, Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan boğazları da elinde bulundurması ve bölge olarak stratejik bir öneme sahip olması; bu bölgelere olan ilginin artmasını sağlamıştır. Hatta Türkiye'deki bir Amerikan Konsolosu'nun, Anadolu'nun yer altı kaynakları hakkında hazırladığı bir raporda; Anadolu'daki yer altı kaynaklarının zengin olduğu, ancak işletilmediği ve başka bir devlette olması durumunda çok büyük gelir getireceği üzerinde durulması bu ilginin sebebini daha net olarak ortaya koymaktadır¹⁵⁸. Bir İngiliz subayının Anadolu topraklarını gezdiği dönemde buradaki arazilerin ekilip biçilmediğini ve buraların çiftçinin zahmetine değeceğini, Anadolu'da milyonluk arazinin böyle boş olduğunu, işleyecek kişilerin olmadığını söylemesi de bu kanıyı desteklemektedir¹⁵⁹. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin

¹⁵⁴. TURAN, "19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz Ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri", s. 1548; BAILLY, 17; ŞİŞMAN, "Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler", s. 173.

¹⁵⁵. Sevgi ERENEROL, "Atatürk Planlarını Bozmuştur", Tercüman Gazetesi, 5.Ocak.2005, s. 8

¹⁵⁶. TURAN, "19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz Ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri", s. 1548; BAILLY, 17; ŞİŞMAN, "Misyonerlik Faaliyetleri ve Uşak'ta Montanizm'e Dair Çalışmalar", s. 1-2; TÜMER-KÜÇÜK, 413

¹⁵⁷. SALT, 9; Veysel EROĞLU, Ermeni Mezalimi, İstanbul 1978, 48; KODAMAN, "Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri", s. 4-5.

¹⁵⁸. TOZLU, Kültür ve Eğitim Tarihinde Yabancı Okullar, 14.

¹⁵⁹. BURNABY, 53.

doğu ve batı ticaretinin kilit noktasında olması ve Doğu Akdeniz ülkelerini elinde bulundurması da ilginin diğer bir yönünü teşkil etmektedir¹⁶⁰.

Osmanlı Devleti'nin bu genel ve siyasal durumu ile birlikte Amerika'ya karşı olan ılımlı tutumu da Protestanlığın yayılışında kolaylık sağlamıştır. Hatta Cyrus Hamlin “kendisinin İstanbul'a ilk geldiğinde Padişah tarafından kabul edildiğini ve başarı dileklerinde bulunduğunu” söylemesi bu durumu daha net olarak ortaya koymaktadır¹⁶¹.

Protestanlığın Anadolu'da yayılış sürecinde Amerika başta olmak üzere İngiltere gibi devletlerle ticaret antlaşmaları yapılmış ve bu antlaşmalar neticesinde yabancılara tanınan ticaret, kendi dil ve dininde ibadet edebilme serbestliği de diğer bir unsur olmuştur¹⁶².

Anadolu'daki halkın cahil ve yoksul olması, eğitiminin yetersiz olması, sağlık hizmetlerinden anlayanların asgari düzeyde bulunması da Protestanlığın yayılış sürecindeki bir başka etken olmuştur¹⁶³.

Osmanlı Devleti'nin kendi bünyesindeki Ermeniler için çıkartılan 1863'te “Ermeni Milleti Nizamnamesi” başta olmak üzere 1861'de “Rum Patriği Nizamnamesi”, 1865 yılında da “Yahudi Milleti Nizamnamesi” gibi hazırlanan Nizamnameler, İslahat ve Tanzimat Fermanı, Gülhane Hattı Hümayun¹⁶⁴ gibi Fermanlar ile Ermeniler başta olmak üzere diğer gayrimüslimler arasında yeniden düzenlemeler sağlanmış ve onlara imtiyazlar verilmiştir¹⁶⁵. Gayrimüslimler için hazırlanan ve reform niteliğinde olan fermanlar ile Berlin, Ayestefanos, Paris

¹⁶⁰. Şerife YORULMAZ, “Osmanlı Liman Şehirlerinde Yabancı Tüccar ve Levantenler”, s.197-205, Türkler XIV, Ankara 2002, s. 198; VAHAPOĞLU, 17; SAHAGIAN, 19; Seçil AKGÜN, “Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları”, Ankara Üniversitesi Otam Dergisi, S. 3, Ankara Ocak 1992, s.1.

¹⁶¹. AKGÜN, “Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları”, s. 5.

¹⁶². Konstantina P. KİSKİRA, “19. Yüzyılın Çokuluslu İstanbul'unda Amerikan Misyonerleri”, 19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler, Ed. Pınar Stathis, çev. Foti ve Stefo Benlisoy, İstanbul 1999, 67; İlknur Polat HAYDAROĞLU, Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar, Ankara 1990, 12.

¹⁶³. Joseph L. GRABILL, Protestant Diplomacy and The Near East Missionary Influence on American Policy 1810-1927, Minneapolis 1971, 22; Abdurrahman KÜÇÜK, “Türkiye’de Misyonerler Nasıl Serbest Hareket Ediyor?”, Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri, Ankara 1996, s. 86; BLISS, 116.

¹⁶⁴. Bu antlaşmalar ve fermanlar hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Hami DANIŞMENT, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, İstanbul 1972, C. 4, s.174-175.

¹⁶⁵. ERCAN, Kudüs Ermeni Patrikhanesi, 15-31; ERCAN, “Osmanlı Devletinde Müslüman Olmayan Topluluklar”, s. 198; Bayram KODAMAN, Türkler-Ermeniler ve Avrupa, Ankara 1994,19; ARTINIAN, 66-79; SALT, 12-22.

Antlaşması gibi antlaşmalardan sonra yabancı devletler Osmanlı Devleti'nin İçişleri Bakanlığı gibi davranmaya başlamışlardır¹⁶⁶.

Bu antlaşmalar neticesinde azınlıkların hayat standartları yükseltilerek, dinlerine bakılmaksızın, bütün gayrimüslimler aynı statüye getirilmiş ve onlara daha rahat yaşama ve hareket etme imkanı sağlanmıştır¹⁶⁷. Bu rahatlık ve serbest hareket etme imkânı, yabancı devletler için Protestanlığı yayma adına önemli bir unsur olarak kullanılmıştır.

b. Yabancı Devletlerin Siyasî Politikaları

Yabancı devletler, Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına paralel olarak Ermenileri kendi tarafına çekmek suretiyle en büyük payı koparma düşüncesi içerisinde girmişlerdir. Bu düşünceyle de İngiltere ve Amerika siyasî politikasını Ermeniler üzerinde yoğunlaştırmaya başlamıştır.

ba. İngiltere'nin Siyasî Politikası

Batılı devletler, sömürgeler kurmuş ve kendilerine daha geniş bir alan yaratma arzusu içerisinde olmuşlardır. Osmanlı'nın zayıflamasını kendileri için bir şans olarak kabul eden yabancı devletler, Osmanlı Devleti'ni paylaşma yoluna gitmişlerdir¹⁶⁸. Bu paylaşım sürecinde Fransa, Suriye ile ilgilenmiş, İngiltere Irak'ı düşünmüş ve Rusya da Akdeniz'e geçmeyi hayal etmiştir. Bütün bu düşüncelerin tek yolu Osmanlı topraklarından geçmektedir. Osmanlı Devleti'nde de en etkili malzeme olarak Ermeniler dikkat çekmiştir¹⁶⁹.

Bu paylaşım sürecinde Rusya, Kırım yenilgisinden sonra Asya'daki prestijini yeniden kazanmak amacıyla Kafkaslara ve Anadolu'ya hakim olma gayreti içerisinde olmuştur. Rus Çarı Yaveri N.P. İgnatyef “Diğer bölgelerde İngiltere, Fransa,

¹⁶⁶. HOFFMAN, 23-24; BLİSS, 113, 118; Metin HÜLAGÜ, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye”, E.Ü.S.B.E.D., S. 10, Kayseri 2001, s. 66; TURAN, Avrasya'da Misyonerlik, 30; Ercüment KURAN, “Ermeni Meslesinin Miletlerarası Boyutu (1877-1897)”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, Ankara 1985, s. 26.

¹⁶⁷. HOFMANN, 12; Salahi R. SONYEL, “Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayri Müslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri”, Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, T.T.K.Yayınları, Ankara 1994, s. 346-347; Clifton Jackson PHİLLİPS, Protestan America and The Pagan World: The First Half Century of The American Board of Comissioners For Foreign Missions 1810-1860, Kore 1969, 150-151.

¹⁶⁸. Turgut İŞIKSAL, “Ermenilerin Diğer Devletlerle İlişkileri”, B.T.T.D., Mayıs 1985, S. 3, s. 46-47.

¹⁶⁹. İhsan SAKARYA, Belgelerle Ermeni Sorunu, Ankara 1984 64; Justin MCCARTHY, “İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler”, Türkler XIII, Ankara 2002, s. 469-470, Justin MCCARTHY, “I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu”, Osmanlı V, Ed. Güler Eren, Ankara 1999, s. 133-141; Bkz. BOA, A}MAT.MHM., Dosyan No 694, Gömlek No 6, 23.03.1896.

Belçika, Amerika ve diğer ülkelerle başarıyla rekabet edemeyecek kadar zayıf olan ticaretimiz ve gelişme halindeki endüstrimize bırakılan yegane alan, Orta Asya'dır. Orta Asya'nın keşfi, Orta Asya ile ilişkilerimizin ve oradaki etkimizin kuvvetlendirilmesi, İngiliz tesirinin zayıflatılması..." sözü ile bu gayretin amacını net olarak ortaya koymuştur¹⁷⁰.

Anadolu'yu hakimiyeti altına almak isteyen Rusya, sıcak denizlere inme sevdasına kapılmış ve buradaki Ortodokslar'ın hamiliğine soyunmuştur. Böylece kendisini Bizans İmparatorluğu'nun bir mirasçısı gibi gören Rusya, İstanbul'u yeniden ele geçirme hayali içerisinde Osmanlı üzerindeki politikasını belirlemiştir¹⁷¹.

Rusların genişleyip boğazları ele geçirerek Akdeniz'e, Kafkasya yoluyla da İskenderun Körfezi'nden Akdeniz'e ve İran'ın batısından geçerek Basra'dan Hint Okyanusu'na ulaşma politikasıyla doğru orantılı olarak Ermenileri kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmaya çalışmışlardır¹⁷².

Rusya'nın Ermeniler üzerinde uyguladığı aynı politikayı İngilizler de Ruslara karşı kendi menfaatleri için uygulamaya başlamıştır¹⁷³. Türk düşmanı olarak tanınan Fransız yazar Rene Pino'nun şu sözü de İngiltere ve Rusya'nın amacını net olarak ortaya koymaktadır: "Rus ve İngiliz nüfuzu Ermenilerin sırtından çarpışmışlardır. Ermeniler, İngiltere'nin elinde Rus yayılmacılığına karşı ileri bir karakol olmuştur."¹⁷⁴.

İngiltere, Amerika'daki sömürgecilik hakimiyetini kaybetmiş tek sömürge yeri olan Hindistan'ı korumak, Mısır ve Suveyş kanalını kontrol altına almak, Musul ve Bağdat'a yakın olmak ve buraya giden yolları denetimi altında tutmak amacıyla Osmanlı Devleti ile ticarî münasebetlere başlamıştır. Ancak İngiltere, Rusya'nın İngiltere'nin Akdeniz'deki sömürgelerine zarar vermesi ve Hindistan üzerindeki egemenliğini tehlikeye sokması üzerine Osmanlı Devleti ile ticarî ilişkisini ikinci plâna atmıştır. Çünkü İngiltere, Hindistan için Fransa ile savaşmış ve savaş

¹⁷⁰. Mehmet SARAY, Rusların Orta Asya'yı Ele Geçirmeleri, çev. Erkut Gökten, ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları Grubu, Yayın No:1, Ankara 1984, 4-5.

¹⁷¹. ERYILMAZ, 41; SAKARYA, 53-63.

¹⁷². ŞAHİN, Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları, 99-108; Justin - Carolyn MCCARTHY, 23-24; Bayram KODAMAN, "The Eastern Question: Imperialism and The Armenians", The Eastern Question: Imperialism And The Armenian Community, Ankara 1987, 1-3; ERYILMAZ, 63.

¹⁷³. Süleyman SEYDİ, "Sovyetler Birliği'nin Ermeniler İçin Başlattıkları Anavatana Dönüş Projesi", E.A.D., C. 2, S. 8, 2003. s. 97.

¹⁷⁴. Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu, Dış Politika Enstitüsü, Ankara 1983, 13.

neticesinde Hindistan üzerinde egemenlik ve Akdeniz’de üstünlük sağlamıştır. Ancak İngiltere’nin, sömürgelerine karşı, Rusya’ya engel olma gücü yoktur. Bu nedenle İngiltere resmî olarak Osmanlı topraklarının bütünlüğünü korumaya karşılık Kıbrıs’a yerleşme taahhüdü istemiştir. Ancak İngiltere’nin bu alternatiften başka Osmanlı Devleti sınırları içerisinde isteklerini yerine getirebileceği bir Protestan cemaat oluşturma seçeneği de sözkonusu olmuştur. Bu amaçla da Osmanlı Devleti ile ticarî ilişkiler de kuvvetlendirilmiş ve sıkı tutulmuştur. Bu ticarî ve siyasî ilişkiler sürecinde İngiltere, Amerika’yı yanına çekmeyi de ihmal etmemiştir. İngiltere’nin Amerika’yı yanına çekme amacını ABCFM’nin dış ilişkiler sekreteri Anderson şu şekilde değerlendirmektedir: “Bütün bunları, Tanrı sayesinde, İngiltere’nin Hindistan’da bir İmparatorluğa sahip oluşu ve oraya engelsiz ulaşmak ihtiyacının ilahî gerçeğine borçluyuz”¹⁷⁵.

İngiltere ayrıca Fransızlar’ın Osmanlı topraklarında elde ettikleri ekonomik ve siyasî başarıların önüne geçmek ve Fransa’nın gücünü kırmak da istemiştir¹⁷⁶.

bb. Amerika’nın Siyasî Politikası

Amerika, 1770’lere kadar İngiltere’nin sömürgesi altında kalmış ve 1775-1883 yılları arasında İngiltere’ye karşı bağımsızlık kazanmıştır. Böylece bir İngiliz kolonisi olan Amerika, İngilizlerin sömürüsüne son vererek, bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmıştır¹⁷⁷. Bağımsız bir devlet olan Amerika, ekonomik ve siyasî amaçla yeni yerler elde etme ve genişleme arzusu içerisinde olmuştur¹⁷⁸.

Amerika, çok uluslu bir ülke olması ve kendi topraklarının diğer devletlere sömürge olmaması amacıyla 1823’te “Monroe Doktrini”ni benimsemiştir. Ancak Monroe Doktrini, Amerika’nın siyasî yaklaşımına engel teşkil etmiştir. Çünkü bu

¹⁷⁵. KOCABAŞOĞLU, Anadoludaki Amerika, 72; MCCARTHY, “İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler”, 469-470; MCCARTHY, “I. Dünya Savaşı’nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu”, s. 133-141; Seçil AKGÜN, “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü”, Atatürk Yolu Dergisi, Y. 1, S. 1, (Ankara) Mayıs 1988, s. 1; Servet AVŞAR, I. Dünya Savaşında İngiliz Propagandası, Ankara 2004, 172; GÜNDÜZ, “Osmanlı Devleti’nde Yapılan Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Meselesinin Doğuşu, Gelişmesi”, s. 112; Davut KILIÇ, Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler, Ankara 2000, 100-102.

¹⁷⁶. Akdes Nimet KURAT, Türk –İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610), Ankara 1953, s.104; Salim CÖHCE, “Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları” E.A.D, C. 2, S. 8, 2003, s. 53.

¹⁷⁷. Bilal N. ŞİMSİR, “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, Ankara 1985, s. 79-80; Erdal AÇIKSES, Amerikalıların Harputtaki Misyonerlik Faaliyetleri, Ankara 2003, 27.

¹⁷⁸. SEYDİ, 96; Erdal AÇIKSES, “Türk-Amerikan Münasebetlerinin Değerlendirilmesi”, Türkler XIII, Ankara 2002, s. 542.

doktrine göre Amerika siyasî ortamlardan kendisini uzak tutacak ve sadece ticarî ilişki kurabilecektir. “Monroe Doktrini” ayrıca Amerika’nın kendisi gibi diğer devletlerin de Amerika topraklarına el koymasına engel oluşturmıştır. Böyle bir süreçte de Osmanlı toprakları yabancı devletler tarafından paylaşılmaya başlanmıştır. Anadolu’nun paylaşıldığı bir dönemde de Amerika kendisini bunun dışında tutamamış ve “Monroe Doktrini”ne uygun olarak Osmanlı Devleti ile ilk aşamada ticarî ilişki içerisine girmiştir¹⁷⁹. Vladimir Tsanoff, 2 Eylül 1903 tarihli Boston Evening gazetesinde bu ticarî ilişki hususunda “Türkiye’deki Çıkarlarımız” adlı yazısında “...Ayrıca, Makedonya ve Ermenistan Osmanlı’dan koparılsa, ABD’nin bu yörelerle ticareti muazzam artacaktır...” diyerek bu işin nasıl ve ne amaçla yapılması gerektiğini açıkça vurgulamıştır¹⁸⁰.

Amerika, Osmanlı Devleti ile herhangi bir resmî ticaret antlaşması olmadığı için İngiliz gemilerine tanınan haklardan yararlanarak Anadolu’ya girmiş ve İngiliz Konsolosluklarınca da korunmuştur. Çünkü İngiltere, ticaret anlaşması olmayan devletleri himaye etme yetkisine ve Osmanlı üzerinde çok etkili bir nüfuza sahip bir ülke konumundadır. 1802’de Amerika, William Stewart adlı bir Amerikalıyı Türkiye’ye Konsolos olarak göndermiş ancak resmî bir antlaşma olmadığından Osmanlı Hükümeti tarafından resmî olarak tanınmamış ve Stewart Türkiye’de bir rapor hazırlayarak ülkesine geri dönmüştür. Bu rapor doğrultusunda da Türkiye ile ticareti geliştirme kararı alınmıştır. Stewart’ın “Bizim girişken tüccarımız bu ticarete kuşkusuz gereken önemi verecektir” diye belirttiği söz Amerikalı tüccarlar tarafından uygulamaya geçirilmiş ve hatta bu doğrultuda Anadolu topraklarında şirketler oluşturulmuştur¹⁸¹.

Amerika ile Osmanlı Devleti arasında 1830 yılında da ilk ticaret antlaşması yapılmış ve bu antlaşmayla Amerika, Osmanlı topraklarında herhangi bir millet ve dinden olabilen simsarlar kullanabilme hakkını elde etmiştir. Böylece simsarların çalıştırılmasına da Osmanlı Devleti yetkilileri karışmamış, tüccarlar rahatça hareket etme imkânına kavuşmuştur. Bu antlaşmayla Amerika “en çok kayırılan ülke”

¹⁷⁹. Süleyman BÜYÜKKARCI, Türkiye’de Amerikan Okulları, Konya 2004, 4; KODAMAN, “Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri”, s. 5; AKGÜN, “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü”, s. 2-3.

¹⁸⁰. WHITE, 107-108.

¹⁸¹. ŞİMŞİR, s. 80; AÇIKSES, 29; Çağrı ERHAN, “Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries”, http://research.yale.edu/ycias/database/files/mesv5_11.pdf 17.11.2004.

statüsünü elde etmiş ve Osmanlı Devleti üzerindeki imtiyaz ve haklardan yararlanma fırsatını kazanmıştır. Bu süreçte de Amerika ile ticaret daha da gelişmiş ve Anadolu limanlarında Amerikan kolonileri oluşmuştur¹⁸².

Yapılan Antlaşmaya göre en ziyade müsaadeye mazhar millet ünvanını kazanan Amerika, Osmanlı Hükümeti'nin hiçbir müdahalesi olmadan her din ve millettten simsar kullanabilme hakkına dayanarak Ermenileri kendi idealleri doğrultusunda kullanmıştır. Böylece Ermeniler de esnaf, zanaatkâr, banker, tüccar veya simsarlık alanında kendisini geliştirme imkanı bulmuştur¹⁸³. Bu antlaşma, Amerika ile Osmanlı Devleti arasında ticarî bir ilişki ile birlikte Amerika-Ermeni ilişkisini de ortaya çıkarmıştır. Çünkü İzmir'den boşaltılan malların Anadolu'nun içlerine kadar dağıtılması ve taşınması için personel gerekmiş ve bu işi yapabilecek cemaat olarak Ermeniler dikkat çekmiştir. Bu noktada Ermeniler, Amerikalı tüccarlarla ortak olmaya başlamışlardır. Böylece Amerika ile Ermeniler daha da yakınlaşmış ve iç içe olmuşlardır. Amerikalılarla işbirliği içerisinde olan Ermeniler bununla da yetinmeyerek Amerikan vatandaşlığına¹⁸⁴ geçmeye başlamıştır¹⁸⁵. Ancak Amerikan Konsolosluğu'na isim kaydetme zorunluluğu olmamasından dolayı Amerikan vatandaşlığına geçmiş birçok Ermeni Amerikan Konsolosluğu'na adını yazdırmamıştır. Amerikan pasaportuyla Türk vatandaşı gibi davranıp Türkiye'de hizmet vermişlerdir. Bu Ermeniler, hem Amerika hem de Türkiye ile bağlantılı çalışmışlardır¹⁸⁶.

Böylece Amerika ile Osmanlı Devleti arasındaki ticarî ilişkiler ileri boyutlara ulaşmış ve Amerika ön plâna çıkmaya başlamıştır. İngiltere'nin ikinci plâna düşmesi ve Amerika'nın Anadolu'ya ilgisini daha da artırması İngilizleri rahatsız etmiştir¹⁸⁷. Bristol da İngiltere'nin ikinci planda kalmasını büyük bir zevk olarak ifade etmiştir¹⁸⁸.

¹⁸². ERHAN, "Otoman Official Attitudes Towards American Missionaries", AÇIKSES, "Türk-Amerikan Münasebetlerinin Değerlendirilmesi", s. 542-543; VAHAPOĞLU, 9-10; Şenol KANTARCI, Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi, İstanbul 2004, 19-21.

¹⁸³. ŞİMŞİR, s. 81; AÇIKSES, 32; BÜYÜKKARCI, 12.

¹⁸⁴. Amerika'ya giden ve Amerikalılaşmış Ermeniler ve yaşamları hakkında geniş bilgi için bkz. Paul KERNAKLİAN, The Armenian-American Personality Structure and Its Relationship to Various States of Ethnicity, Syracuse University 1967.

¹⁸⁵. KILIÇ, 168; ŞİMŞİR, s. 82; Bkz. BOA, Y..A.RES. Dosya No. 115, Sıra No. 28, 22.12.1901.

¹⁸⁶. ŞİMŞİR, s. 83.

¹⁸⁷. Cemal KUTAY, Türk Milli Mücadelesinde Amerika, İstanbul 1979, 56.

¹⁸⁸. Levon MARAŞLIYAN, Ermeni Sorunu ve Türk-Amerikan İlişkileri 1919-1923, çev. Şen Süer, İstanbul 2000, 48-49.

Wilson Prensipleri'ne uygun bir şekilde ve onu kullanmak suretiyle "Protestan Ermeni İmparatorluğu" kurmak amacını taşıyan Amerika, Katolik misyonierlerin açtığı Cizvit okulları ile daha da artan Fransa'nın bölgedeki etkisini kırmayı ve Amerika'daki iç savaşla birlikte düşen ekonomik kazancı artırmayı hedeflemiştir. Ayrıca Amerika, her alanda uygun olan Anadolu'yu her bakımdan değerlendirmeyi kendisine amaç edinmiş ve bu düşünce üzerinden politikasını oluşturmuştur¹⁸⁹. Ancak Anadolu'da Protestanlığı yaymak için Ermeniler'i keşfeden ve onlarla alâkadar olan İngilizler ve Amerikalılar, bu alâkayı düşüncelerinde göstermemiş ve sözleriyle* de bunu her fırsatta dile getirmişlerdir. Onlar için Ermeniler, sadece kendi menfaatleri doğrultusunda kullanılabilecek iyi bir "malzeme" olarak görülmüştür.

Bu düşünceyi Levon Panos Dabagyan da doğrulamakta, Amerika, İngiltere ve Rusya gibi devletlerin Osmanlı Devleti'nin kötü zamanlarında Ermenileri birer maşa olarak kullandıklarını ifade etmektedir. O, ayrıca bu devletlerin işlerine gelmedikleri

¹⁸⁹ . Ahmet UÇAR, "Hartune S. Cenanyan", T.M.D., S. 34, Ocak 1997, s. 39; Ali Rıza BAYZAN, Küresel Vaftiz, İstanbul 2004, 52-57; TURAN, Avrasya'da Misyonierlik, 150-151; BLİSS, 313.

* . İngiliz diplomat ve Ortadoğu İngiliz İstihbaratı Bölge şefi Mark Sykes Ermeniler için şöyle yorumda bulunmaktadır: "Ermeni milleti insanda önyargısız kimselerin bile kolay kolay karşı koyamayacağı bir nefret ve istihkar hissi uyandırmaktadır. Ermeninin korkaklığı, hissiz yalancılığı, entrikacılığının derinliği, hatta en önemsiz meselelerde dahi, istifçilik alışkanlığı, erkekçe vasıf ve meziyetlerinin noksanlığı, tehlike anındaki çaresizliği, doğal ve içgüdüsel hainliği hepsi birden öyle iğrenç bir karakter yaratmaktadır ki kendilerine karşı duyulan şefkati bu hususları bastırmakta ve dengesiz bir hüküm vermeye sebep olmaktadır"(Erdal İLTER, Ermeni Kilisesi ve Terör, Ankara 1996, 32-33). Amerikalı uzman Dr. Pratt da Ermeniler için "Hırsız, dolandırıcı ve çılgın olduklarını" ve Erivan'da görev yapmış olan Amerikan Yüksek Komiseri Albay Haskell ise "Meslek itibarıyla dilenci, hırsız ve yalancı olduklarını, büsbütün alçaldıklarını birbirlerine yardım edecek yetenek ve isteğe sahip olmadıklarını ve minnettarlıktan ari olduklarını" ifade etmiştir. Urfadaki Ermeni yetimhanesi sorumlusu Bayan Mary Caroline Kolmes de "Ermenilerin karakteri, toplum veya yönetimle adalet, barış ve denge esaslarına hiç uymuyor. Ermeniler arasında, eğer varsa terbiye büsbütün yitirilmiş bulunuyor, şöyle ki yalancılık aldatma, hırsızlık, şantaj v.s. öteki soylar kadar onlar arasında da yayılmış bulunuyor..."(Salahi SONYEL, "Tehcir ve 'Kırımlar' Konusunda, Ermeni Propagandası, Hristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı", Belleten XLI, S. 161, s. 153-154). Bristol, Ermenilerle ilgili olarak "Yakındoğu'daki hiçbir halkı savunmuyorum, çünkü inanıyorum ki Türkler, Yunanlılar, Ermeniler, Süryaniler vb. hepsini bir torbaya koyarsan hangisinin öne çıkacağını bilemezsiniz.....ama herhalde Türkler içlerinde en iyisidir" demektedir. Bristol ayrıca "Her yolla Ermenilere sempatilerini göstermek ve Türk yönetiminden kurtulmaları için yardım etmek herkesin, özellikle Amerikalıların isteği olmasına rağmen.... kendi kendilerini yönetmek için onları özgür bırakarak bunu yapmayı düşünmek hata olur...çünkü Ermeniler kendi kendilerini yönetmelerine uygun olmamalarını getiren karakter bozuklukları var..."gibi görüşler beyan etmiştir(MARAŞLIYAN, 26-27).

zaman da Ermenileri, paraya düşkün, başkalarının zararına yaşayan parazit bir millet gibi algıladıklarını dile getirmektedir¹⁹⁰.

İngilizler gibi Amerikalıların da Ermeniler için böylesine olumsuz bir zihniyet içerisinde olması, onların Ermeniler arasında Protestanlığı yaymasındaki amaçlarını net olarak ortaya koymaktadır. Atatürk'ün "Herhalde alemde bir hak vardır ve hak kuvvetin sevkindedir"¹⁹¹." sözü de bu devletlerin amaç ve özelliklerini kısaca özetlemektedir.

c. Ermenilerin Dinî ve Siyasî Yapısı

Gregoryen Ermeniler'in doğulu bir millet ve Hıristiyan olması¹⁹², Mesih ve "Kutsal Kitap" hususunda Amerika ve İngiltere ile ortak bir paydaya sahip bulunması, inanç ve uygulama bakımından Protestanlığa benzer ve uygun bir yapı sergilemesi Protestanlığın Ermeniler arasında yayılışının temel unsurları olmuştur¹⁹³.

Ermeniler arasında Protestanlığın yayılışında Ermeni Mekhitarist* hareketin (Armenian Mekhitarist Order) faaliyetleri, Ermeniler için açılan okullar, Ermeni matbaacılığının canlanması**, Ermenice'ye yapılan çeviriler ve Ermenice

¹⁹⁰. Bkz. Levon Panos DABAĞYAN, Son Havadis Gazetesi, 25 Aralık 1981, s. 6; Son Havadis Gazetesi, 30 Aralık 1981, s. 6.

¹⁹¹. Seçil AKGÜN, "Kurtuluş Savaşı Başlangıcında Türk-Ermeni İlişkilerinde ABD'nin Rolü", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, Ankara 1985, s. 346.

¹⁹². Sedat LAÇİNER - İhsan BAL, "İngiltere Ermenileri, Lobcilik ve Ermeni Sorunu", E.A.D., C. 2, S. 7, 2002, s. 74-75; SMİTH-DWIGHT, XIII; BLİSS, 123.

¹⁹³. Bkz. DWİGH, 28; İŞİKSAL, s. 47.

*. Ermeni bir alim ve din adamı olan Mekhitar, 1695'de Katolikliği benimsemiş, 1701'de "Mekhitarist Mezhebi"ni kurmuştur. O, Ermeni kültür ve ilminin en büyük şahsiyetlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Ancak hem Ermeni Patrikliği hem de Osmanlı Hükümeti tarafından baskı gördüğü, İstanbul Fransız Konsolosluğuna sığındığı ve oradan da Roma'ya gittiği ifade edilmektedir. 1717'de de Venedik'te Lazarus(Lâzzârô) adasına yerleşmiş ve orada bir manastır açmıştır. Mekhitarist Manastır, entelektüel bir merkez olmuştur. 1773'de Avusturya'da çok önemli eğitim ve kültür merkezi olacak bir manastır daha açılmıştır. Mekhitarın açtığı bu manastırlar ve Mekhitar gösterdiği sosyal, kültürel, eğitim v.s. alandaki çalışmalar, Ermeni kültürünün tanınmasında önemli bir rol oynamıştır. Mekhitar, Ermeni kültürü ve dini korumak amacıyla daimî bir yer kurmuş, Batı medeniyeti ile Ermeni Milletini kaynaştırmış ve Batıyla ilişki kurmalarını sağlamıştır. Bu bağlamda da Ermeniler arasında Katolikliğin yayılmasında büyük bir rol oynayan Mekhitar, Ermenilerin Protestanlığı benimseme sürecinde faaliyet ve çalışmalarıyla bir örnek teşkil etmiş ve onlara bu hususta ön ayak olmuştur(Mekhitar ve Mekhitar Manastırı hakkında geniş bilgi için bkz. H.B. BOGHOJIAN, Highlights of Armenian History and Its Civilization, Boston 1957, 79; TOOTİKİAN, 14; AGBABİAN, "The Evangelical Dimension in The Armenian Church").

** . İlk Ermenice dergi Hindistan da yapılan çalışmalar neticesinde 1793'de yayınlanmıştır. Bu, Ermeniler için edebi çalışmanın başlangıcı olarak görülmektedir. Ermeni matbaacılığı 18.ve 19. yüzyıllarda kurulmuş ve daha sonra 1774'de Eçmiyazin'de, 1776'da Trieste'de 1783'de Petersburg'da, 1790'da Nahçıvan'da ve son olarak 1810-1830'lu yıllar arasında İstanbul'da matbaalar açılarak genişlemiştir. Matbaanın canlanmasıyla birlikte de kitap ve gazetelerin sayısında ciddi artışlar meydana gelmeye başlamıştır(TOOTİKİAN, 14-15, 40).

yazıların yazılması, Ermeni Enstitüleri'nin* açılması bu süreçte temel etkenler olmuştur¹⁹⁴.

Protestanlığın Anadolu'da yayılmaya başladığı süreçte Ermeniler'in konuştuğu ve anladığı dil, Osmanlı Devleti'nin resmî dili olan Türkçedir. Protestan Ermeniler'e göre Protestan ayinlerde genellikle Türkçe'nin kullanılması ve buna karşılık Ermeni Kilisesi'nin ibadet ve ayinlerini klasik Ermenice ile ifa etmesi ve eğitimin Ermenice olması birtakım sıkıntılara yol açmıştır¹⁹⁵.

Böylece Ermeniler, ibadetlerde anlama yönünden sıkıntı yaşamış ve Kilise'nin liturjik yapısı, ruhbanlık sınıfına karşı oluşan antipati ve Kilise'nin katı kuralları karşısında Ermeniler bir arayış içerisine girmiştir. Bu arayış içerisinde Ermeniler Protestan misyonerlerin yaşama ve düşünce tarzlarının da etkisiyle Protestanlığa karşı bir arzu ve istek duymaya başlamışlardır¹⁹⁶.

Ermenilerin politik, psikolojik, eğitim, sosyal alandaki ve dinî uygulamalardaki sıkıntılar, yabancı devletlerin Ermeni nüfus üzerinde etkili olmasını sağlamıştır. Hatta XIX. yüzyılın ilk zamanlarında bazı Ermeni öğrenciler Avrupa'ya gönderilmiş ve orada çeşitli üniversitelerde okumuş ve bazıları oralara yerleşmişlerdir. Avrupa ülkelerinde ve Amerika'da kendilerini her bakımdan yetiştiren Ermeniler, Anadolu'ya geri dönerek Ermeni entellektüel hayatında önemli rol oynamışlardır. Çünkü Avrupa'daki bilim ve endüstride yaşanan gelişmeler, yabancı devletlerdeki Ermenileri de etkilemiş ve geri dönüşlerinde bu etkiyi de miras alarak gelmişlerdir¹⁹⁷. Avrupa ülkelerindeki reform hareketleri buradaki Ermeniler'in düşünce ve hayatlarına da yansımış ve daha iyi bir toplum olma arzusu neticesinde topraklarına dönen bu Ermeniler dinî uyanış için hazır ve verimli bir ortam bulmuşlardır. Böylece kendilerine öğretildiği bir biçimde Ermeni Kilisesi'nde bir

* Bu enstitülerden en önemlileri 1815'de Moskova'da açılan Lazarian Enstitüsü, 1824'de Tiflis'teki Nersesian Okulu ve 1827'de tekrar açılan İstanbul Ermeni Patrikliği Akademisidir (TOOTİKİAN,15).

¹⁹⁴ TOOTİKİAN,13, 40.

¹⁹⁵ Bkz. DARAKJIAN, "Armenian Evangelical Identity Historical and Theological Perspectives"; KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 142; R. W. FLOCKEN, "Protestantism İn Turkey", name.umd/ umich. edu/01.12.2003; DWİGH, 21.

¹⁹⁶ Seçil AKGÜN, "Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi(1820-1914)", X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, C. 5, Ankara 1994, s. 2123; CHAKMAKJIAN, "The Armenian Evangelical Church and The Armenian People"; Vahan TOOTİKİAN, "Armenian Congregationalists Flee From Genocide and Find A Home in The U. S.", [http:// www.ucc.org/aboutus/histories/chap4.htm/](http://www.ucc.org/aboutus/histories/chap4.htm/) 01.12.2004; CÖHCE, s. 59.

¹⁹⁷ TOOTİKİAN, 15.

reform hareketi gerektiğini savunmuşlardır¹⁹⁸. Ancak Protestan Ermeniler’e göre Ermeni Kilisesi böyle bir oluşuma ve Ermeni halkı da böyle bir eğilime hazır değildi¹⁹⁹.

Avrupa’da eğitim gören Ermeniler, ruhbanlığa karşı cephe almış ve kilise bünyesinde bazı değişikliklerin olması gerektiğini savunmuşlardır. Çünkü Ermeni Patrikliği’nin birkaç zengin Ermeni’nin, amiraların ve nüfuzlu kişilerin elinde bulunması, Ermeniler arasında patrikliğe karşı bir huzursuzluk ortamı yaratmıştır. Bunun üzerine Ermeni Kilisesi’ne bu yönde bir baskı yapılmış ve sivil işlerde halk tarafından seçilen meclislerin de yer almasını sağlamak amacıyla 1847’de hem sivil hem de dinî işlevi yürütmek amacıyla iki meclis oluşturulmuştur. Böylece Kilise, din adamları ve amira gibi nüfuzlu kişilerin tekeline çıkarılmış, hatta kilise toplantılarına din adamları ve amiralarla birlikte esnaf, eğitimciler, doktorlar gibi siviller de iştirak etmeye başlamıştır. Ancak bunu yeterli bulmayan Ermeniler millet yönetiminde daha laik bir düzenin oluşturulmasını istemiş ve bu istekle birlikte 23 Mart 1863’te Ermeni Kilisesi için bir dönüm noktası olan ve içlerinde sivillerin de yer aldığı Anayasa Komisyonu (Sahmanatragan Hantznağogov) tarafından “Nizâm-nâme-i Millet-i Ermeniyân^{*}” hazırlanmıştır.

¹⁹⁸. TOOTİKİAN, 16; ARPEE, 240-241.

¹⁹⁹. DARAKJIAN, “Armenian Evangelical Identity Historical and Theological Perspectives”; TOOTİKİAN, 13.

*. Bu nizamnamenin Türkçe karşılığı Ermeni Patrikliği Nizamnamesidir(Düstur, İstanbul 1873, s. 955)Ancak bu ifade yerine Ermenice metnin başlığı “Ermeni Milli Anayasası (Azkayn Sahmanatrutyun Hayots)” veya Ermeni harfli Türkçe başlık olarak “Nizamname-i Millet-i Ermeniyân” kullanılmaktadır(ARTİNİAN,117; Ermeni Milleti Nizamnamesi orijinal metni için bkz. Azkayn Sahmanatrutyun Hayots (Ermeni Milli Anayasası), İstanbul 1863, Mühendisyan Matbaası, 1-54; Türkçe metin için bkz. ARTİNİAN, 207-325).

Ermeni Millet Nizamnamesi 99 maddeden meydana gelmiş olup, Ermeni cemaatlerinin birbirlerine karşı sorumluluklarını, Ermeni toplumunun, üyelerinin hak ve ihtiyaçlarını gidermeyi ve eğitimini düzenlemeyi, kilise, okul gibi kurumların yapılmasını ve korunmasını sağlamayı, kilise kurallarına uymakla yükümlü olmayı, nizamnameye aykırı harekette bulunanların cezalandırılması gibi maddeleri ihtiva etmektedir. Bu nizamname ile Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu’ndaki durumunu güçlendirmiş, bazı imtiyazlâr kazanmış ve kendilerini yönetmeleri konusunda özgürlük elde etmişlerdir. Bu özgürlük, “devlet içinde devlet”, “yönetim içinde yönetim” denilebilecek kadar geniş olmuştur.

Bu nizamnameye göre Türkiye’deki Ermenilerin idaresi yönetimi başkanı Patrik olan 140 kişilik meclis tarafından gerçekleştirilecektir. Çoğunluğunu laiklerin oluşturduğu mecliste Patrik, milletin başı ve yürütme organıdır. Ermeni Milletinde “Ruhanî, Cismanî ve Umumî Meclis olmak üzere üç meclis bulunmaktadır. Ruhanî Meclis, kilise içerisinden, 35 yaşını tamamlamış ve beş yıl rahiplik tecrübesi olan 14 kişiden oluşmaktadır. Bu meclisin başlıca görevi, dinî işlerle ilgilenmek, Ermeni kilisesinin her türlü tehlikelerden ve etkilerden korumak, okulları denetlemek ve meseleleri kilise kurallarına ve dinî hükümlere göre çözmektir. Cismanî Meclis, halk arasından seçilmiş 20 kişiden oluşmaktadır. Bu meclisin üyeleri umumi meclis tarafında gizli oyla ve çoğunluk usulü ile seçilmektedir. Meclis üyeliğinin süresi iki yıldır. Bu meclisin görevi, Ermeni

Ermeni Anayasası; Patrik, konsil üyesi ve resmi görevlilerin demokratik biçimde seçilmesini sağlamış ve kilisenin bütün üyelerinin oy kullanabilme hakkını kazandırmıştır. Böylece bu anayasayla kilisenin görev ve yetkisini kötüye kullanmanın önüne geçilmiş; manevî, eğitim ve sosyal alanda yeniden canlanma sağlanmıştır²⁰⁰.

Ermeni Milli Anayasası ile yabancı devletler, Ermeniler arasında Protestanlığı yayma hususunda daha rahat hareket etme ortamına kavuşmuş ve onlara kilisede reformun gerekliliği hususunda birtakım farklı düşünceler aşılamışlardır. Bunun yanında sosyal, kültürel, eğitim ve ekonomik şartlar da bu oluşuma destek olmuştur. Ayrıca Ermeni Kilisesi, zengin materyale, kompleks ve kozmopolit bir yapıya sahip olması da bu unsurları tetiklemiştir²⁰¹. Ermeni Kilisesi'nin dinî yapısının olumsuz etkisi ile birlikte Ermeniler arasındaki merkezî organizasyonların bozukluğu, mezhep yönünden bir birlik gösterememesi, eğitimsiz ve fakir olmaları da diğer unsurları oluşturmuştur²⁰².

Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler'in politik, psikolojik, eğitim, sosyal ve dinî uygulamalar yönünden içinde bulundukları durumu iyi değerlendiren İngiltere ve Amerika onları Anadolu'ya girebilmek için bir anahtar olarak görmüşlerdir²⁰³. Bu çerçevede Türkler tarafından "Cemaat-i Sadıka" olarak lakaplandırılan Ermeniler'e, diğer azınlıklar gibi Anadolu'ya sahip olma ideolojisi de aşılanmış ve onların da "arz-ı mevûd anlayışı" içerisinde olmaları sağlanmıştır²⁰⁴.

milletinin dünyevî işlerini takip etmek, komisyonlar tarafından kendisine aksettirilen problemlerin çözülmesini sağlamaktır. Cismani Meclis bu problemleri ilk olarak kendisi tarafından oluşturulmuş komisyonlara sevk etmektedir. Ermeni milletinin en önemli meclisi, umumi meclistir. Bu meclis 140 üyeden meydana gelmektedir. Bu üyelerin 20 tanesi İstanbul'daki kilise üyeleri tarafından, 40 tanesi taşra kiliselerden ve 80 tanesi de İstanbul'daki kilise cemaatleri tarafından seçilmektedir. Bu meclisin görevi, Ermeni Patriği ve Katoğikosu ve ruhanî meclisin üyelerini seçmek ve meclisin kendilerine havale ettiği konuları çözmektir(ARTİNİAN, 109-119. Ayrıca bkz. ERYILMAZ, 118-121).

²⁰⁰. ARTİNİAN, 86--106; WHITE, 25.

²⁰¹. ARBERY-ROSENTHAL-WARREN, 482; BLİSS, 116, 122.

²⁰². UÇAR, "Hartune S. Cenanyan", s. 37-38; Erol GÜNGÖR, Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, İstanbul 1999, 17.

²⁰³. TOOTİKİAN, 22; BLİSS, 115-116.

²⁰⁴. Abdurrahman KÜÇÜK, "Yahudilikte Arzı Mev'ûd Anlayışının Boyutları", A.Ü.İ.F.D., C. 33, (Ayrı Basım), Ankara 1992, s. 110.

D. Ermeniler Arasında Protestanlığın Yayılışında “Misyonerler ve Misyonerlik Faaliyetleri”

İngiltere ve Amerika, kendi siyasî emellerine ulaşabilme ve Osmanlı Devleti üzerinde hak iddia edebilme yolunun “Protestanlığı Anadolu’ya sokmak”tan geçtiğini fark etmişlerdir. Böylece hem “Birleşik Protestan Yurdu” ve “Tanrı Krallığı” kurulabilecek hem de dinî ve siyasî hedeflere ulaşabilme imkânının doğacağını fark etmişlerdir.

Bu hedefler doğrultusunda Anadolu’da Protestanlığı yayma çalışmaları başlamış ancak burada Protestanlığı benimseyecek mevcut bir topluluk bulunamamıştır. Hatta İngiltere, Protestan Kilisesi açmak amacıyla Osmanlı Devleti’ne başvurmuş fakat kiliseyi doldurabilecek Protestan bir topluluk oluşturulamamıştır. Bunun üzerine Protestanlığı benimseyecek bir topluluk bulma ve oluşturma yoluna gidilmiş ve bu amaçlar çerçevesinde Anadolu’ya misyonerler gönderilmeye başlanmıştır²⁰⁵.

a. Misyonerler

Anadolu’ya gelen ve bu topraklarda faaliyet gösteren ilk misyonerler, Protestanlığın doğuş ve gelişim sürecinin yeni olması ve bu süre zarfında tam olarak yayılamaması hasebiyle Katolik tarikatlarından olan Fransiskenler, Dominikenler ve Cizvitler²⁰⁶ olmuştur²⁰⁷. Katolik misyonerlerden sonra da Protestan misyonerler Anadolu’da faaliyet göstermeye başlamıştır.

Protestan misyonerler öncelikli olarak, dinsiz olan toplumlar arasında faaliyet gösterme amacını taşımış; ancak Anadolu topraklarına geldiklerinde buralarda Hristiyanlığı yayabilecekleri dinsiz toplum bulamamışlardır. Bunun üzerine “kimi bulursak onu Hristiyanlaştıralım” parolasını benimseyerek Mesih’in ikinci gelişini daha da çabuklaştırmak inancıyla Yahudilere yönelik faaliyetlere başlamışlardır²⁰⁸.

²⁰⁵. GRABİLL, 34; AKGÜN, “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü”, s. 5; Cevdet KÜÇÜK, “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi”, Osmanlı IV, Ankara 1999, s. 211; AÇIKSES, 16, 19; Şinasi GÜNDÜZ-Mahmut AYDIN, Misyonerlik, İstanbul 2002, 46-47; HÜLAGÜ, s. 58-59; ERYILMAZ, 69; WHITE, 31; TOOTİKİAN, “Armenian Congregationalists Flee From Genocide and Find A Home in The U. S.”.

²⁰⁶. Cizvitler hakkında geniş bilgi için bkz. Ali İsra GÜNGÖR, Cizvitler ve Katolik Kilisesindeki Yeri, Ankara 2002.

²⁰⁷. TOOTİKİAN, 35-36; ARTİNİAN, 45-53.

²⁰⁸. Barkev N. DARAKJIAN, “Evangelism or Proselytism”, <http://www.cacc-sf.org/c-aopBND.html/05.10.2004>; AKGÜN, “Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi(1820-1914)”, s. 2122; KOCABAŞOĞLU, Anadoludaki Amerika, 75.

Ancak Yahudilerin Osmanlı devlet düzeninde bütün ibadet ve geleneklerini koruması ve azınlık psikolojisi ile dini bir bütünlük içerisinde olması, Yahudiler üzerindeki faaliyetleri başarısızlıkla sonuçlandırmıştır. Rumların ise arkasında Yunan ve Rum Ortodoks Kilisesi'nin bulunması ve Müslümanlar arasında da din değiştirmenin yasak ve toplum tarafından yadırganma olayı hasebiyle zor olması misyonierlerin bunlar üzerindeki faaliyetlerinde de olumsuz sonuçlar almasına sebep olmuştur²⁰⁹. Bu nedenle Yahudiler'i kendilerine engel gören ve Rumlar'a yönelik faaliyetleri de vakit kaybı olarak değerlendiren misyonierler²¹⁰ stratejilerini değiştirerek yeni hedefler, yeni kitleler ve yeni politikalar bulma çabası içerisinde olmuşlardır²¹¹.

Bu hedef veya yeni kitleyi E.Smith ve H.G.O.Dwight şöyle ifade etmektedir “...Ancak Hristiyanlar arasında çalışmak suretiyle, düşman topraklarının ta kalbine kolayca girme imkanına kavuşabiliriz.”²¹².

Ermeni Ulusal Konsil Başkanı, 1851 yılında Dwight'a “ Şimdi, Ermeni halkı arasında çalışmanın tam zamanıdır. Yakaladığınız fırsatlar çabuk geçer ve bir daha geri gelmeyebilir. Faaliyetlerinizi yoğunlaştırmalısınız. Bir misyonierin olduğu yerde 10 misyonier, bir Kutsal Kitap ulaştırdığınız yere on Kutsal Kitap ulaştırmalısınız” diyerek bu hedefin kim olması gerektiğini açıkça ifade etmiştir²¹³.

“Türkiye Misyonlarına Yardım Cemiyeti” kurucusu İngiliz Misyonier Cuthbert Young'un da Ermeniler için “Türkiye'ye girebilmek için açık bir kapı” şeklinde ifadede bulunması ve Amerikan misyonierlerin faaliyet raporlarında da bu doğrultuda bilgilerin yer alması üzerine Ermeniler için bir misyon kurulması kararı alınmıştır. Ayrıca Katolik misyonierlerin faaliyetleri neticesinde 6 Ocak 1830'da Fransa'nın baskısıyla Katolik Ermeniler'in Osmanlı Devleti tarafından ayrı bir

²⁰⁹. AKGÜN, “Amerikalı Misyonierlerin Ermeni Meselesinde Rolü”, s. 4; Haluk SELVİ, “Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeni Faaliyetleri”, E.A.D., 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, C. 3, Ankara 2003, s.27; ARTİNİAN, 54, KIRŞEHİRLİOĞLU, 7-8; Ahmet UÇAR, “Amerikadan Anadoluya Misyonier Akını Tarihi”, T.M.D., S. 33, Aralık 1996, s. 46-47; BLİSS, 303; PHİLİPS, 136.

²¹⁰. DWIGHT, 28.

²¹¹. ARTİNİAN, 54, KIRŞEHİRLİOĞLU, 7-8; UÇAR, “Amerikadan Anadoluya Misyonier Akını Tarihi”, s. 46-47; TOOTİKİAN, 22.

²¹². WHITE, 31; KOCABAŞOĞLU, Anadoludaki Amerika, 38.

²¹³. ANDERSON, 11; STRONG, 197.

“Millet” olarak kabul edilmesi, İngiltere ve Amerika başta olmak üzere Protestan devletlerin faaliyetlerini Ermeniler üzerinde odaklaştırmasını sağlamıştır²¹⁴.

Böylece Osmanlı Devleti’nde Fransa Katolikler’in, Rusya Ortodokslar’ın, İngiltere ve Amerika ise Protestanların savunucusu ve koruyucusu durumuna gelmişlerdir. Almanya da hem Katoliklerin hem de Protestanların koruyucusu olmuştur²¹⁵. Bu bağlamda yabancı devletler Ermeniler vasıtasıyla Osmanlı Devleti üzerinde hak iddiasını taşımaya başlamışlardır.

Osmanlı topraklarında Ermeniler için misyon oluşturan Protestan misyonerler, Ermeniler arasında protestanlığın yayılabilmesi için güçlü, sistemli ve organizeli bir misyonerlik faaliyeti ile gerçekleştirebileceği düşüncesiyle bireysel olarak başladıkları faaliyetlerini yönlendirebilmek ve bir merkezden yönetebilmek amacıyla teşkilatlar oluşturmuşlardır²¹⁶. Bu bağlamda da Protestan misyonerlerin Anadolu’ya sistemli ve ilk teşkilat olarak gelişi, 1739 yılında kurulmuş olan ve 1740’da İstanbul’a gelen misyoner örgüt kısaca Moravya Kilisesi olarak isimlendirilen “Brethren’s Society for the Furtherance of the Gospel Among the Heathen- Moravian Church veya United Brethren” olmuştur. Bu misyoner örgüt, 1768-1783 yılları arasında Mısır’da da faaliyet göstermiştir²¹⁷.

Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasındaki ilk ciddi Protestan misyonerlik faaliyetini ise İngiliz Church Missionary Society (CMS) gerçekleştirmiştir. 1799 yılında Londra’da kurulan ve ilk adı “The Church Missionary Society for Africa and East” olan “Church Missionary Society of The Church of England” adlı bu İngiliz misyoner teşkilatı, Anglikan Kilisesi’ne bağlıdır. Bu cemiyet ilk faaliyetlerini Orta Doğu, Uzak Doğu ve Afrika ülkelerinde göstermiştir. 1815 yılından sonra da Malta ve Doğu Akdeniz bölgelerinde faaliyette bulunmuştur.

CMS'den sonra 1820 yılında Protestan misyonerlik kuruluşlarının en büyüğü ve en etkilisi olan “American Board of Commissioners for Foreign Missions veya

²¹⁴. Centennial of Constantinople of Station, 59; STRONG, 91; KIRŞEHİRLİOĞLU, 29; BLİSS, 314; FLOCKEN “Protestantism in Turkey”; DWIGHT, 22; Justin-Carolyn MCCARTHY, 31; ERHAN, “Otoman Official Attitudes Towards American Missionaries”; TOOTİKİAN, 36; KURAN, “Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu(1877-1897)”, s. 20; SAHAGİAN, 28-31; Katolik Ermeniler hakkında geniş bilgi için bkz. AMADOUNI, 51-61.

²¹⁵. KODAMAN, “Ermeni Meselesinin Doğu Sebepleri”, s. 5.

²¹⁶. NOSS, 672-673; TOZLU, “Osmanlı İmparatorluğunda Misyoner Okulları”, s. 331; BLİSS, 313.

²¹⁷. TURAN, ““19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz Ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri”, s. 1548.

American Board of Comission for Foreign Missions veya The American Bible Conference Foreign Missionary (ABCFM)” isimli misyonerlik teşkilatı gelmiştir²¹⁸.

ABCFM, Amerikalı misyonerler tarafından Amerika’da “Great Awakening” (Büyük Uyanış)* hareketinden sonra Protestanlığı yaymak amacıyla kurulmuş bir misyonerlik teşkilatıdır.

Protestanlığın Anadolu’ya girmesi ve Ermeniler tarafından benimsenmesinin asıl öncülüğünü Presbiteryen** ve Kongregasyonalistlerden*** oluşan ABCFM

²¹⁸. TURAN, “19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz Ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri”, s. 1548-1553; BLİSS, 305-317; TCHİLİNGRİAN, “The Armenian Protestants”; Dick BOLT, “Earlist Scene Photo of Turkey”, <http://freepages.history.rootsweb.com/Dickbolt/TurkeyDaguerreotype.html/> 15. 01. 2004.

*. Amerika’daki büyük uyanış (Great Revival) hareketi sonucunda ABCFM’den başka birçok Protestan gruplar da ortaya çıkmıştır. 1802’de Boston’da “Massachusetts Baptist Missionary Society (Massachusetts Baptist Misyon Topluluğu)”, 1816’da “American Education Society (Amerikan Eğitim Grubu)” ve daha sonra “American Bible Society (Amerikan İncil Grubu)” kurulmuştur. 1824’te de dünyanın her tarafında dini eğitimi sağlamak amacıyla “Sunday School Union (Pazar Okul Birliği)”, 1825’te “American Tract Society (Amerikan İlmi Araştırma Topluluğu)”, 1826’da “American Home Missionary Society (Amerikan İç Misyon Topluluğu)” kurulmuştur (ÖSKAN, Fundamentalist Hristiyanlık Yedinci Gün Adventizmi, 27-28).

** Presbiteryenler, Piskoposluğu reddeden “ihtiyar meclisi” tarafından yönetilen “presbiter” adından kaynaklanan bir Kalvinist sisteme sahiptir. Onlar, Presbiteryenliğin havariler tarafından oluşturulmuş bir sistem olduğunu kabul etmektedir. Presbiteryenlik, İsviçreli Zwingli tarafından ortaya atılmış, Franz J. Kalvin tarafından geliştirilmiş ve ilk olarak Hollanda’da daha sonra da Amerika’da ortaya çıkmış bir Protestan akımdır (A. SKEVINGTON WOOD, “Uyanış”, Hristiyanlık Tarihi, İstanbul 2004, 439; TÜMER-KÜÇÜK, 318-319).

Presbiteryen kiliseler Kalvincilik’in bir devamı olarak düşünülmektedir. Onlar, Kalvinciler gibi Kiliseyi yönetme görevinin bütün kiliseye verildiğini ve bu yetkinin çeşitli görevliler arasında paylaştırılması ve görevlilerin halk tarafından seçilmesi gerektiğini savunurlar. Presbiteryen Kiliseler’de cemaat düzeyindeki kademeler; kilise heyeti, diyakos ve vekillerden oluşmaktadır. Kilise heyetinin üyeleri yaşlılar ve bu üyenin başkanı olan vaizdir. Kilise heyetinin görevi vaizlerin seçimini denetlemek, üyelerinin kabulü veya reddini sağlamak, ibadetlerde düzeni sağlamak ve kilise disiplinini muhafaza etmektir. Diyakoslar da yoksullarla ilgilenmekte ve kendilerine verilen buna benzer görevleri yerine getirmektedir. Vekiller de kilise mallarından sorumlu olmakla birlikte cemaatin mal ve yasal sorumluluklarını yerine getirmelerini sağlamaktadır. Yaşlılar ve diyakos birkaç yıllığına vaiz tarafından atanmaktadır. Bu kiliselerde yaşlılardan oluşan bir yönetim kurulu vardır. Halk tarafından seçilen vaizin seçiminin onaylanması ve çalışma sistemi bu yönetim kurulu tarafından belirlenmektedir. Vaiz, göreve başladıktan sonra yönetim kurulu tarafından görevden alınamamakta ve yönetim kurulunun onayı olmadan da görevden ayrılamamaktadır. Presbiteryenler temel inançları Westminster İnanç Açıklaması’nda yer almaktadır. Sade bir ibadet yerleri bulunan Presbiteryenler, zühd ve riyazete pek önem vermezler (TÜMER-KÜÇÜK, 318-319; “Presbiteryen Kiliseler”, A.B.A., C. 18, İstanbul 1989, s. 146; John DALL, “Presbyterianism”, E.R.E., C. 9, New York 1951, s. 244-270; MARTY, s. 26-29).

*** Kongregasyonalizm, 1648’de Cambridge’de kurulmuş 19.yy’da Amerika’da çoğunluğa ulaşan Kalvinistik geleneğe sahip yerel cemaatler tarafından yönetilen bir kilise yönetimidir. Kongregasyonalist Kilisesi, 1957’de Birleşik Kilise’ye katılan Kongregasyonalizm ilkelerini uygulayan Protestan bir gruptur. Kongregasyonalizm, en büyük sosyal güce ve sayısal üstünlüğe Amerika’da ulaşmıştır. Bunlar inancı Tanrı ile şahsî bir karşılaşma olarak değerlendirmektedir. İbadet olarak kutsal ayinlerden ziyade vaaza ve diğer Protestan gruplar gibi sadece vaftiz ve evharistiyaya önem vermektedirler. Evharistiya ayda bir veya iki kez kutlanmakta ve herkese açık

yapmıştır. 1810 yılında Boston’da kurulan ABCFM, 1870 yılından sonra Suriye misyonuna fazla değer vermemiş ve daha çok Anadolu’daki Ermeniler üzerine yönelmiştir. ABCFM, 1870’de Suriye Misyonunda, BFMPC (Board of Foreign Missions of The Presbyterian Church) ile birlikte çalışmış ve daha sonra da bu misyon bölgesini BFMPC’ye devretmiştir²¹⁹. Böylece Amerikalı misyonierler misyonierlik faaliyeti için Anadolu’yu dolayısıyla Ermenileri seçerken, İngiliz Protestan misyonierleri faaliyetlerini ağırlıklı olarak Ortadoğu’ya kaydırmıştır²²⁰.

Faaliyetlerini Ermeniler üzerinde odaklaştıran ABCFM, Anadolu’da bu faaliyetlerini 1831’den 1931 yılına kadar sürdürmüş ve 1933 yılından sonra da bir ölçüde azaltmıştır²²¹.

Bu tarihten sonra da Ortadoğu’da 30’dan fazla misyonierlik teşkilatı arasındaki koordineyi sağlamak amacıyla Orta Doğu Hristiyan Konseyi kurulmuş ve ABCFM de bu konseyin kurucu üyesi olmuştur. Merkezi Beyrut’ta bulunan bu konseyin genel sekreterliğini de ABCFM’den H.H. Riggs yürütmüştür. 1938’li yıllardan sonra da Türkiye’de faaliyet gösteren en ciddi misyonierlik teşkilatı yine ABCFM teşkilatı olmuştur²²². ABCFM, 1961 yılında da bir başka cemiyetle birleşmiş ve “The United Church Board for World Ministries(UCBWM)” ismini almıştır²²³.

Anadolu’da ABCFM’den sonra YMCA (Young Men’s Christian Association)*, YWCA, WBM (Women’s Board of Missioners), The British and

olmaktadır. Kilise üyeliği için de vaftiz koşulu aranmamaktadır(NOSS, 658-659; “Kongregasyonizm”, A.B.A., C. 13, İstanbul 1989, s. 481-482, WHITE, 117).

²¹⁹. William STRONG, The Story of The American Board, Boston 1910, 80; TOOTİKİAN, “Armenian Congregationalists Flee From Genocide and Find A Home in The U. S.”, PHİLLİPS, 16; WHITE, 60, BLİSS, 322; Justin-Carolyn MCCARTHY, 31; AKGÜN, “Amerikalı Misyonierlerin Anadolu’ya Bakışları”, s. 2.

²²⁰. Ayten SEZER, “Osmanlı Döneminde Misyonierlik Faaliyetleri”, Osmanlı 2, Ed. Güler Eren, Ankara 1999, s.186; AKGÜN, “Amerikalı Misyonierlerin Anadolu’ya Bakışları”, s. 2.

²²¹. KİSKİRA, 67; TOOTİKİAN, 21; Necdet SEVİNÇ, Ajan Okulları, İstanbul 1975, 24-25.

²²². TURAN, Avrasya’da Misyonierlik, 44.

²²³. TURAN, 19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz Ve Amerikan Protestan Misyonierlik Cemiyetleri Arşivleri”, s. 1558.

*. Anadolu’daki misyonierlik faaliyetlerini geliştirmek amacıyla birçok cemiyetler açılmış ve bu cemiyetler de misyonierlik faaliyetleri doğrultusunda binlerce şubelerini hizmete sokmuşlardır. Bu şubeler de Misyonierlik faaliyetinin gereği olan her türlü imkanı sağlamıştır. Bu müesseselerden en etkili olanlardan birisi de YMCA Genç Erkekler Hristiyan Birliği (Young Men’s Christian Association) olmuştur. YMCA, müsbet ilimlerin gelişmesine paralel olarak Hristiyan gençleri bataklıktan kurtarıp bir arada tutmak, manevi ve dinî bakımdan korumak amacıyla XVII. yüzyılın başlarında kurulmuş modern bir teşkilattır. YMCA’nın yedi binden fazla şubesi ve milyonlarca

Bible Society, The Church Missionary Society ve The British and Foreign Bible Society gibi birçok misyoner teşkilat faaliyet göstermeye başlamıştır²²⁴.

29.01.2005 tarihli Ceviz Kabuğu “Misyonerin İtirafları” adlı programda Tarsus Protestan Kilisesi Pastörü İlker Çınar’ın, Türkiye’deki misyonerlik faaliyetlerin arkasında bazı güçlerin olduğunu söylemesi de bu teşkilatların uzantılarının günümüzde de varlığını devam ettirdiğini net olarak ortaya koymaktadır²²⁵.

Misyoner teşkilatlar, misyonerleri belirli yöntemlerle seçmekte, misyonerlerin nasıl bir yol izlemeleri gerektiğini belirlemekte ve misyonerlere her türlü desteği de sağlamaktadır²²⁶.

Anadolu’da Protestanlığı yaymak amacıyla oluşturulan ve geniş imkanlara sahip olan bu teşkilatların hiyerarşik yapılanmaları vardır. Bunlar idarî görevliler, veznedar, sekreter, müfettiş ve mütevellilerdir. İdari görevliler, misyonun idari işlerine bakmakta ve satın alma işleriyle ilgilenmektedir. Veznedar ise misyonun malî

üyesi olmuştur. YMCA’dan sonra da kızlar için 1857’de YWCA Genç Kadınlar Hristiyan Birliği(Young Women’s Christian Association) kurulmuştur.

Çeşitli milletlerin isimleri altında farklı şekillerde faaliyet gösteren YMCA’nın Anadolu’ya girişi, YMCA’nın Genel Sekreteri Wishard’ın 1891-1892 öğretim yılında Robert Koleji’ni ziyareti sonrasında YMCA’nın Robert Kolej Kolu olarak kurulmasıyla gerçekleşmiştir. Kolej’deki Protestanlık faaliyeti de 1891’den sonra YMCA tarafından sportif faaliyetler adı altında başlamıştır. YMCA vasıtasıyla Basketbol ve Voleybol gibi spor dalları da Türkiye’ye girmiştir(BAYZAN, 40, 52-57; TURAN, Avrasya’da Misyonerlik, 150-151; BLİSS, 313(Erol KIRŞEHİRLİOĞLU, Türkiyede Misyoner Faaliyetleri, İstanbul 1963, 25-26,74-78; BLİSS, 314; Kenneth Scott LATOURETTE, “YMCA Türkiye’de” çev. Hülya Balcı, T.T.D., S. 47, Kasım 1997, s. 29; Genç Kadınlar Hristiyan Birliği”, A.B.A., C. 9, İstanbul 1989, s. 368).

YMCA, yayın hayatında da etkili olmuş ve İstanbul’da yayın da yapmıştır. Bu yayınlar, “The Association Quartely-Constantinople”, “Young Men of Turkey” ve “Young Men of Pera”dır. YMCA, Anadolu’nun her tarafında kamplar açmış ve buralarda yüzme, tenis, balıkçılık ve beysbol gibi sporları ön plana çıkartarak etkili olmaya çalışmıştır. Spor kuruluşu olarak Türkiye’ye giren ve 1913’den 1939’a kadar İstanbul’da faaliyet göstermiş olan YMCA, ilk zamanlarda dini bir yapı arzemiş ancak zamanla bu görüntüden uzaklaşarak gençliği hedef alarak spor faaliyetleriyle hedeflerine ulaşmaya çalışmıştır. 1839’ların sonunda da kapanmış ancak Amerikan Lisan ve Ticaret Dershanesi olarak yeniden açılmıştır. YMCA ve bunun kadın kolu olan YWCA’nın da devamı olan Amerikan Dil ve Sanat Kursu (Amerikan Lisan ve Ticaret Dershanesi) adı altında Fındıklı’da etkinliğini sürdürmektedir(Zafer TOPRAK, “YMCA”, D.B.İ.A., C. 7, İstanbul 1994, 531-532; LATOURETTE, s. 29-31; Ali Rafet ÖSKAN, “Günümüzde Adventizm ve Adventistler”, Dinler Tarihi Araştırmaları III- Hristiyanlık, Ankara 2002, s. 310; “Genç Erkekler Hristiyan Birliği”, A.B.A., C. 9, İstanbul 1989, s. 368).

²²⁴. WHITE, 14; BLİSS, 302, 313; STRONG, 28; TURAN, Avrasya’da Misyonerlik, 15, 30-31, 150-151; Richard N. OSTLİNG, “Evangelicalism”, <http://mb.soft.com/believe/text/evangeli.htm/> 27.10.2004; SMİTH-DWİGHT, 2. Ahmet KAVAS, “Afrika’da Misyonerlik Faaliyetleri”, Dinler Tarihi Araştırmaları III- Hristiyanlık, Ankara 2002, s. 450-451; Ayten SEZER, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, Osmanlı II, Ed. Güler Eren, Ankara 1999, s. 185-186

²²⁵. Ayrıca geniş bilgi için bkz. İlker ÇINAR, Ben Bir Misyonerdim & Şifre Çözüldü, İstanbul 2005.

²²⁶. ERBAŞ, “Hristiyan Misyonerliğine Genel Bir Bakış”, s.171; ayrıca bkz. BOA, Dosya No. 34, Gömlek No. 35, Y.PRK.UM, 09.01.1896.

işlerine bakmaktadır. Misyon sekreteri de teşkilata karşı misyon yönetiminde sorumlu olmaktadır. Müfettişler ise misyonun denetimi ile yükümlülerdir. Mütevelliler de eğitim faaliyetleri ile ilgili olarak okulların idarelerinden sorumlu olmaktadır. Misyon teşkilatlarında bir iş bölümü bulunmakta ve her misyoner ne yapacağını ve nasıl yapacağını çok iyi bilmektedir. Her alt birim üst birime karşı sorumluluk içerisinde olup kendilerine ait bir tüzük, yönetmelikleri ve görev yeminleri bulunmaktadır²²⁷.

Misyonerlik teşkilatları, görevlendireceği misyonerleri zeki ve çalışkan çocuklar arasından seçerek çalışacakları alana göre eğitime tabi tutmaktadır. Seçilen bu kişilerin güçlü, sağlıklı, sabırlı, çalışkan, sır saklayabilen, kötü beslenme ve günlerce hiç yorulmadan konuşabilme gibi her türlü zorluklarla mücadele edebilme özellikleri yanında sağlam bir karaktere sahip olmalarına da dikkat edilmektedir. Bütün bunlardan daha önemlisi olarak da Protestanlığı anlatabilecek kişinin; inanç ve hırsa, insanlar üzerinde iyi bir etki bırakabilecek ve telkin ettiği sözlerin gerçekliğine inandırabilecek bir yapıya sahip olması da göz önünde bulundurulmaktadır. Misyonerler için bunlar vazgeçilmez özelliklerdir. Bu özellikleri dolayısıyla bulundukları topluluk içerisinde faaliyetlerini gerçekleştirmekte etkili olmuşlardır²²⁸.

Amerikan Kolombiya Üniversitesi tarih profesörü Edward Meade Earle, Dış işleri dergisine yazdığı “Yakın doğuda Amerikan misyoner grupları” adlı makalesinde misyonerlerin sahip oldukları özellikleri şöyle ifade etmektedir: “... Cyrus Hamlin Daniel Bliss (Beyrut’taki Amerikan Üniversitesinin ilk rektörü) Mary Mills Patrick gibi bir çok erkek ve kadınlar doğu ile batı arasında irtibat sağlayan subaylar ve alimlerdi. Onlardan diğer bir grupta büyük öğretmenler veya seçilmiş doktorlardı. Bunların meslekleri uzun sabır ve tahammül ister. Bunların hepsi Amerika’dan beraberlerinde büyük bir cesaret taşıdılar. Eğer bu cesaret olmasaydı yakın doğudaki Amerikan çalışmalarının tarihçesinden büyük kısmının yazılması mümkün olmayacaktı fakat bu cesaret tek başına yeterli değildi...”²²⁹,

²²⁷. KOCABAŞOĞLU, Anadolu’daki Amerika, 52-53; TOZLU, “Osmanlı İmparatorluğunda Misyoner Okulları”, s. 331.

²²⁸. TÜMER-KÜÇÜK, 424-425; HÜLAGÜ, 61; WHITE, 17; AVAKIAN, “The Armenian Evangelical Church 1846-1996”; İsa İNANDI, “Türk Dünyasında Misyonerlik”, Bilig Dergisi, S. 2, Ankara 1996, s. 41; SEZER, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, s. 186-187; KOCABAŞOĞLU, Anadolu’daki Amerika, 54; PHILLIPS, 136; BLISS, 322.

²²⁹. Mustafa HALİDİ-Ömer FERRUH, İslam Ülkelerinde Misyonerlik ve Emperyalizm, çev. O. Şekerci, İstanbul 1968, 24.

Charles R. Watson, bu özelliklerinden dolayı, misyonerlerin güvercinler gibi masum olmaları gerektiğini ancak bunun onların yılan gibi kurnaz olmalarına engel olmadığını da ifade etmiştir²³⁰. Protestan misyonerler bu yetenek ve özellikleri sayesinde faaliyetlerini çok daha rahat bir biçimde uygulama ve geliştirme imkanı bulmuşlardır.

Teşkilatlar tarafından 30-40 kişilik olarak seçilen bu misyoner adaylar görev yapacakları bölgelere 3-5 kişilik gruplar halinde gönderilmektedir. Buralarda eğitime tabi olan misyoner adaylar, ilk olarak misyonerlik yapacağı bölgelerdeki okullarda okutulup bölgeyi iyi tanınması ve o toplumun örf, adet ve kültürüyle yetişmesi sağlanmaktadır. Misyonerlere, mezun olduklarında da bu görevleri uğrunda öldükleri zaman şehit oldukları yönünde telkinlerde bulunmaktadır. Bu okullarda okuyan misyoner adaylarına bölgedeki ihtiyaca göre doktor, öğretmen, müdür veya gerekli olan herhangi bir meslek dalında eğitim verilmektedir. Bunun yanında misyoner adaya her türlü dinî, kültürel eğitim yanında Türkçe, Arapça ve Ermenice öğretilerek 2-3 dil bilmesi sağlanılmaktadır²³¹.

Misyoner adaylar bu eğitimleri sürecinde gittikleri bölgedeki elçilik ve konsoloslukların gözetimi altında çalışmaktadır. Çünkü misyoner teşkilatlar, nasıl ve ne şekilde davranmaları gerektiği hususunda elçiliklere talimatlar vermişlerdir. Bu talimata uygun olarak çocuklar bölgedeki yardıma muhtaç bir aileye verilerek, gerekli maddî yardım da sağlanarak, o aileden biri gibi yetiştirilmektedir*. Ayrıca çocuk olan bu misyoner adaylar, her ay düzenli olarak elçiliklere götürülmektedir²³².

²³⁰. HALİDİ- FERRUH, 59.

²³¹. TÜMER-KÜÇÜK, 424-425; HÜLAGÜ, 61; WHITE, 17; AVAKIAN, "The Armenian Evangelical Church 1846-1996", İNANDI, s. 41, KOCABAŞOĞLU, Anadoludaki Amerika, 54.

*. Misyonerlerden Dr. Clarence D. Ussher, kendisinden örnek vererek misyoner yetiştirme olayını şu şekilde anlatmaktadır: "Henüz çocuk denecek bir yaşta Montreal'de lisede okurken 'Gönüllü Öğrenci Deklarasyonu'nu imzalamıştım. Bu şu anlama geliyordu: eğer Tanrı bir gün izin verirse ülke dışında misyonerlik faaliyeti yürütmeye istekli ve arzuluyum. Daha sonra Philadelphia'da teoloji seminerini tamamladım. Kansas City Missouri'de tıp kolejinde çalıştım, sonra bana ABFCM'nin Reformed Episcopal Church'ü tarafından Hindistan'da görev yapmak üzere çalışmam teklif edildi. O sıralarda tıp misyonerliği yoktu. Böylece büyük tecrübe kazandığım pratiğime Kansas City'de kavuşmuş oldum. Normalde benim buradaki bir aylık kazancım daha fazlaydı. Fakat misyon alanındaki işin vermiş olduğu haz mükemmeldi..."(Şenol KANTARCI, "Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Topraklarındaki Faaliyetleri", <http://www.Ktuvakfi.Org.Tr/Goruşler4.Htm/> 19.10.2004).

²³². WHITE, 18; Semiha AYVERDİ, Misyonerlik Karşısında Türkiye, İstanbul 2001, 4.

Misyoner cemiyetlerinde her türlü eğitimi alan misyonerler, çalışmalarındaki başarıya göre de terfi veya para ile ödüllendirilmektedir²³³.

Eğitim ve teşkilat bünyesinde yetişen, çalışmalarında “özerk” bir görünüme sahip olan ancak teşkilatların kararları doğrultusunda hareket eden misyonerler, 1820’li yıllarda Anadolu’da faaliyete başlamışlardır²³⁴. Bu bağlamda da Anadolu’ya ilk gelen Amerikalı misyonerler, 15 Ocak 1820’de ABCFM adına çalışan Pliny Fisk ve Levi Parsons olmuştur²³⁵.

Parsons, ilk olarak Kudüs’ü ziyaret etmiş ve orada Ermeni göçmenlerinin sorunlarıyla ilgilenmeye başlamıştır²³⁶. 10 Şubat 1822’de Parsons’un İskenderiye’de ölmesi üzerine misyoner Jonas King, 1823 Ocak ayında Fisk’e katılmış ve iki misyoner birlikte Modern Yunanca ile birlikte İtalyanca ve Arapça çalışmalarına devam etmişlerdir²³⁷. Daha sonra bu bölgelerde 1822’de Daniel Temple, 1823’te William Goodell, 1826’da Josiah Brewer, 1826’da Elnathan Gridley faaliyet göstermiştir. 1831 yılında günümüzdeki adıyla İstanbul Amerika büyükelçiliğinin faaliyete geçmesiyle de William Goodell, 1831’li yıllarda İstanbul’a gelmiş ve ailesiyle Beyoğlu’na yerleşmiştir. Daha sonra Goodell’e yardımcı olması amacıyla 1832’de Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight²³⁸ ve W. H. Schauffler gelmiştir. Bu misyonerlerle sınırlı kalınmamış, misyonerlerin gelişleri²³⁹ devam etmiştir²⁴⁰.

²³³. Ahmet HAMDİ, İngiliz Misyonerleri, Haz. Hüdavendigâr Onur, Edille Yayınları, İstanbul ?, 60-61.

²³⁴. WHITE, 18; İNANDI, s. 41; HÜLAGÜ, s. 62; TURAN, “19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz Ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri”, s. 1552; OSTLİNG, “Evangelicalism”; GRABİLL, 5; Barkev DARAKJIAN, “Evangelism in The Early Armenian Evangelical Church”, <http://www.cacc.sf.org/c-ceaBND.html/05.01.2005>.

²³⁵. TOOTİKİAN, 22; PHİLLİPS, 137; KOCABAŞOĞLU, 33; GRABİLL, 4-6; Gerasimos AUGUSTİNOS, Küçük Asya Rumlari, Ankara 1997, 185-186; Emrah ŞAHİN, Errand into The East: A History of Evangelical American Protestant Missionaries and their Missions to Ottoman İstanbul During The Nineteenth Century, (Bilkent Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2004, 35; SALT, 30; BLİSS, 302; STRONG, 80; STONE, 8.

²³⁶. FLOCKEN, “Protestantism in Turkey”; DWİGHT, 22; STRONG, 80.

²³⁷. STRONG, 82; STONE, 28-29; Centennial of Constantinople Station, İstanbul 1931, 9.

²³⁸. Dwight, Ermeni misyonunun babası olarak da adlandırılmaktadır.

²³⁹. 1833’de Elias Riggs, 1834’de Benjamin Schneider, 1834’te Thomaas P. Johnston, 1834’te John B. Adger, 1835’te Philander O. Powers, 1835’de Henry A. Homes, 1836’da Nathan Benjamin, 1836’da Daniel Ladd, 1836’da William C. Jackson, 1839’da Cyrus Hamlin gelmiştir. 1855’de Orson P. Allen, 1856’da George A. Pollard, Tillman C. Trowbridge, Mary E. Teuney ve Sarah E. West, 1857’de Crosby H. Wheeler, Charles F. Morse, Oliver W. Winchester, Jackson G. Coffing, George H. White, Julius Leonard, William Hutchinson, George Washburn ve Herman N. Barnum, 1859’da William M. Meriam, Joseph K. Grene, James F. Clarke, George F. Herrick, Henry S. West, 1860’da Avlan B. Goodle, William F. Armes, Zenas Goss gibi birçok misyoner faaliyet göstermiştir (Diğer misyonerler için bkz. Bkz. BLİSS; 322-323; PHİLLİPS, 144; Centennial of Constantinople Station, 81-88; Rufus ANDERSON, History of The Missions of

Bu Misyonerler, Osmanlı topraklarında uzun bir süre faaliyet göstermişlerdir. Elias Riggs 67 yıl, Barlett 20 yıl, McCallum 37 yıl, William W. Peet 35 yıl ve George C. Knapp 37 yıl gibi bir süre zarfında faaliyet gösteren misyonerlerden sadece birkaç tanesidir. Bu misyonerler tüm aile bireyleriyle birlikte bu faaliyetlerin içerisinde yer almışlardır²⁴¹. Yukarıda sayılanlardan başka Alman misyonerler de faaliyetlerde bulunmuştur²⁴².

Misyonerlere genel olarak bakıldığında 1836'da Anadolu'ya 41 misyonerin gönderildiği, bu sayının 1836-1844 yılları arasında 54 olduğu görülmektedir. 1860'larda ise 50 misyonerin görev yaptığı ve bunlara yardımcı 50 kadın misyoner olmak üzere toplam 100 ve 1854'lerin başında da bu sayının 126'ya ulaştığı dikkat çekmektedir. 1875'de ise 137, 1890 ve 1895 yılları arasında 177 misyoner ve bunlara yardımcı olmak üzere 878 asistan faaliyet göstermiştir. 1913'te de misyonerlerin sayısının 209'a ulaştığı görülmektedir²⁴³. 1900'lü yıllardan sonra da misyonerlerin sayılarında kısmen azalmalar olmuştur²⁴⁴.

b. Misyonerlik Faaliyetleri

Ermeniler arasında Protestanlığın yayılışında en etkin rolü oynayan Misyonerler, dinî alanda olduğu gibi diplomasî, siyasal ve kültürel alanda da faaliyet göstermişlerdir. Bu faaliyetler ile sadece Protestanlığı yayma amacı güdülmemiş, yeni bir "kimlik" oluşturma da hedeflenmiştir. Bununla bağlantılı olarak Ermeniler de, misyonerlik faaliyetleri neticesinde Ermeni kimliğinden kısmen sıyrılmış ve "Protestan Ermeni" olarak yeni bir kimlik kazanmışlardır.

"Misyonerlik Faaliyetleri" denilince genel olarak Hristiyanlar ve Hristiyanlık düşünülmektedir. Bu düşüncenin temelinde, "Misyon*" kelimesinin

The American Board of Comissioners for Froeign Missions To The Oriental Churches, Boston 1872, 29-30; 67-68; İshak SUNGUROĞLU, Harput Yollarında (Seçmeler), Ankara 1986, 89).

²⁴⁰. ARPEE, 266; SALT, 30; KİSKİRA, 69; KOCABAŞOĞLU, 38, 50; PAMUKCİYAN, "Ermeniler", s. 193.

²⁴¹. SALT, 31; Centennial of Constantinople Station, 3, 13.

²⁴². SMITH-DWIGHT, 167-170; TOZER, 39-40.

²⁴³. DWIGHT, 360; SALT,31; ARPEE, 274-275; PHILLIPS, 317, 136-145; ERHAN, "Otoman Official Attitudes Towards American Missionaries"; TCHİLİNGRİAN, "The Armenian Protestants". Ayrıca bkz. ANDERSON, 26.

²⁴⁴. TURAN, Avrasya'da Misyonerlik, 34.

*. "Missio" kelimesinden türeyen Misyon, kelime olarak Kendisine özel görev ve yetki verilerek faaliyette bulunma anlamına gelmektedir. Paris Katolik Enstitüsü Profesörlerinden ve Kardinal olan J.Daniélou ise Misyon'u, şu şekilde tanımlamaktadır: "Misyon(mission) kelimesi, Yeni Ahit'in diline aittir ve Hristiyan İlahiyatının özel bir kategorisini teşkil etmektedir. Misyon, bu konuda, yetki sahibi otorite tarafından, yetki ile donatılmış bir görevlinin resmî olarak

yapısı yeralmaktadır. Kelime olarak görev anlamına gelen bu kavram, zamanla ideolojik bir yapıya kavuşmuş ve cennete girmenin başlıca temel unsuru olarak gösterilmiştir.”²⁴⁵ Bununla birlikte Misyonerlik, İncil’deki ifadelerle dayandırılarak iyi bir Hristiyan olmanın temeli olarak görülmüş ve Hristiyanlarca bir görev olarak kabul edilmiştir²⁴⁶.

Arnold Toynbee, bu görev anlayışının sebebini, “Hristiyanlığın kendisini tüm varlıkların kurtuluşu için feda edercesine seven bir Tanrı’nın dini olduğunu, insanın, Tanrı’nın çarmıhta kendisini feda etmesi örneğini esas alarak bu duygular içerisinde takip etmekle mükellef olduğunu ve Hristiyanlığın teoride kalamayacağını ve bunun fillerle anlatılması gerektiği”²⁴⁷ şeklinde açıklamaktadır.

Toynbee’nin bu düşüncesi ve Hristiyanlığın özü itibarıyla Ünlü seyyah Livingstone’nun “Coğrafi eylemin bittiği yerde misyoner girişimi başlar”²⁴⁸ sözüne de uygun olarak Ermeniler arasında Misyonerlik Faaliyetleri başlamıştır. Bu faaliyetler de genel, siyasal ve eğitim-öğretim alanında uygulamaya konulmuştur.

ba. Genel ve Siyasal Alandaki Faaliyetler

Misyonerler, faaliyetlerine başlamadan önce ilk olarak Ermenilerin bulundukları bölgeleri tespit etmiş, daha sonra hem bölge hem de bölge halkı hakkında analizlerde bulunmuşlardır. Ermenilerin kültür ve yaşantılarını detaylı olarak öğrenmeye ve onları tanımaya çalışmışlardır. Böylece gittikleri yerlerde Ermeniler’in arasına karışarak bilgi toplamış ve zaafalarını tespitte çalışmışlardır.

görevlendirilmesini belirtmektedir. Misyon kelimesi, farklı seviyelerde kullanılmaktadır. Birinci anlamda İlahi bakımdan Baba tarafından Oğul’un ve Kutsal Ruh’un gönderilmesini ifade etmektedir. İkinci anlamda ise Mesih tarafından kendisiyle aynı yetkilere sahip olan Havarilere verilen görevi belirtmektedir.(Bkz.Yuhanna, 20:21) Protestanların ve diğer Hristiyan mezheplerin kullandığı anlamda Misyon, ikinci olarak uygulanan anlamdadır...”(J.DANİÉLOU, “Kilisede Misyoner Düşüncesi”, çev. Abdurrahman Küçük, A.Ü.İ.F.D., Ankara 1997,C. 37, s.101-102; Abdurrahman KÜÇÜK, “Misyon Anlayışı, Yeni Yaklaşımlar ve Dinlerarası Diyalog”, Hristiyanlık 2002, Ankara 2002, s. 359-360).

Genel anlamda misyon, bir işi yerine getirme görevini üstlenen kuruluş anlamına gelmektedir. Dar anlamda ise Hristiyanlığı Hristiyan olmayan bölgelerde yayma görevini üstlenen kuruluş demektir. Bu kuruluşa hizmet eden kişilere “misyoner”, onların yapmış oldukları faaliyetlere de “misyonerlik faaliyetleri” adı verilmektedir(Abdurrahman KÜÇÜK, “Türk Dünyasında Misyonerlik Faaliyetleri, Metodları ve Bunlara Karşı alınması Gereken Tedbirler”, II.Avrasya İslam Şurası, Ankara 1998, s. 375; WHITE, 7-10; Şaban KUZGUN, “Hristiyan Misyonerlerin Türk İslam Ülkelerindeki Faaliyetleri”, F.Ü.İ.F.D., S. 4, Elazığ 1999, s. 330-339, KUZGUN, “Misyonerlik ve Hristiyan Misyonerliğinin Doğuşu”, E.Ü.İ.F.D., S. 1, Kayseri 1983, s. 59-82).

²⁴⁵ . DANİÉLOU, s. 101; BLISS, 115.

²⁴⁶ . Bkz. Matta, 28:19-20.

²⁴⁷ . Arnold J. TOYNBEE, Hristiyanlık ve Dünya Dinleri, çev. Mehmet Aydın, Konya 2000, 97-98.

²⁴⁸ . KOCABAŞOĞLU, Anadoludaki Amerika, 18.

Özellikle Ermeniler'in dini, eğitim ve öğretim durumunu tespit etmiş, din adamları hakkında (sayıları, bilgi düzeyleri, eğitim durumları gibi) ve halkın genel yapısı hususunda bilgi edinmişlerdir²⁴⁹. Amerikan Misyoner Teşkilatı ABCFM de misyonerlere "... Gittiğiniz yerlerde gözlemlerde bulunun, oralarda İsa öğretisi nasıl yayılabilir, onu saptayın..." diyerek onlardan ilk olarak ne yapmaları gerektiği hususunda bilgi vermiştir. Böylece misyonerler, bu methodla Ermeniler ve onların yoğun olduğu bölge hakkındaki her türlü olumsuzlukları ve problemleri belirlemişlerdir²⁵⁰.

William Goodell, Ermeniler'e yönelik bu uygulamanın önemini şu şekilde izah etmektedir: "...Bana öyle geliyor ki, bir misyoner ilk üç yıl başka bir şey yapmadan halkın arasına karışsa ve onların gerçekte ne denli zayıf, cahil, aptal ve önyargılı olduğunu öğrense, bu kendisi için Osmanlı İmparatorluğu'nda konuşulan tüm dilleri öğrenmekten daha büyük bir kazanım olur." Pinkwy Johnston ve Benjamin Schneider'e bildirilen şu talimat da Goodell'ın sözlerini teyit etmektedir: "Halkın coğrafi durumunu da araştırın ki kişilik veya davranışlarını etkileyen fiziki nedenleri belirleyebilesiniz ve bunun bizim operasyonlarımızı kolaylaştırıp kolaylaştıramayacağını tespit edebilesiniz. Her türlü durumun istatistik olarak saptanması gereklidir, çünkü okullara toplanması gereken gençlerin, İncil'den mahrum kalmış ailelerin sayısını tam olarak bilmek zorundasınız. İnsanları sosyal ilişkileri içinde inceleyelim ki onları bir arada tutan bağların niteliğini anlayabilelim"²⁵¹.

Dwight ve Smith gibi misyonerler, bu uygulamayı faaliyete geçirmek amacıyla Anadolu'da geziler düzenlemiş ve Ermeniler ile ilgili araştırmalarla yetinmeyip yaptıkları çalışmaları kitap olarak ortaya koymuşlardır²⁵². Bu da Osmanlı topraklarının misyonerlik faaliyetleri için ne kadar uygun olduğunu göstermektedir. Bir Cizvit misyoneri Emile Langrand da bunu şu sözleriyle açıkça ifade etmiştir:

²⁴⁹. STRONG, 80; Centennial of Constantinople of Station, 75; Max L. STACKHOUSE, "Missions", E.R., C. 9, Londra 1987, s. 564; KOCABAŞOĞLU, Anadolu'daki Amerika, 54-55; Louis FULLER, "The Missionary's Role in Developing Indigenous Christian Theology", <http://bgc.gospelcom.net/emis/1997/indigtheo.html/> 12.10.2004; Tahsin FENDOĞLU, "Amerika Birleşik Devletleri'nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti", Türkler XIV, Ankara 2002, s. 190; ŞAHİN, 35; PHILLIPS, 136-145; ERHAN, "Otoman Official Attitudes Towards American Missionaries"; İNANDI, s. 35-36; DWIGHT, 31-32.

²⁵⁰. AKGÜN, Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi(1820-1914)", s. 2122.

²⁵¹. KOCABAŞOĞLU, Anadolu'daki Amerika, 30.

²⁵². GRABILL, 8; STRONG, 88-89; STONE; 30.

“...Gönül isterdi ki Katolikler, Osmanlı padişahının ülkesinde olduğu gibi İngiltere ve Hollanda’da da rahat ve serbest olsunlar...”²⁵³

Protestan Misyonerler daha ilk geldikleri günden başlayarak bölgenin ve Ermenilerin dinî, sosyal, etnik, siyasî ve ekonomik durumları, yaptıkları faaliyetler ve en ufak ayrıntılar veya tutumlar hakkında belirledikleri her türlü durumu, bağlı oldukları merkezlerine (Boston), üç ayda bir göndermek amacıyla bölgesel raporlar²⁵⁴ düzenlemişlerdir. Misyonerlik faaliyetlerini ihtiva eden bu raporlar, belirli zamanlarda yapılan toplantılarda değerlendirilerek neler yapıldığı, nelerin yapılması gerektiği tartışılmıştır. Bu tartışmalar ve değerlendirmeler neticesinde de yeni yöntemler ve uygulamalar belirlenmiştir. Hatta misyonerler bu raporlarla birlikte akraba ve arkadaşlarına mektuplar da yazarak karşılaştıkları olayları anlatmışlardır²⁵⁵.

Düzenlenen bu faaliyet raporları doğrultusunda da misyonerlere ne yapmaları ve nasıl davranmaları gerektiği bildirilmiş²⁵⁶; faaliyetlerin kolayca gerçekleştirebilmesi amacıyla istasyonlar kurulmuş* ve misyonlar faaliyete geçirilmiştir. Böylece ilk olarak Fisk, Parsons ve Goodell, merkezi Beyrut olan Suriye/Filistin misyonunu kurmuşlardır²⁵⁷. Bu misyondan sonra Anadolu toprakları, misyonerler tarafından Doğu, Merkez ve Batı Misyonu olmak üzere üç bölgeye ayrılmıştır. Batı Türkiye Misyonu, Anadolu’nun ve Balkan Dağları’nın büyük bir bölümünü kapsamaktadır. Türkiye misyonu, Amerikan misyonları içerisinde en geniş misyon olmuştur. Bu misyonda Sofya, Filibe, Eskizagra, İstanbul, İzmir, Kocaeli, Bursa, Merzifon, Sivas ve Kayseri gibi şehirler yer almıştır. Misyonun Anadolu sınırını Trabzon’dan Mersin’e doğru olan sınır çizmiştir. Doğu Türkiye Misyonu ise Urfa’nın doğusundan Musul’un kuzeybatısına kadar uzanan Doğu Anadolu ile

²⁵³ VAHAPOĞLU, 28.

²⁵⁴ Bu raporlar için bkz. Centennial of Constantinople of Station, 30-80.

²⁵⁵ WHITE, 18; İNANDI, s. 41; HÜLAGÜ, s. 62.

²⁵⁶ Bkz. TURAN, “19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz Ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri”, s. 1551; KURAT, Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610), 92-103; AKGÜN, “Amerikalı Misyonerlerin Anadolu’ya Bakışları”, s. 5; SMİTH-DWİGHT, XIII.

* Örneğin 1852’de Amerikan misyoner rahip George W. Dunmore Boston’a yolladığı raporda “Harput ovası, Türkiye’de gördüğüm en zengin ve Misyoner çalışmaları bakımından en elverişli ve en çok umut vaadeden ovadır” demesi üzerine Harput’ta bir misyon kurulmuştur(ŞİMŞİR, s. 95).

²⁵⁷ WHITE, 31; ayrıca bkz. Constantine LERNER, “Sara Miapor: An Armenian Character in The Life of St. Nino and Jerusalem”, Ed. Michael E. Stone-Roberta R. Ervine- Nira Stone, The Armenians in Jerusalem and The Holy Land, Paris 2002, s. 111-121.

Güneydoğu Anadolu'nun büyük bir kısmını içine almaktadır. Doğu ve Güneydoğu misyonunda Van, Bitlis, Erzurum, Mardin, Diyarbakır ve Harput gibi şehirler yer almıştır. Merkezî Türkiye Misyonu da; Hatay, Adana, Gaziantep, Kahramanmaraş, Şanlıurfa, Halep ve Tarsus gibi şehirleri yani Anadolu'nun güney bölgesini kapsamıştır²⁵⁸.

Yıllar itibariyle de 1820'de İzmir, 1823'te Beyrut, 1831'de İstanbul, 1835'de Trabzon, 1839'da da Erzurum, 1847'de Antep, 1850'de Musul, 1851'de Sivas, 1852'de Adana ve Merzifon, 1853'de Arapkir ve Diyarbakır, 1854'de Maraş ve Kayseri ile Urfa ve Diyarbakır'da, 1855'te Harput, 1856'da Antakya, İzmit, 1858'de Mardin ve Bitlis ile Edirne'de, 1859'da Tarsus ve 1872'de Van'da olmak üzere toplam 88 tane Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde misyonerlik istasyonu ve misyonlar oluşturulmuştur²⁵⁹. Oluşturulan misyon istasyonların sayısı, 1914'te I. Dünya Savaşı'ndan birkaç gün öncesine kadar onbeşe düşmüştür²⁶⁰.

Misyonerler Misyon bölgelerinin oluşumuyla Anadolu'nun her tarafındaki Ermenilere ulaşmışlardır. 1893 yılında ABCFM Boston merkez sekreteri olan Judson Smith'in; "Hamdolsun, Çanakkale ve Akdeniz kıyılarından Rus sınırına ve Karadeniz'den Suriye'ye kadar, Türkiye'nin hemen hemen bütün kent ve köylerine erişebildik" sözü de bunun doğruluğunu göstermektedir²⁶¹.

Sözkonusu misyonlara göre misyonerler, ilk çalışmalarına Ermenilerin yoğun bir şekilde bulunduğu ve uygun bir yer olarak gördükleri Gedikpaşa, Hasköy ve Ortaköy'den (İstanbul) başlamış; İzmir başta olmak üzere Anadolu'nun diğer bölgelerine doğru yayılmışlardır²⁶². Bu bağlamda İstanbul, Protestanlık faaliyetinin

²⁵⁸. ARPEE, 274; TOOTİKİAN, 38; WHITE, 46-51; PHILIPS, 150-151, 317; BLISS, 322-323; Emrah TEKİN, "Ecnebi Kolejlerin Tarihi Misyonu", T.M.D., S. 36, Mart 1997, s. 48; KANTARCI, Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi, 71-80; KOCABAŞOĞLU, Anadolu'daki Amerika, 143-152; TCHİLİNGRİAN, "The Armenian Protestants"; SAHAGİAN, 19-20; ERHAN, "Ottoman Official Attitudes..."; STRONG, 211-214.

²⁵⁹. TCHİLİNGRİAN, "The Armenian Protestants"; SAHAGİAN, 22, 28-31, 34-35; ARPEE, 274-275; Suavi AYDIN, "Anadolu Hristiyanlığında Dönüşüm Misyoner Faaliyetlerinin Doğu Hristiyanlığı Üzerindeki Etkisi Ve Modernleşme", http://www.Kultur.Gov.Tr/Portal/Turizm_Tr.Asp?Belgeno=20064/17.02.2005.

²⁶⁰. TCHİLİNGRİAN, "The Armenian Protestants".

²⁶¹. ŞİMŞİR, s. 93.

²⁶². STRONG, 388-389; İhsan Süreyya SİRMA, Sömürü Ajamı İngiliz Misyonerleri, İstanbul 1984, 42; OYHON-ETİNGÜ, 140; PHILLIPS, 138; SAHAGİAN, 19-20; ŞAHİN, Errand into The East: A History of Evangelical American Protestant Missionaries and their Missions to Ottoman İstanbul During The Nineteenth Century, 37-39; STONE, 89; KOCABAŞOĞLU, Anadolu'daki Amerika, 38, 50; KOCABAŞOĞLU, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri", s. 540; PAMUKCİYAN, "Ermeniler", s. 193;

merkezi olma bakımından büyük önem taşımıştır. İstanbul'un önemini Alman Doğu misyonları müdürü Doktor Lepsiyos şu şekilde ifade etmiştir: “Haç ve hilal arasındaki mücadele,...sömürgelerde değil, Afrika veya Batı Asya’da değil, İslamî hareket ve faaliyetin Asya ve Afrika’ya yayıldığı asıl merkezde yapılmalıdır. Bütün İslam milletlerinin gözü İstanbul üzerindedir. Eğer orada bir şey yapılmazsa yapılan başka şeyler de az çok heba olur”²⁶³.

Misyon Bölgeleri belirlenmiş olan Misyonerler, bu bölgelerdeki Ermeniler’in arasına karışarak, her türlü kültür, inanç ve genel durumları bilgi edindikten sonra onlarla yakın ilişki* içerisinde girmişlerdir. Bu ilişki çerçevesinde misyonerlik faaliyetleri için, “yer altı evi” adını verdikleri evlerini misyonerlik faaliyetlerinin merkezi veya üssü haline getiren misyonerler; ilk olarak Ermeniler’e “Protestanlığın yegane ve tek kurtuluş dini olduğu ve bu nedenle ancak Protestan olmalarıyla kurtuluşa erişebilecekleri” propagandasıyla, misyonerlik faaliyetinin de ilk unsuru olarak, Kutsal Kitabı vaaz etmişler ve Protestanlığı anlatmışlardır²⁶⁴.

Dinî telkinlerini devamlı olarak uygulayan misyonerler, Ermeniler arasındaki dini canlandırmak gayesiyle kiliselerinin altyapılarında çalışarak dinî tören ve ibadetlerde reform yapılması gerektiği fikrini aşlamışlardır. Özellikle King ve Goodell gibi misyonerler daha çok bu yöntemi uygulamışlardır²⁶⁵.

BOA, Y..PRK.ASK., Dosya No. 37, Gömlek No. 52, 13.01.1887; BOA, Y..PRK.ASK., Dosya No 214, Gömlek No 31, 13.03.1899.

²⁶³. GÜNGÖR, Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri, 25.

*. Günümüzde de bu ilişki, Müslümanlarla Hristiyanlar arasında “diyalog” adı altında devam etmektedir. Genel olarak saygı, sevgi ve hoşgörü çerçevesinde karşılıklı ilişkiler içerisinde olma şeklinde tanımlanan ve öncülüğünü Temple Gairdner (1873-1928) yapmış olan ve Kenneth Cragg tarafından geliştirilen bu “diyalog” (Dialogical Model) kavramı için Taylor, İslamo-Christiana dergisinde şunu söylemiştir: “Müslümanlar arasındaki misyonerlik çalışmaları, diyalogun önemini ortaya koymuştur. Burada söz konusu diyalog, misyonerliğe bir alternatif değil, bizzat şartlara uygun misyonerliktir.”(John Mark TERRY, “Approaches to the evangelization of Muslims”, <http://bgc.gospelcom.net/emis/1996/approaches.html/> 14.09.2004; KÜÇÜK, “Misyonerlik ve Türkiye”, s. 49).

²⁶⁴. SMİTH-DWIGHT, 56; Ed MATHEWS, “History of Mission Methods: A Brief Survey”, <http://bible.acu.edu/missions/page.asp?ID=297/> 22.10.2004; TERRY, “Approaches to the evangelization of Muslims”; KOCABAŞOĞLU, 54; PHILLIPS, 136; GRABILL 8; HALİDİ-FERRUH, 48; HARNACK, 381-398; TURAN, “19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz Ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri”, s. 1549; James DİTTES, Hristiyan Misyonu ve Türk İslamlığı, çev. Türkan Yörükan, Ankara 1957, 7-21; Fred JONKMAN, “The Missionary Methods of the Apostle Paul”, <http://www.thirdmill.org/paul2/missionary-methods.asp/12.10.2004/>; ŞİŞMAN, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler”, s. 173.

²⁶⁵. WHITE, 19; BLISS, 314, 322-323.

Misyonerler, Ermeniler'e Protestanlığı anlatarak kiliselerinde çok fazla batıl inançların bulunduğunu, Kilise'nin birçok eksik yönünün olduğunu ve Ermeni Kilisesi'nin amacından saptığı düşüncesini de empoze etmeye çalışmışlardır²⁶⁶. Bu düşünceyi Fransız Konsolos Marquie de Bonnac, XIV. Louis'e yazdığı sefaretnamesinde, "...cehalet ve kabalığın bu iki kiliseye (Rum ve Ermeni Kiliseleri) soktuğu hataların delaletlerin kaldırılması..."²⁶⁷ ve Amerikalı misyoner Goodell ise "... Bütün doğu kiliseleri gibi Ermeni Kiliseleri de çok bozulmuştur. Onlar hemen hemen batıl inançlardan, ve putperestlik alameti olan Bakire Meryem de dahil azizlere ibadetten vazgeçmişler ve bunların yanında papalık gibi birçok yanlış şeyleri de benimsemişlerdir..." şeklinde belirtmişlerdir²⁶⁸. Onlara göre Ermeniler, "İncil'i başka topluluklara iletmekle ilgisi olmayan içe kapanık bir millet"tir²⁶⁹. Bu amaçla misyonerler, onlara Tanrı rızası için kurtuluş yolunu öğretmeye çalıştıklarını ifade etmektedirler²⁷⁰.

Böylece misyonerlerle ilişki içerisinde olan Ermeniler de, onların telkinleri sonucu, ruhbanlık sınıfını protesto etmek amacıyla, misyonerlik faaliyetleri içerisinde yer alarak misyonerlere yardımcı olmuşlardır²⁷¹. Böylece Anadolu'da Ermeniler'e Ermenice ders vermek amacıyla gelen Kudüs Ermeni manastırı rahiplerinden Dionisios Garabedian, Başpiskopos Jacob Aga ve piskopos Bolulu Hagopos'u Protestanlaştırmışlardır²⁷².

Misyonerler Protestanlaştırdıkları Ermenileri yanlarına alarak onları daha çok ön plana çıkarmaya başlamışlardır. Misyonerlere göre yerli misyonerler bu faaliyetlerin başarıya ulaşmasındaki en önemli unsur olmuştur. Çünkü yerli misyonerler, Amerikalı misyonerlere destek sağlamak ve kaynak eksikliğinden doğan problemlerin çözümüne yardımcı olmaktadır. Bu sebeple yerli misyonerle propaganda faaliyetlerinde vazgeçilmez eleman olarak dikkat çekmektedir²⁷³. Böylece Protestanlığı seçen Ermeniler, misyonerler tarafından Anadolu'nun her tarafında ve Ermeni mahallelerinde görevlendirilmişlerdir. Gaziantep'te Bezciyan ve

²⁶⁶ TUĞLACI, 314.

²⁶⁷ TOZLU, "Osmanlı İmparatorluğunda Misyoner Okulları", s. 329.

²⁶⁸ TCHİLİNGRİAN, "The Armenian Protestants".

²⁶⁹ BARKER, 54; CHAKMAKJIAN, "The Armenian Evangelical Church and The Armenian People".

²⁷⁰ DWIGHT, 33-34; FLOCKEN, "Protestantism in Turkey".

²⁷¹ TOOTİKİAN, 23.

²⁷² STRONG, 84-85; TUĞLACI, 313; Centennial of Constantinople of Station, 21; DWIGHT, 88-90.

²⁷³ WHITE, 17-18; KOCABAŞOĞLU, Anadolu'daki Amerika, 52-53.

Levonyan, İstanbul'da Agopyan, Adana'da Keresteciyan, Sahakian ve Simon Tavitian bunlardan sadece birkaç tanesidir²⁷⁴.

Protestan Ermenileri ön plâna çıkartan Misyonerler; Ermeni Kiliselerinde reform ihtiyacı olduğu fikrini ileri sürmüş, Kutsal Kitabın emrine uygun olarak İsviçre, İsveç, Norveç, Danimarka, Amerika ve İngiltere gibi devletlerin yaptıkları yardımlar²⁷⁵ sayesinde Anadolu'da aldıkları yerlerde kilise kurma çalışmalarına başlamışlardır²⁷⁶. Çünkü misyonerler göre kiliselerin kurulması, misyonerler için misyonun ikinci periyodunu oluşturmaktadır. Onlar, Ermeniler arasındaki faaliyetlerini; 1831-1846 yılları Hazırlık Dönemi, 1846-1914 yılları Kiliselerin Oluşumu ve Misyonun Genişlemesi Dönemi ve 1914'ten Günümüze Kadarki Dönem olmak üzere üç periyod da değerlendirmişlerdir²⁷⁷. Bu periyodlar çerçevesinde kiliseleri oluşturma sürecinden sonra kiliseleri yaşatmak ve o kiliselere Ermenileri çekmek yoluna gitmişlerdir²⁷⁸. Onlara göre Tanrı İsa'nın bedenine girmek suretiyle semadan yeryüzüne gelerek ilk kiliseyi kurmuş²⁷⁹ ve yeryüzünde kötülük ve günahların yok olması, İsa'nın İkinci Gelişi'nin gerçekleşmesi için de kiliselerin dünyanın her tarafında inşa edilmesi gerekmektedir²⁸⁰.

Bu düşünceye paralel olarak 1846'da İstanbul, İznik ve İzmit ile Adapazarı ve Trabzon başta olmak üzere Anadolu'nun her tarafında kiliseler açılmıştır²⁸¹. Zamanla bu kiliselerin sayısında artış olmuş; 1846'da 4 kilise ve 105 üye iken, 1850'lilerde 8 kilise ve 240 üye, 1860'larda 40 kilise ve 1.300 civarında üye, 1882'de kilise sayısı 108, kiliselere üye kişi sayısı 7490, 1895 yılı itibariyle 125 kilise 12.787 üye, 1900'de kilise sayısı 112 kiliseye mensup kişi sayısı ise 12.109; 1914'lerde de 137

²⁷⁴. SAHAGIAN, 35; UÇAR, "Hartune S. Cenanyan", s. 38.

²⁷⁵. Bkz. BOA, DH.KMS., Dosya NO 50/-2, Gömlek No 15, 04.06.1919.

²⁷⁶. Bkz. BOA, DH.KMS., Dosya No. 50-2, Gömlek No. 15, 04.06.1919; MV., Dosya No. 239, Gömlek No. 29, 17.04.1915; MV., Dosya No. 239, Gömlek No. 52, 05.04.1915; DH.İD., Dosya No. 214, Gömlek No. 26, 28.12.1914; DH.İD., Dosya No. 114-1, Gömlek No. 46, 31.13.1913; DH.İD., Dosya No. 114-2, Gömlek No. 13, 24.08.1912.

²⁷⁷. Centennial of Constantinople of Station, 75.

²⁷⁸. BLISS, 315; SAHAGIAN, 104; MATHEWS, "History of Mission Methods: A Brief Survey"; JONKMAN, "The Missionary Methods of the Apostle Paul"; Bkz. BOA, DH.İD., Dosya No. 114-1, Gömlek No. 46, 31.03.1913.

²⁷⁹. John HICK, "Hristiyanların İsa'yı Algılama Biçimi ve Bunun İslam'ın Anlayışıyla Karşılaştırılması", çev. Şaban Ali Düzgün, İslamiyat Dergisi, C. 3, S. 4, Ankara 2000, s. 75.

²⁸⁰. ADAM, Dinler Tarihi, 81.

²⁸¹. Bkz. ARPEE, 269-270; ANDERSON, 12-15.

kilise ve 13.891 üye olmuştur²⁸². Arpee; 1914'teki bu kilise sayısını 137 olarak göstermekte; 173 pastör ve 50.000 üye olduğundan bahsetmektedir²⁸³. Ancak Arpee'nin belirttiği bu sayı o tarihler itibariyle çok fazla abartılmış bir rakamdır.

Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki Protestan Ermeni Kiliseleri her ne kadar Amerikalı misyonerler tarafından açılmış olsa da; bu sınırlar içerisinde faaliyet gösteren bütün kiliseler Amerikalı misyonerlere maddî ve manevî destek olmaktan geri kalmamışlardır²⁸⁴.

Misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde ilk olarak “din”i kullanan ve kiliseler açan misyonerler, “din” olgusunun fazla etkili olmadığını fark etmiş, yeni yöntemler bulmaya çalışmışlardır²⁸⁵. Amerikalı bir misyoner İsaac Bird de “yeni yöntem”in gerekliliğini şu ifadelerle ortaya koymaktadır: “...İçten ve samimi olarak (kalp ve vicdanla birlikte) kutsal gerçeğe ulaşmak amacıyla etkili ve başarılı olacak yeni metotlar...”²⁸⁶.

ABCFM'nin 1930'lu yıllardaki raporu da bu durumu daha net olarak açıklamaktadır: “Türkiye laikliğini ilan etti. Ona yabancılar olarak bir din telkin etmemiz olmaz. Misyonerler kendilerine getirilen sınırlamalara rağmen bir şekilde aslî misyonlarını sürdürebilirler. Şu veya bu şekilde misyonerlerin Türkiye'den çekilmeleri kabul edilemeyecek bir yanlış olur. Bizim çalışmamız sadece kiliseler dikmek değildir. Çok başka şekillerde de faaliyetlerimizi sürdürebiliriz.”²⁸⁷

Misyonerler; sadece dini telkin veya kilise dikmekle Hristiyanlığı yayma hususunda başarılı olunmadığını, Hristiyanlaştırmanın hedefine varamadığını ve gittikleri ülkelerde Hristiyanlığın “yabancı bir fenomen” olarak kaldığını görmüşlerdir. Bunun üzerine Kilise ve protestanlığın o ülkenin kültür gelenekleriyle bütünleşmesi gerektiğini anlamışlardır²⁸⁸.

Misyonerler Danielou'nun altını çizdiği hususları Ermeniler üzerinde denemişlerdir. Böylece Ermenilerin millî kültürlerini yozlaştıracak, mahallî

²⁸². TOOTİKİAN, 86-87; SALT, 31; ARPEE, 274-275; AYDIN, “Anadolu Hristiyanlığında Dönüşüm Misyoner Faaliyetlerinin Doğu Hristiyanlığı Üzerindeki Etkisi Ve Modernleşme”; TCHİLİNGRİAN, “The Armenian Protestants”, SAHAGIAN, 35.

²⁸³. ARPEE, 270.

²⁸⁴. TOOTİKİAN, 45.

²⁸⁵. John Oliver NELSON, Opportunities in Protestant Religious Vocations, New York 1952, 56- 57; STACKHOUSE, s. 565; Sebahattin SAMUR, “XIX. Ve XX. Yüzyıllarda Suriye’de Açılan Protestan Okulları Üzerine Bir İnceleme”, E.Ü.İ.F.D., S. 7, Kayseri 1990, s. 171.

²⁸⁶. TOOTİKİAN, 22.

²⁸⁷. TURAN, Avrasyada Misyonerlik, 62.

²⁸⁸. Bkz. DANİELOU, s. 101-104.

kültürlerini yok edecek bir metod uygulama içerisine girmişlerdir. Bu metod da “Contextualization veya İnkültürasyon^{*}” olmuştur. Bu modelle birlikte misyonerlerin ibadet şekilleri, hayat biçimleri ve stratejileri de değişmiştir²⁸⁹. Çünkü misyonerler için insanları Hristiyan yapabilmek için her şey caiz olmuş ve her yol da meşrulaşmıştır. Nitekim Pavlus da bu metodu²⁹⁰ uygulamış ve bu metod Protestanlığın da temel prensibi olmuştur²⁹¹. İnkültürasyon’un misyonerlik faaliyetlerindeki yerini ve önemini Papa II. John Paul, şu şekilde açıklamaktadır: “Kilisenin Hristiyan olmayan kültürlerle girme süreci oldukça uzun bir yoldur. Bu sadece dışarıdan bir adaptasyon meselesi değildir. İnkültürasyon (contextualization), otantik kültürel değerlerin Hristiyanlıkla bütünleşmek suretiyle asli bir değişime uğraması ve Hristiyanlığın çeşitli beşeri kültürlerle sokulması demektir... Kilise, inkültürasyon vasıtasıyla İncil’i çeşitli kültürlerde canlandırır ve aynı zamanda insanları kendi kültürleriyle kiliseye dahil eder. Kilise, bu insanlara kendi değerlerini aktarır ve aynı zamanda mevcut olan iyi unsurları alır ve onları içeriden yeniler. İnkültürasyon vasıtasıyla kilisenin ne olduğu, neyin işareti olduğu daha iyi anlaşılır ve bu suretle kilise misyonunda daha etkili olur....Misyonerler, sahip oldukları kültürel sınırları aşarak kendilerini gönderildikleri çevreye iyice uydurmalıdırlar. Çalıştıkları bölgenin dilini öğrenmeli, mahalli kültürün en önemli özelliklerini tanımalı ve keşfetmelidirler....²⁹²”

Protestan Misyonerler, Osmanlı topraklarında Türkler gibi hareket eden ve onlar gibi yaşayan Ermeniler’e etki edebilmenin yolunu onlar gibi olmakta

*. İnkültürasyon terimi, Cizvitler tarafından 32. Genel Kongre’de, Contextualization kavramı ise 1974’te Lozan Kongresinde kullanılmaya başlanmıştır. Gerek Katoliklerin kullandığı “İnkültürasyon” kelimesi, gerekse Protestanlar tarafından ortaya atılan “Contextualization” tabiri, İncil’in çeşitli kültürlerle benimsetilmesini ifade eden kelimelerdir. Bunların yanında İndigenisation (Yerileştirme), Accomodation (Yerleştirme, Bağdaştırma) gibi tabirler de kullanılmış ancak bu tabirler pek fazla rağbet görmemiştir. İnkültürasyon, Hristiyan inancına ve değerlerine karşı tarihten ve kendi kültürel değerlerinden kaynaklanan olumsuz tutumlara sahip olan toplumların, onların kendi kavram ve değerleriyle Hristiyanlığı tanımlarını sağlamak amacıyla karşı kültürlerin tüm özelliklerini benimseyerek İncil’i o kültür terminolojisi içinde sunmak demektir(Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. Roest CROLLIUS, “İnkültürasyon”, çev. A. İsmail Güngör, D.A.D, C. 1, Mayıs 1998; s. 94-95; GÜNGÖR, Cizvitler ve Katolik Kilisesindeki Yeri, 194-198; TERRY, “Approaches to the evangelization of Muslims”; BLISS, 314; TOOTIKIAN, 26, ARPEE, 256-266).

²⁸⁹. TERRY, “Approaches to the evangelization of Muslims”; BLISS, 314; TOOTIKIAN, 26, ARPEE, 256-266; CROLLIUS, 94-95.

²⁹⁰. Bkz. Korintlilere 1. 9:19-23,10:33.

²⁹¹. ERBAŞ, “Hristiyan Misyonerliğine Genel Bir Bakış”, s. 165.

²⁹². Baki ADAM, Katolik Kilisesi’nin Kurtuluş Öğretisi Açısından Diğer Dinlere Bakışı, Ankara 1997, 33; Mustafa ERDEM, “Misyonerlik ve Kırgızistan’da Misyonerlik Faaliyetleri”, D.A.D., C. 1, S. 3, Ankara 1999, s. 26.

görmüşlerdir. Bundan dolayı Anadolu'ya gelen misyonerler, farklı bir toplum ve kültürün içerisinde yabancı gibi görünmeyi ortadan kaldırmak amacıyla giyim tarzlarını değiştirmiş, sakal bırakmış ve fes giymişlerdir. Özellikle Smith ve Dwight yaptıkları gezilerde kılık ve kıyafetlerini değiştirerek ve sakal bırakarak bu yöntemi iyi bir şekilde uygulamışlardır²⁹³. Çünkü böyle bir yöntemi benimseyip uygulamayan misyonerler, çevre tarafından olumsuz bir imaj yaratmışlardır. Buna örnek Mary Mills Patrick'in²⁹⁴ durumudur. O, İstanbul'da bisikletli ve peçesiz olarak sokağa çıkmış ve halkın (Hristiyanlar da dahil) tepkisini çekmiştir. Bu tepki dolayısıyla diğer misyonerler kadar etkili olamamış²⁹⁵ ve toplum nazarında olumsuz bir görüntü yaratmıştır. Bir başka misyoner William Thompson'un silindir şeklindeki şapkası nedeniyle Suriye'de çocuklar tarafından "Tencerelerin Babası" olarak lakaplandırılması da bunun başka bir göstergesidir.

Bayan Misyoner Harietta Lovell de, 27 Ekim 1845 tarihli mektubunda, sabah kahvaltılarında zeytin yemeyi becerebilen misyoner Seraphina Evertt'e ABCFM Türkiye misyonu başkanı William Goodell'in Anadolu'ya ayak uydurabilmesinden dolayı takdir ettiğini belirtmiş ve kendi durumundan da şikayetini dile getirmiştir²⁹⁶. Yemen'de faaliyet göstermiş olan bayan misyoner C. Fayein'in "bir şeyin sunuş şekli, verilen şeyden daha çok önemlidir." sözü de İnkültürasyon'un misyonerlik faaliyetindeki önemini kısaca özetlemektedir²⁹⁷.

Böylece misyonerler; din adamlıklarını ve din üzerinden misyonerlik yapmayı ikinci plana atmış, Anadolu'daki sağlık ve medikal alanındaki yetersizlikten* ve problemlerden faydalanarak, çalışmalarını desteklemek ve kuvvetlendirmek amacıyla sağlık hizmetlerine yönelmişlerdir²⁹⁸. Bu yöntem

²⁹³. Bkz. Esra DANACIOĞLU, Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Misyoner Faaliyetleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1986, 26; Esra DANACIOĞLU, "Anadolu'da Birkaç Amerikalı Misyoner", T.T.D., S.120, C.19, Aralık 2003, s. 77.

²⁹⁴. Patrick hakkında geniş bilgi için bkz. KÖSE, s. 31-39.

²⁹⁵. KÖSE, s. 31. Ayrıca bkz. STONE, 80-81.

²⁹⁶. DANACIOĞLU, "Anadolu'da Birkaç Amerikalı Misyoner", s. 76-77.

²⁹⁷. SİRMA, 14.

*. Bu yetersizliği Bir İngiliz subayı ile Rum doktor arasındaki şu diyalog açıkça ortaya koymaktadır: "Türk hekimleri hakkında ne düşünüyorsunuz diye sordum. Çok cahiller diye yanıt verdi. Ama uygulamalı anatomi öğrenmenin yasak olduğu bir ülkede başka ne bekleyebilirsiniz?..."(BURNABY, 174).

²⁹⁸. SAHAGIAN, 104; ARPEE, 276-277; NELSON, 56- 57; STACKHOUSE, s. 565; KIRŞEHİRLİOĞLU, 17; BLISS, 314; AKGÜN, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", s. 6; TERRY, "Approaches to the evangelization of Muslims"; TOOTİKIAN, 30; Abdurrahman KÜÇÜK, "Türkiye'de Misyonerlerin Çalışmaları ve 2003 Yılında TBMM'de

değişikliğinde kendilerine Hz. İsa'yı örnek almışlardır. Hz. İsa da, “Havarileri yanına çağırarak onlara tüm cinleri kovmak ve hastalıkları iyileştirmek için güç ve yetki vermiş, sonra onları Tanrı'nın egemenliğini duyurmaya ve hastalara şifa vermeye göndermiştir. Onlar da yola çıkmışlar, her yerde Müjde'yi yaymaya başlamış ve hastaları iyileştirerek köy köy dolaşmışlardır²⁹⁹.” Hz. İsa'nın bu tutumunu bir emir kabul eden misyonerler, sağlık ile Hristiyanlığı yaymayı bir arada değerlendirmiş ve sağlık alanını misyonerlik faaliyeti için bir araç haline getirmişlerdir. Onlara göre İsa ile başlayan bu iyileştirme faaliyeti³⁰⁰ gelenek haline gelmiş ve bu amaçla da dünyanın her tarafına hastahane ve özel sağlık kuruluşları açılmıştır. İsa'dan başlayan bu gelenek İncil ile birlikte devam ettirilmiştir³⁰¹.

Misyoner Everett P. Wheeler, şu sözleriyle sağlık ile misyonerlik arasındaki ilişkiyi açıkça ortaya koymaktadır: “... Biz Türkiye’de Hristiyanlar ve Hristiyanlık için okul ve hastahane açıyoruz, ilaç götürüyoruz, modern tıbbi kullanıyoruz ve eğitim kuruyoruz...”³⁰².

Misyonerler için dispanserler, sağlık ocakları, hastahaneler gibi yardım kuruluşları en etkili ve en fazla kullanılan yerlerdir³⁰³. Onlara göre insanın olduğu yerde acılar da vardır. Acıların olduğu yerde tıp bilimine ihtiyaç duyulmaktadır. Tıp bilimine ihtiyaç duyulan yer ise misyonerlik için uygun bir fırsattır. Türk Misyonlarına Yardım Cemiyeti’nin yayınladığı bir kitapta; sağlık alanının misyonerlik için önemi şöyle vurgulanmaktadır: “Tıbbî Misyonlar İncil öğretiminin öncüleridir. Bunlar, başka bir evanjelizm ağacı dikilmesi imkansız olan yerlerde fidan yetiştirebilirler. Doktor, bir çok insanı doğrudan doğruya kabul edebilir. Bir hekim nerede olursa olsun bir dispanser açtığı zaman şifa verici mahareti yüzünden kendisine başvuranlarla kuşatılır. Bu yobaz bir İslam mollası veya bir fakir onun elini öpecek; kör, topal, feçli insanların, can çekişen ana babaların İsa’ya hazin yakarışlarına andıran bir sesle ona yalvaracaklardır”³⁰⁴. Misyonerlik faaliyetlerinin

Kabul Edilen Yasalarla Misyonerlik İlişkisi”, Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri, İSAV, İstanbul 2004, s. 55.

²⁹⁹ Luka 9:1-2, 6.

³⁰⁰ Bkz. Resullerin İşleri 20:7-12, 3:6, 4:16.

³⁰¹ George MARTİN, Sağlık Bulma İncilden Düşünceler, çev. Alida T. Tereza, İstanbul 1986,18-22.

³⁰² Everett P.WHEELER, The Duty of United States of American Citizens in Turkey, New York 1896, 35.

³⁰³ NELSON, 57; L. LEVONIAN, Moslem Mentality, Londra 1928, 162.

³⁰⁴ Erol GÜNGÖR, “Türkiye’de Yabancı Kültürü II”, Türk Yurdu Dergisi, S. 2, C.1, s. 34.

vazgeçilmez unsuru haline gelen bu servisler, İncil'in vaaz edildiği manevî misyon objeleri olarak nitelendirilmiştir³⁰⁵.

Tıbbî misyonerlik içerisinde hemşirelerin de önemli rolü bulunmaktadır. Bu konuda doktorlardan daha istekli ve kendilerini daha iyi yetiştirmiş olan hemşirelerin, geniş düşünceli ve sempatik olmaları, misyonerlik faaliyetlerinde daha etkili olmalarını sağlamıştır. Böylece onlar hem hemşirelik hem de Hristiyanlığı yayma gibi her iki alanda da başarılı olmuşlardır. Sağlık alanında yirmi dört saat hizmet veren hastahaneler aynı zamanda misyonerlik için de yirmi dört saat hizmet imkanı sağlamıştır³⁰⁶.

Sağlık hizmeti veren misyonerlerin Ermenileri “Protestanlaştırması” daha kolay olmuştur. Çünkü Misyoner doktorlar, hastahane veya hastahane dışında hastalarına Protestanlık propagandası yapmak için daha uygun fırsatlar bulmuşlardır. Bu durumda hastahane yatan veya kliniğe tedavi için gelen insanlara “misyoner doktor” hastaya Protestanlığı telkin etme imkanı kazanmıştır³⁰⁷. Bu amaca hizmet göz önünde bulundurularak 1880’de başlayan düzenli sağlık hizmeti çerçevesinde, Harput, Talas, Konya, Gaziantep, Adana, Van, İstanbul, Merzifon gibi şehirlerde hastaneler kurulmuştur. American Board Teşkilatı’nın dünya üzerinde sağlık hizmeti veren otuz kuruluştan on tanesinin Anadolu’da açılması Anadolu’ya ve hastahanelere verilen önemi ortaya koymaktadır³⁰⁸.

Açılan hastahane ve dispanser gibi sağlık kuruluşlarında da Ermeniler çalıştırılmış ve böylece Ermenilerle daha yakın ilişkiler kurulma imkânı sağlanmıştır. Ancak sağlık alanındaki bu faaliyetler görüntü olarak Ermeniler üzerinde gerçekleştirilmiş gibi olsa da Türkler de bu faaliyet neticesinde etki altında kalmışlardır³⁰⁹.

Misyonerlerin sağlık alanındaki faaliyetlerini önlemek amacıyla, 1923’te, Türk olmayan doktorların hasta muayene etmesini yasaklayan bir kanun

³⁰⁵. TOOTİKİAN, 47.

³⁰⁶. Bkz. NELSON, 57-58.

³⁰⁷. HALİDİ-FERRUH, 71; BOA, A.MKT.MHM., Dosya No 605, Gömlek No 18, 14.03.1896.

³⁰⁸. TOOTİKİAN, 47-48; AYDIN, “Anadolu Hristiyanlığında Dönüşüm Misyoner Faaliyetlerinin Doğu Hristiyanlığı Üzerindeki Etkisi Ve Modernleşme”; Rouben Paul ADALIAN; “Armenian Genocide, Missionaries and”, [http:// www. Armneian-genocide.org/missionaries.html/](http://www.Armneian-genocide.org/missionaries.html) 15.09.2004; SEZER, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Misyonelerin Türkiye’deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, H.Ü.E.F.D., Osmanlı devleti’nin Kuruluşunun 700. Yılı, Özel Sayısı, Ekim 1999, s. 175-176.

³⁰⁹. SELVİ, “Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeni Faaliyetleri”, s. 27; AKGÜN, “Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi(1820-1914)”, s. 2139.

çıkartılmıştır. Ancak bu tarihe kadar çalışma izni olan doktorlar bu kanundan muaf tutulmuşlardır. Bu kanun yüzünden de birçok hastahane ve sağlık kuruluşu kapanmıştır. 1924'ten sonra da çalışma izni alan Amerikalı misyoner doktorlar kapanan hastahaneleri yeniden harekete geçirmişler ve günümüze kadar devam ettirmişlerdir³¹⁰.

Misyonerler, Türkiye'deki faaliyetlerini sadece sağlıkla da sınırlı tutmamışlardır. Misyonerlerin çalışmalarını kolaylaştırmak, faaliyetlerini hızlandırmak ve resmileştirmek amacıyla Sivas başta olmak üzere İstanbul, İzmir, Erzurum, Harput, Van, Diyarbakır ve Musul gibi şehirlerde konsolosluklar açılmıştır. Bu konsolosluklar, Amerikan vatandaşların hakkını korumak adı altında misyonerlere, her türlü siyasî ve maddî yardım sağlamıştır. Konsolosluklar, aynı zamanda, Protestan Ermeniler'in de koruyucu sığınakları olmuş ve Amerika'ya gidip gelme noktasında bir üs halini almıştır. Hatta bu konsolosluklar, Ermeniler ve misyonerlerin her türlü ziynet eşyalarını rahatlıkla bırakabildiği bir merkez konumuna kavuşturulmuştur. Bu konsolosluklar vasıtasıyla Misyonerler, ülkelerine her türlü bilgiyi de buradan göndermişlerdir³¹¹. Osmanlı Devleti ile imzalanan antlaşmalar neticesinde açılan bu konsolosluklar vasıtasıyla Protestan Hristiyanların çıkarları gözetilmiş; Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyanların yaptığı çalışmaları ile bölge halkının zaafları ve hassas oldukları noktalar bağlı bulundukları devletlere ve teşkilatlara bildirilmesi sağlanmıştır³¹².

Konsolosluklar misyonerlerin faaliyetlerinin de ana merkezi olmuştur. Bunu bir İngiliz misyoner Potinkres şu şekilde tanımlamaktadır: “....Emin olunuz ki, her sefirin bin türlü karanlık, kapalı, baskılı işlerde parmağı vardır. Safirler maksatlarını gerçekleştirmek için her türlü fedakarlıkta bulunmaktan çekinmezler. Bulundukları memleketin ruhuna girerler. Biz İngilizler her türlü fırsattan istifade etmeyi biliriz....Siyasi maharetimiz, sabrımız, tedbirle hareketimiz, açıkça söylemeliyim ki

³¹⁰. TURAN, Avrasya'da Misyonerlik, 65; BOA, Y.PRK.UM., Dosya No 34, Gömlek No 35, 09/01/1896.

³¹¹. BLİSS, 543, 547; Adnan MAHİROĞULLARI, “XIX. Yüzyılda Sivas ve Yöresinde Misyonerlik Faaliyetleri”, Türk Yurdu Dergisi, C. 19-20, S. 148-149, Aralık 1999-Ocak 2000, s. 528; GRABİLL, 40; Chris TOZLIAN, Dr. Merguerian on ‘The Armenian Question’ in US Foreign Policy”, http://armenianstudies.csufresno.edu/hye_sharzhoom/vol24/dec2002/merguerian.htm/ 31.12.2003; BOA, Y.PRK.BŞK., Dosya No. 29, Gömlek No. 71, 07.03.1893; AKGÜN, “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü”, s. 3.

³¹². SONYEL, “Hristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğunun Son Dönemi”, s. 142.

merhametsizliğimiz bizi tüm dünyaya hakim olmamızı sağladı...”³¹³. Böylece gayriresmî faaliyetler konsolosluklar vasıtasıyla resmîleşmiştir³¹⁴. Bu konsolosluklarda da hastahanelerdeki gibi misyonerler görev almış yardımcı görevlerde de Ermeniler çalıştırılmıştır³¹⁵.

Konsolosluklar, okullarla da sürekli ilişki içerisinde olmuşlardır. Hatta okulların diploma töreni bile konsoloslukların binalarında yapılmıştır. Okullarla ilgili her türlü bilgi ve belgeler konsolosluklarda saklanmıştır³¹⁶. Bu konsolosluklar, 1900’lü yıllarda ve özellikle I. Dünya Savaşı sonrasında da ön plâna çıkmış, ayaklanma ve kışkırtma merkezleri haline gelmiştir³¹⁷.

Ermenileri Protestanlaştırmak amacıyla konsoloslukları kullanan misyonerler ayrıca yetim ve parasız Ermeni çocukların yetiştirilmesi amacıyla Diyarbakır, Bitlis gibi şehirler başta olmak üzere birçok ilde Ermeni çocuklar için çocuk yuvaları ve yetimhaneler açmışlardır³¹⁸. Çeşitli bölgelerdeki parasız veya yetim olan Ermeni çocukları da İzmir ve Bursa gibi büyük şehirlerdeki Amerikan misyonerlerine ait yetimhanelere gönderilmiştir³¹⁹. Krikor Baghdassarian’ın 1875’te Bursa’da kızlar için açtığı yetimhane, Harroutyun Hallajian’ın Gaziantep’te açtığı Hallajian Yetimhanesi ve Ahovan Shirajian, Yenouk Hadidian, Varten Jinishian, Stephan Philibesian gibi kişilerin açtıkları hayır kurumları bunlardan sadece birkaç tanesidir³²⁰. Özellikle Gedikpaşa Protestan Ermeni Kilisesi sorumlularından Hrant Güzelyan’ın Anadolu’nun çeşitli yerlerinden gelerek kilisenin bodrum katında zorluklarla eğitim gören Ermeni çocuklarına yardım etmek ve bu yolla “Ermeni

³¹³. HAMDİ, 52-53.

³¹⁴. BOA, Y..PRK.ASK., Dosya No 37, Gömlek No 52, 13.01.1887., BOA, A. MKT.MHM., Dosya No 733, Gömlek No 16, 09.03.1893; BOA, A.MKT.MHM., Dosya No 701, Gömlek No 18, 25.02.1895; BOA, Y..PRK.DH..., Dosya No 8, Gömlek No 25, 11.12.1894; BOA, Y..PRK.EŞA., Dosya No 27, Gömlek No 6, 15.05.1897.

³¹⁵. AÇIKSES, “Türk-Amerikan Münasebetlerinin Değerlendirilmesi”, s. 547; İlkur Polat HAYDAROĞLU, “Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar”, Türkler XIV, Ankara 2002, s. 188.

³¹⁶. HAYDAROĞLU, “Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar”, s. 185; BOA, A. MKT.MHM., Dosya No 733, Gömlek No 42, 15.03.1893.

³¹⁷. AÇIKSES, “Türk-Amerikan Münasebetlerinin Değerlendirilmesi”, s. 548; TOZLİAN, Dr. Merguerian on ‘The Armenian Question’ in US Foreign Policy”, BLİSS, 547

³¹⁸. BOA, A.MKT.MHM, Dosya No. 702, Gömlek No. 24, 15.11.1897; BOA, A.MKT.MHM, Dosya No 702, Gömlek No 29, 11.02.1899; BOA, DH.MUİ., Dosya NO 6/-1, Gömlek No 12, 28.08.1910; TOOTİKİAN, 30, 66; SAHAGİAN, 104.

³¹⁹. BOA, A. MKT.MHM, Dosya No. 702, Gömlek No. 21, 03.09.1896.

³²⁰. GRABİLL, 19; DARAKJIAN, “Armenian Evangelical Identity Historical and Theological Perspectives”.

kimliği”ni de korunmasını sağlamak amacıyla 1950’lerde de oluşturduğu “Çocuk Esirgeme Kurumu” dikkate değer diğer bir kuruluştur³²¹.

Ermeni yetimler için açılan bu yetimhaneler ve diğer kuruluşlar tarihî süreç içerisinde misyonerlerin de ikamet yeri olmuş ve bu kuruluşlar vasıtasıyla Ermeniler üzerindeki faaliyetlerini daha rahat gerçekleştirebilme imkanına kavuşmuşlardır³²².

Misyonerler ayrıca bu faaliyetler içerisinde kadının önemini de unutmamış ve daha etkili olabileceklerini düşündükleri kadınlara yönelik faaliyetler için kadın misyonerler de görev yapmışlardır³²³.

Misyonerler bu faaliyetlerin yanında tarım, mühendislik, ticaret gibi alanlarda da faaliyet göstermişlerdir³²⁴. Ayrıca Ermeniler için sosyal servis merkezleri, yemek programları, konferanslar, kamplar* emekli evleri, kız ve erkek evleri gibi kuruluşlar oluşturma yoluyla da bu faaliyetlerine hız kazandırmışlardır³²⁵. Ancak bu faaliyetler sürecinde Amerikalı misyonerler arasında birtakım problemler de ortaya çıkmıştır. Amerika’nın İstanbul temsilcisi A. R. Terell, misyonerler tarafından sevilmemektedir. Çünkü Terell, Ermeniler’den nefret etmekte ve bu durum misyonerlerin işini zorlaştırmaktadır. Bunun üzerine misyonerler, Terell’in değiştirilmesini ve onun yerine İstanbul temsilciliğine Oscar S. Straauss atanmasını sağlamışlardır. Strauss, İstanbul’a atandıktan sonra ABCFM’ye yazdığı 6 Ağustos 1887 tarihli mektubunda, “...tayinim için gösterdiğiniz ilgiye, alacağım sonuçlarla layık olacağım” diyerek hem teşekkür etmiş hem de sorumluluğunun bilincinde olduğunu vurgulamıştır³²⁶.

Genel ve siyasal alandaki faaliyetlerinde kısmen başarı yakalayan misyonerler, daha etkili olacaklarına inandıkları eğitim-öğretim alanına ağırlık vermeye başlamışlardır³²⁷.

³²¹. SAHAGIAN,127.

³²². Bkz. BOA, DH.İD., Dosya No. 163, Gömlek No. 23, 10.07.1913.

³²³. HALİDİ-FERRUH, 75-76.

³²⁴. Bkz. NELSON, 61-64; LEVONIAN, 162-163; Bkz. BOA, Y..PRK.MK., Dosya No 9, Gömlek No 49, 30/10/1899.

* Özellikle İstanbul dışında Tuzla’da İsviçre “Bund” teşkilatının yardımı ve AMAA’nın desteğiyle oluşturulan kamp bu hususta kayda değer bir örnektir(SAHAGYAN,128).

³²⁵. SAHAGIAN,104-105.

³²⁶. KOCABAŞOĞLU, Anadolu’daki Amerika, 28.

³²⁷. SMİTH-DWİGHT, 18; DWİGHT, 146; AVAKIAN, “The Armenian Evangelical Church..”.

bb. Eğitim-Öğretim Alanındaki Faaliyetler

Misyonerler, mensubu oldukları devletin ve dinin nüfuz alanını genişletmek amacına yönelik “Yeni nesiller oluşturmak” düşüncesi ile hareket etmektedir. “Kültürel emperyalizm” olarak da nitelendirilebilecek bu düşüncenin temel unsuru da dildir. Öyleki Almanlar’ın “Dilin bağlayıcı gücü olmadıkça hiçbir kültürel nüfuz sürekli olamaz” sözüne uygun olarak Protestan misyonerler de Ermeniler’in dilini öğrenmekle (genelde Ermenice’yi zaten öğrenmiş) işe başlamışlardır³²⁸.

Hamlin, bu çalışmalar için, “...Birin ana dili düşüncelerinin ve ifadesinin başlıca aracı olmalıdır. Bizim dersimiz Ermeni dilinin araştırılmasına büyük hız verdi...Onu demir ve çamur olarak bulduk, altın olarak bıraktık...”³²⁹ diyerek misyonerlerin Ermeniler üzerindeki dil çalışmalarına verdikleri önemi göstermektedir.

Misyonerler, “dil”e verdiği önemi Kutsal Kitap çalışmalarına da yansıtmışlardır³³⁰. Bu bağlamda da Kutsal Kitap, ilk olarak 1813’lü yıllarda hem İngiliz hem de Rus Kutsal Kitap Cemiyetleri ve Pettersburg Cemiyeti tarafından eski Ermenice’den birçok dile çevrilmiştir. 1818 yılında İngiliz ve Yabancı Kutsal Kitap Cemiyeti (British and Foreign Bible Society) Lazarus adındaki Katolik Ermeni Koleji’nden 1500 adet Ermenice Kutsal Kitap satın alarak İstanbul’da Ermeni halkına bedava olarak dağıtmıştır³³¹. Fakat Eski Ermenice’nin Ermeni halkı arasında bilinmemesi üzerine Kutsal Kitap modern Ermenice’ye çevrilmiştir³³². 1821’de de Mekhitar Kutsal Kitabı, eski Ermenice’den modern Ermenice’ye, 1822’de ise Rus Cemiyeti (Russian Society) Ermenice karakterli Türkçe’ye ve 1823’de de İngiliz Cemiyeti günlük dile çevirmiştir. Bu Kutsal Kitap çalışmaları ile birlikte Ermenilere Protestan doktrinler de öğretilmiştir³³³. 1830’larda Daniel Temple ve Goodell, Türkçeyi çok iyi bildiğinden Kutsal Kitabı Ermenice karakterli Türkçeye (Armeno-Turkish)³³⁴ çevrilmiş ve Kutsal Kitap, 1841’de Erzurumlu Zenob ve 1842’de

³²⁸. TURAN, Avrasya’da Misyonerlik, 11; STRONG, 81, STONE, 56; BLİSS, 311; GÜNGÖR, Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri, 77-79.

³²⁹. STONE, 58.

³³⁰. SAHAGİAN, 104; BLİSS, 316.

³³¹. DWİGHT, 17, 19; ayrıca bkz. Bkz. BOA, DH.MB.HPS., Dosya No. 154, Gömlek No. 27, 08.06.1915.

³³². SMİTH-DWİGHT, XIV; FLOCKEN, “Protestantism In Turkey”; AVAKİAN, “The Armenian Evangelical Church 1846-1996”; SAHAGİAN, 19-24.

³³³. DWİGHT, 20; FLOCKEN, “Protestantism In Turkey”.

³³⁴. TUĞLACI, 313, DWİGHT, 32; STONE, 103.

misyoner William Goodell'in öncülüğünde halkın ve dinî liderlerin de yardımlarıyla Türkçe'ye, 1843'de H.G.O.Dwight'in idaresinde "Mezmurlar", modern Ermenice'ye ve 1844'te de Protestan Ermeni öğretmenleri ve din adamlarından oluşan grubun öncülüğünü yapan Elias Riggs (Piskopos Dionysius Garabedian, H. Jelalian, Vagharshak Sarkis Hovhanessian, Senekerim Der Minassian, Antreas Papazian, Vartabed Avedis'in yardımlarıyla) tarafından modern Ermenice'ye çevrilmiştir³³⁵.

Kutsal Kitap çevirisiyle birlikte Ermenice kullanımının azalması ve modern Ermenice'nin hakim olmasıyla Ermeniler Kutsal Kitabı anlamaya başlamış, Ermeniler arasındaki okur yazarlık oranı da artmıştır. Bu yolla Ermeni halkı, bilinçlendirilmiş, Ermeniler, okuyucu konumuna getirilmiş ve Kutsal Kitap herkesin alabileceği ve okuyabileceği bir yapıya kavuşturulmuştur³³⁶. Böylece Kutsal Kitap Ermeniler için çok önemli bir unsur haline gelmiş ve Tanrı Sözü (The Breath of God) adını almıştır. Ermeni halkı kutsal kitabı anladıkça ona daha da çok sarılmış ve onu hayatının bir parçası yapmıştır. Nihayet 1956'da Kahire'deki Piskoposlar toplantısında da Kutsal Kitabın modern Ermenice çevirisinin korunması kararı alınmıştır³³⁷.

Protestan Ermeni liderler aracılığıyla misyonerler; Kutsal Kitabın çevirisi ve her türlü yayın/gazete gibi eğitim araçlarıyla Modern Ermenice'nin gelişimini daha da ileri götürmüşlerdir³³⁸. Hatta Upham'ın Mental Philosophy (Ruh İlmi) ve Wayland'ın Moral Philosophy (Ahlâk İlmi) adlı kitapları Ermeniler'in de yardımıyla Hamlin tarafından Ermenice'ye çevrilmiştir³³⁹.

Kutsal Kitabın Ermeni karakterli harflerle Türkçe'ye* veya Türkçe karakterli Ermenice'ye çevirilmesinden sonra Kutsal Kitabın çoğaltılması ve Yunanca, Ermenice ve Arapça gibi değişik dillerde dinî kitaplar basılması amacıyla 1822'de Malta'da matbaa** kurulmuştur. Çünkü Malta, 1815 yılında Akdeniz Misyonu'nun

³³⁵. TOOTİKİAN, 101, 327-328; SAHAGİAN, 18-23; AÇIKSES, Amerikalıların Harputtaki Misyonerlik Faaliyetleri, 19; Ayrıca bkz. Yervant KASSOUNY, The Rise of The Short Story in The Western Armenian Dialect, İng. çev. Vahe Oshagan, Beyrut 1971, 210.

³³⁶. TOOTİKİAN, 31, 100; SAHAKİAN, 18; DWİGHT, 30-33.

³³⁷. L.Nishan BAKALİAN, "The Role of The Layperson in The Armenian Evangelical Church", <http://www.cacc-sf.org/c-roleLNB.html/23.01.2004>; SAHAKİAN, 17-18.

³³⁸. TOOTİKİAN, 102; LEVONİAN, 162.

³³⁹. STONE, 56, 109.

* Kutsal Kitabın eski tercümeleri Ermeni harfleriyle yazılmış Türkçedir. Bu da Ermenilerin Türkçe konuştuklarını, misyonerlerin faaliyetleriyle Ermeniceye yönlendirdiklerini ortaya çıkarmaktadır.

** Matbaa, Ermenilerin Osmanlı topraklarındaki en önemli başarısı olup misyonerlerin başlıca temel aracı olmuştur. Malta'daki matbaadan sonra Türkiye Ermenileri İstanbul Patriği Mıgırdıç

merkezi olmuş, böylece Anadolu ile birlikte bütün Doğu Akdeniz ülkelerine yönelik Protestan misyonerlik faaliyetleri için de güvenli bir sığınak olmuştur³⁴⁰.

Malta'daki bu matbaada misyoner Daniel Temple, matbaacı Homan Hallock (yardımcı misyoner olarak görevli) ve 7 kişi, 10 yıl süreli olarak hizmet etmiştir. Matbaa daha sonra 1833'te İzmir'e taşınmış ve burada 20 yıl kadar bir sürede faaliyet göstermiştir³⁴¹. İzmir'den sonra da sorumlu misyoner Giggs ile matbaacı N. Benjamin tarafından 1834'te İstanbul'da faaliyete başlamıştır. 1831 yılında günümüzdeki adıyla İstanbul Amerika Büyükelçiliği'nin faaliyete geçmesiyle birlikte matbaa daha rahat çalışma imkanına kavuşmuştur. Bu matbaa İstanbul'da 1899 yılına kadar 40 yıl gibi bir süre zarfında hizmet vermiştir³⁴². Ayrıca 1831'de Gaziantep'te de bir matbaa kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin kendi matbaasının olmaması, misyonerlerin çalışmasını daha da kolaylaştırmıştır³⁴³.

Bu matbaa sayesinde çok sayıda kutsal kitap bastırılıp Patterson ve Henderson, James Cannor, Henry Leeves ve Benjamin Barker vasıtasıyla Anadolu'daki Ermeniler arasında dağıtılmıştır³⁴⁴. Kutsal Kitabın Ermenice'ye çevirisinde ve Hristiyanlıkla ilgili Ermenice eserlerin, kitapların yayımlanmasında Kutsal Kitap Evi (Bible House) da büyük rol oynamıştır³⁴⁵.

Kutsal Kitap çalışması ile birlikte Ermenilerin diline ve kültürüne uygun olarak dinî veya kültürel yayınlar³⁴⁶, Ermenice gramer kitapları, ilahi ve müzik kitapları, yüksekokul ve kolej öğrencileri için Ermenice astronomi, fizyoloji,

Khrimyan Vartabed tarafından Muş ve Van'da matbaalar kurulmuştur. Eremya Çelebi Kömürcüyan tarafından İstanbul'da ikinci bir matbaa daha kurulmuştur. Ancak bu matbaa fazla uzun süreli çalışmamıştır. Aynı dönemde Merzifonlu Krikor tarafından üçüncü bir matbaa açılmıştır. Bu matbaa 45 yıl faaliyet göstermiştir. Daha sonra matbaalar el değiştirmiş ve bu matbaalar 1880'lere kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir(Pars TUĞLACI, "Osmanlı Türkiye'si'nde Ermeni Matbaacılığı ve Ermenilerin Türk Matbaacılığına Katkısı", T.T.D., C. 15, S. 86, Şubat 1991, s. 48-56).

³⁴⁰ DWIGHT, 32; PHILLIPS, 317; ERHAN, "Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries"; SMITH-DWIGHT, 2; GRABILL, 4-6; STRONG, 85-86.

³⁴¹ KOCABAŞOĞLU, Anadolu'daki Amerika, 47; BLISS, 302.

³⁴² DWIGHT, 32; PHILLIPS, 317; ERHAN, "Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries"; PAMUKCIYAN, Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkıları İstanbul Yazıları, s. 69; Uygur KOCABAŞOĞLU, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri", Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, T.T.K.Yayınları, Ankara 1994, s. 543; STRONG, 86.

³⁴³ KOCABAŞOĞLU, Anadolu'daki Amerika, 146.

³⁴⁴ DWIGHT, 19-20.

³⁴⁵ AVAKIAN, "The Armenian Evangelical Church 1846-1996".

³⁴⁶ DWIGHT, 32; TOZLU, "Osmanlı İmparatorluğunda Misyoner Okulları", s. 333; TOZLU, Eğitim ve Kültür Tarihinde Yabancı Okullar, 40-66,55; ayrıca bkz. BOA, Y..PRK.AZJ., Dosya No.21, Gömlek No. 53, 16.03.1892; BOA, Y..EE., Dosya No. 129, Gömlek No. 76, 12.04.1895.

antropoloji, biyoloji, sosyoloji, psikoloji, coğrafya, matematik, din ders kitapları ve sözlükler de hazırlanmıştır³⁴⁷. Bunun yanında eğitici broşürler ve Zornıça(Sabah Yıldızı), 1832 tarihli Gençliğin Sesi (The Friend of Youth), 1921’de İzmir’de çocuk dergisi olan “Demet” ve büyükler için “Yıldız”, Ermenice olarak İstanbul’da piyasaya sürülen gençlik dergisi “Hai Badani” yayınlanmıştır. Ayrıca İngilizce olarak çıkartılan “Orient”, 1929’da da Türk yazarlarla işbirliği yapılarak “Muhit” adında aylık bir aile dergisi, Gerekli Bilgiler Deposu (İşdemaran Bidani Kıldelyats) ve Müjdeci (Avedaper)* gibi dergi ve gazeteler, edebiyat alanında “Eshdemaran Bidani Kideliatz” (1839), “Arshaloos Araradian” (1840), “Yeprad” (1867), “Avedaper” (1870), “Puragn” (1882)³⁴⁸ ve Editörlüğünü Lütfi Levoyan’ın yaptığı “Rehnüma” gibi yayınlar yapılmıştır³⁴⁹.

Matbaayı kendi çalışmaları için temel malzeme yapan ve dinî alanlarda (Protestanlık konusunda) eserler yazan misyonerler**, bu kitapların Ermeniler arasında okunmasının teşviki üzerinde de durmuşlardır. Bu amaçla da okullar ve enstitülerin açılması zarureti hususunda hemfikir olmuşlardır. Böylece onlar, Ermenilerin eğitim durumları ile ilgili raporlar hazırlamışlardır³⁵⁰.

Ermeniler arasındaki eğitimsizliği belirleyen Misyonerler, Ermeniler arasında Protestanlığı yaymanın en etkili yolun okullar olduğunu ve Çünkü Protestanlığın en iyi öğretileceği yerin okullar olduğu kanaatine ulaşılmıştır. Bu düşüncüyü Krikor Vartabet de şu şekilde ifade etmiştir: “Şimdi iki etkili vasıttan bahsettim, gerçek Hristiyanlığın yayılmasında büyük vasıta olan Kutsal Kitap ve Tıp; ikisi de ayrılmaz arkadaş ve biri diğeri için gereklidir... Fakat gençler üzerinde etkili olmak ve eğer

³⁴⁷. TOOTİKİAN, 103.

*. Avedaper 1847’den sonra Ermenice, 1856’dan sonra Ermeni harfleriyle Türkçe ve 1869’dan sonra da Karamanlıca olmak üzere üç baskı halinde Zornıça ise Bulgarca yayınlanmıştır(Diğer gazeteler için de bkz. PAMUKCİYAN, Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar İstanbul Yazıları, s. 69-70).

³⁴⁸. ANDERSON, 27; TUĞLACI, 315; SAHAGİAN, 105-106; FULLER, “The Missionary’s Role in Developing İndigenous Christian Theology”; TOOTİKİAN, 102; BREİNER- TROLL, s. 283; TURAN, Avrasya’da Misyonerlik, 60-62; SMİTH-DWİGHT,19-20.

³⁴⁹. TOZLU, Eğitim ve Kültür Tarihimizde Yabancı Okullar, 110.

** Misyonerler çıkardıkları kitaplarla birlikte dünyanın her yerinden özellikle Amerika’daki gazetelerde Ermenileri haklı göstermek gayesiyle makaleler de yazmışlardır. Ayrıca Osmanlı hükümetinin misyonerlere karşı tutumu da dünyada yankı uyandırmıştır. Amerikalı misyonerlerin Ermenilere silah sağlamalarından dolayı Osmanlı hükümeti tarafından tutuklanmaları da gazetelerde manşet olmuştur. Bu hususlar itibariyle matbaa ve bu yayınlar “üzüm yemek değil bağcıyı dövmek” misali Ermenilerin lehinden ziyade Osmanlı Devleti’nin aleyhine çalışmıştır(BOA, Y..A.HUS., Dosya No 289, Sıra No 90, 23.9.1893, Y..A.HUS., Dosya No: 276 Sıra No: 69, 4.02.1893; BOA, A.MKT.MHM., Dosya No: 716, Gömlek No: 3, 10.03.1895).

³⁵⁰. DWİGHT, 34; ŞİMSİR, s. 95-96; SMİTH-DWİGHT, 65; ayrıca bkz. TOZER, 217-226.

doğru kullanılırsa Suriye'nin yeniden doğuşuna aracılık edecek başka bir önemli vasıta daha vardır. Bu ülkenin gençlerinin eğitiminden bahsediyorum. Çürümüş kilise bilgisinden başka hiçbir şeyin öğretilmediği başka mezhepler tarafından açılan okullardan bahsetmiyorum. Bütün dünyanın mirası olan İncil'in standart kitap olduğu, körpe beyinlerin onun saf sularını dibine kadar içebilecekleri Hristiyan okullarından bahsediyorum.”³⁵¹.

Amerikan Board'ın kıdemli ilişkiler sekreteri N. G. Clark, 1888 yılında Londra'da yapılan Protestan misyonerleri yüzüncü yıldönümü konferansında sunduğu bildiriye “ Bunca yıllık deneyim ve gözlemlerden aldığımız iki ders oldu. İncil'in öğretilmesi ve daha zeki, kişilikli, Protestan Hristiyanlar yetiştirmek için ilkokul tarzında yapılan eğitimin zorunluluğu, diğeri papaz, vaiz, öğretmen ve diğer yerli çalışanları yetiştirmek için orta düzeyde eğitimin gerekliliği...” diyerek okulun bu misyondaki önemini açıkça vurgulamıştır³⁵².

Goodell ile Dwight ise 23 Haziran 1832 tarihli ortak mektuplarında misyonerlik faaliyetlerinde okulların önemini şu ifadelerle dile getirmişlerdir: “Sorun, Ermenilerin iyiliği için mümkün olan en yararlı işi hangi yoldan yapacağımızdır....Onlarla ilgili olarak işe doğru uçtan başlamak için ilkokullar açmalıyız... Bir çocuğun kafasında yetişkin insanınkinden çok daha kolay iz bırakılabilir... Üstelik bunların pek çoğu okuyamıyor, hemen hemen tümü yazamıyor...şimdi iki harfi birbirinden ayıramayan bu adamlara biz Tanrı'nın kitabını versek ne olur? Genişlememize gerek yok; demek ki işe okuldan başlamalıyız...”³⁵³. Ayrıca Dwight, “... Protestanlar arasında okulların varlığı Ermeni ana babalar için Protestan cemaate katılmak yolunda önemli bir adımdır” sözüyle okulun önemine açıkça vurgu yapmıştır³⁵⁴.

Bu düşünceler doğrultusunda okulların açılmasının gerekli olduğu kararı alınmış ve bu okulların açılması için girişimlerde bulunulmuştur. Ancak bu okullar açılması için maddî kaynak gerekmektedir. Bu gerekliliği H.G.O.Dwight, “Evangelical Alliance” adlı mecmuaya gönderdiği mektubunda, “Benim kanaatimi sorarsanız... Birincisi Ermeni veya Ermeni-Türk lisanlarında kitap basımı için para

³⁵¹. NERSOYAN, s. 415; SAHAGYAN, 104; SAMUR, s. 175.

³⁵². KOCABAŞOĞLU, Anadolu'daki Amerika, 154.

³⁵³. KOCABAŞOĞLU, Anadolu'daki Amerika, 68.

³⁵⁴. KOCABAŞOĞLU, Anadolu'daki Amerika, 79.

temin etmek, ikincisi okullar için para sağlamak (10 bin sterlin olarak belirtilmiş) ve sonuncusu kilise ve ibadet yerleri için para yardımı temin etmektir.” açıkça belirtmiştir³⁵⁵.

Ermeniler arasında Protestanlığı yaymaya çalışan misyonerler daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi bağlı oldukları teşkilatlar doğrultusunda çalışmışlardır. Bu nedenle okullar için gerekli olan maddî kaynağı da ilk olarak ABCFM başta olmak üzere WBMI gibi diğer misyoner teşkilatlar sağlamıştır³⁵⁶.

I. Dünya Savaşı öncesinde ABCFM Dış İlişkiler Sorumlusu olan James Barton da, “genel olarak 8.000.000 (sekiz milyon) dolar, 40.000.000 (kırk milyon) dolar gayri menkuller, Amerikalılar tarafından yönetilen kurumlar için 1.000.000 dolar ve hayır giderleri için de 3.500.000 (üç buçuk milyon) dolar” harcama yapıldığını ifade etmiştir³⁵⁷. Bu harcamalar bağlı olunan ülkelerin yönetim kurullarınca da onaylanmaktadır. Ancak misyoner teşkilatlar bu harcamaları yaparken yapılan faaliyetlerinin karşılığının alınacağını da bilincindedir. Zaten ABCFM’nin dış ilişkiler sekreterliğini yürüten James L. Barton, “Daybreak İn Turkey” adlı eserinde, bu bilinci şu sözleriyle açıkça beyan etmiştir: “...Türkiye’deki Amerikan kolejlerini kurmak ve desteklemek için Amerika’dan gönderilen paranın, bu ülkeyle artan ticaret sayesinde yüklü faiziyle birlikte fazlasıyla geri ödendiğini söylemek doğru olacaktır.”³⁵⁸.

ABCFM’nin başka bir raporunda Anadolu’daki Amerikan öğretmen, eğitim, araç ve kitaplar veya metod ve düşüncelerden ziyade Amerika’nın ticarî üstünlüğünün daha önemli olduğu ibaresinin kullanılması da okulların ticaret açısından da değerlendirildiğinin bir göstergesini taşımaktadır³⁵⁹.

Bunun yanında misyoner teşkilatlardan kısmen bağımsız olarak Anadolu topraklarında okul açanlar da olmuştur. Mesela, Amerikan Board’dan bağımsız olarak, 31 Ocak 1887’de Albay Shepard’ın evinin misafir odasında oluşturulan Presbiteryen görüşlü bir mütevelli heyet, Tarsus’ta kolej ve ilahiyat fakültesini bünyesinde birlikte barındıracak bir müessese kurmak üzere çalışmalara

³⁵⁵. STONE, 151; GÜNGÖR, Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri, 22. Ayrıca bkz. Centennial of Constantinople of Station, 65.

³⁵⁶. SAMUR, s. 175; WHITE, 64.

³⁵⁷. AKGÜN, “Amerikalı Misyonerlerin Anadolu’ya Bakışları”, s. 13.

³⁵⁸. KOCABAŞOĞLU, Anadolu’daki Amerika, 20; Başka örnekler için ayrıca bkz. UÇAR, “Hartune S. Cenanyan”, s. 40.

³⁵⁹. Bkz. STONE, 181.

başlamışlardır. Karar, New York Eyalet Senatosunca da tasdik edilmiştir. Mütevelli heyetin başkanlığını Presbiteryen Kilisesi'nin Başpapazı Dr. Howard Corsby, yardımcılığını ise Albay Shepard yapmışlardır. Okulun giderleri için Albay Shepard yıllık beş bin (5000) dolar taahhüt etmiş, New York'taki diğer Presbiteryenler de yardım edeceklerinin vaadinde bulunmuşlardır³⁶⁰.

Okullar için maddî kaynağı temin eden misyonerler, raporlarında belirledikleri uygun alanlarda okullar açmak için Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde yerler almış ve Anadolu'nun her tarafında okullar açma çalışmalarına başlamışlardır³⁶¹. Misyonerler, Ermeniler için ruhsatlı veya ruhsatsız büyük çoğunluğu ruhsatsız olan okullar açmışlardır³⁶².

Osmanlı Devleti'nde ilk Amerikan Protestan okulu 1824'te Beyrut'ta açılmıştır. Bu okulların sayısı 1825'te beşe ulaşmıştır³⁶³. 1833'lerde Beyoğlu'nda Ermeniler için ilk misyoner okulu, 1836'da da Ermeni Kilisesi'nin şikayeti üzerine iki yıl sonra kapatılan ikinci misyoner okulu açılmıştır³⁶⁴. 1837'de İzmit Ticaret Okulu, 1840'ta Bebek'te Cyrus Hamlin ve 1846'da Lübnan'da Van Dyck tarafından öğretmen okulu açılmış ve 1847'de de kızlar için bir öğretmen okulu devreye sokulmuştur³⁶⁵. 1847'den 1915'li yıllara kadar Anadolu'nun birçok yerinde çok sayıda okullar açılmıştır³⁶⁶.

Amerikalı misyonerler sadece erkek öğrencilere yönelik faaliyetlerle yetinmemiş; kız öğrencilere de yönelmişlerdir. Herman N. Barnum, Wheeler ve Dunmore gibi birçok misyoner kadınların eğitimsiz olduklarına dikkat çekerek kızlar için okulların açılmasının gerekliliği üzerinde durmuşlardır. Çünkü onlar başarılı bir misyonerlik için kadının vazgeçilmez olduğunu ileri sürmüş ve bu amaçla kızlar için

³⁶⁰ UÇAR, "Hartune S. Cenanyan", s. 38; STONE, 205-206.

³⁶¹ Bkz. BOA, DH.İD., Dosya No. 163, Gömlek No. 18, 31.05.1913; BOA, DH.İD., Dosya No.169, Gömlek No.11, 16.10.1914; BOA, DH.İD., Dosya 34, No 18, 14.05.1911; SMİTH-DWİGHT, 72; SUNGUROĞLU, 89.

³⁶² Bkz. BOA, A.MKT.MHM., Dosya No: 700, Gömlek No: 12, 3.6.1894; BOA, A.MKT.MHM., Dosya No: 701, Gömlek No: 4, 9.10.1894.

³⁶³ KOCABAŞOĞLU, Anadolu'daki Amerika, 59; İLKNUR POLAT HAYDAROĞLU, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar Neden Sorun Oldu?", Türkiyede Misyonerlik Faaliyetleri, Ankara 1996, s. 72.

³⁶⁴ DWİGHT, 35, 37-39; ŞİMŞİR, s. 94-96; ARBERY-ROSENTHAL-WARREN, 499.

³⁶⁵ OYHON-ETİNGÜ, 140; PHİLLİPS, 138; BLİSS, 355. Ayrıca bkz. SAMUR, s. 171-183.

³⁶⁶ Bkz. OYHON-ETİNGÜ, 140; PHİLLİPS, 138; UÇAR, "Amerikadan Anadolu'ya Misyoner Akını Tarihi", s. 46-47; TOZER, 227-230; SAMUR, s. 174; SELVİ, s. 27-28; HAYDAROĞLU, 100; ARPEE, 267, 275-277; GRABİLL, 10, 31; SALT, 31; KOCABAŞOĞLU, Anadolu'daki Amerika, 180-205; BLİSS, 314, 355; SMİTH-DWİGHT, 113, 204-207; TOZLU, 85 FENDOĞLU, s. 191-192; TOOTİKİAN, 29, 45-46.

de kolejler³⁶⁷ açmışlardır³⁶⁸. Hatta onlar sadece okulda eğitim vermekle kalmamış okumayan Ermeni kadınları için bizzat evlere gitmek suretiyle de eğitim vermişlerdir³⁶⁹.

Ermeniler için açılan okullara Ermeniler de kayıtsız kalmamış hatta bizzat destek olmuşlardır. Misyoner Dr. Azariah Smith'e zengin Ermeni ailelerden Kürkçüyanlar ve Nizipliyanlar büyük bir destek sağlamışlardır. Bu iki aileden Kürkçüyanlar misyonerlerin yardımıyla Kayacık Kilisesi ve Nizipliyan ailesi de Hayık Kilisesi'nin yanında bir okul açmıştır³⁷⁰.

1820'lerde Anadolu'nun hemen hemen bütün illerinde açılmaya başlanan bu okulların sayısında zaman içerisinde büyük bir artış olmuş, 1845'de 7 okul, 1895'de de 20.496 öğrencisiyle 423 okul açılmıştır. Bu sayı 1913'de de 26.000 öğrencisiyle 450-460 okula ulaşmıştır³⁷¹.

Tootikian ise The Armenian Evangelical Church; Yesterday, Today and Tomorrow adlı eserinde, I. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de ABCFM'ye ait 1748 öğrencisiyle 10 kolej, 4090 öğrencisiyle 46 yatılı okul, 24 öğrencisiyle 3 ilahiyat fakültesi, 8 endüstriyel okulu, işitme ve görme engelliler için 2 okul ve 19361 öğrencisiyle genel 369 okulun bulunduğunu kaydetmiştir³⁷².

Bu okullar içerisinde Robert Kolej³⁷³, Amerika'nın kendi ülkesi dışında açtığı ilk ve en eski okul olması ve çok geniş bir coğrafyadan öğrenci çekerek uluslararası bir kimlik kazanması dolayısıyla hem Türkiye hem de Amerikan eğitim tarihinde ayrı bir yeri vardır.

Farank Gates de; "İmparatorluktaki yabancı mekteplerin hiçbirisi Robert Kolej ölçüsünde bir sisteme, amaca, belirli bir fikri aşlamaya ve kültürel bakımdan

³⁶⁷. Bu kolejler hakkında geniş bilgi için bkz. TOOTİKİAN, 29; HAYDAROĞLU, 100; ARPEE, 275-277; GRABİLL, 10, 31; TOZLU, 130-131, 139-147.

³⁶⁸. Centennial of Constantinople of Station, 56, 62; STONE, 100, 111-112; 127; AKGÜN, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", s. 11.

³⁶⁹. Bkz. BOA, Y..PRK.UM., Dosya No. 32, Gömlek No. 74, 18.07.1895.

³⁷⁰. STONE, 102.

³⁷¹. TOZLU, Eğitim ve Kültür Tarihimizde Yabancı Okullar, 141; TURAN, Avrasya'da Misyonerlik, 11; STONE, 102; Justin MCCARTHY- Carolyn MCCARTHY, 31; SALT, 31.

³⁷². TOOTİKİAN, 45.

³⁷³. Robert Kolej hakkında geniş bilgi için bkz. PHİLİPS, 171; Zafer TOPRAK, "Demokrat Parti, Lozan ve Robert Kolej", T.T.D., S. 120, Aralık 2003, s. 92-97; SALT, 64-65; Zafer TOPRAK, "Robert Kolej," D.B.İ.A., C. 6, 1994, s. 335-338; Zafer TOPRAK, "Amerika'nın Ülke Dışında İlk Koleji: Robert Kolej," Tombak, S. 31, Nisan 2000, s. 18-25; TOYNBEE, "The Treatment of The Armenians in The Otoman Empire, Historical Summary"; BLİSS, 348-355; STONE, 58-64.

yoğurmaya muvaffak bir plana sahip değildir” sözü ile Robert kolejin misyonerler için önemini ortaya koymuştur³⁷⁴.

Misyonerlerin etkili oldukları önemli okullardan birisi de Peştimaljiyan’ın* müdürlüğünü yaptığı “Ermeni Patrikliği Akademisi” olmuştur. Hemen hemen bütün ilk “Protestan reformcular” Peştimaljiyan’ın bu akademisinden mezun olmuşlardır. Bu reformcular arasında en dikkate değer kişiler; Ermeni Kilisesi’nde görev yapan Kevork, Vertanes Yeznakian ve Harouture Baghdassarian isimli üç papazdır. Bunların içinde halktan seçilmiş olanlar da vardır. Bunlardan Apisoghom Ütüciyan ve Hovhannes Der Sahakyan** sadece birkaç tanesidir³⁷⁵.

Bu durum, Ermeni reformcuların “Ermeni Patrik Akademisi”nden mezun olmaları konunun önemini ve eğitimin etkisini ortaya koymaktadır. Bu akademi, Ermeni patriği Hagop Nalyan vasıtasıyla XVIII. yüzyılın ortalarında kurulmuştur. Ancak bu akademi 1760’ların başında kapanmış ve 1768’de tekrar açılmıştır. 1826’lı yıllarda “Akademi” en parlak dönemini yaşamış ve 1829’da Krikor Peştimalciyan’ın müdürlüğü altında etkili bir şekilde faaliyetini sürdürmüştür³⁷⁶.

Ermeni Patrik Akademisi, misyonerlerin Ermeni Kilisesi’nde bir reformun gerçekleşmesi gerektiği düşüncesinin uygulama alanı olmuş, Ruhban sınıfının eğitimi, kurallar ilgili hükümler ve Protestan Ermenilerin merkezi olarak reformla ilgili çalışmaların ana merkezi olarak kullanılmıştır.³⁷⁷ Resmî veya gayriresmî yollardan okullar açan misyonerler,³⁷⁸ bu okullara çoğunluğu Ermeniler olmak üzere

³⁷⁴. Necdet SEVİNÇ, “Robert Koleji”, *Türkeli Dergisi*, Y. 9, S. 108, Kasım 2004, s. 120.

*. Peştimaljiyan da Protestanlığın Ermeniler arasında benimsenmesinde önemli rol oynamış ve misyonerlerle birlikte çalışmıştır. Bu bağlamda da O, Ermeni ilmi ve eğitimi alanındaki önemli kişilerden bir tanesi olup Protestan reformcuların ortaya çıkmasından önce Ermeni Kilisesindeki reform hareketinin öncülüğünü yapmıştır(DWIGHT, 25-27; TOOTİKİAN, 16; ARPEE, 240-241; STONE, 31).

** Hovhannes Der Sahakian, “Dindarlar Cemiyeti”nin kurucu üyelerinden olup, genel sekreterlik görevinde bulunmuştur. Hovhannes, Peştimaljiyan’ın gözetiminde ilk olarak okuyan öğrencilerden olup daha sonra kutsal kitap çalışmalarına katılmıştır. Cyrus Hamlin’in Bebek’teki Kolej’inde görev yapmış ve misyonerlere yardımcı olmuştur. ABD’de teolojik eğitim aldıktan sonra 1852’de Türkiye’ye geri dönerek Adapazarı’nda ilk Protestan Kilisesinin kuruluşunda emeği geçmiştir. Misyonerlik faaliyetlerinde bulunmak amacıyla Türkiye’nin tüm bölgelerini gezmiş ve daha sonra Protestan Ermeni Kilisesi’nin liderliğini yapmıştır. Apisoghom Ütüciyan (Eutudjian), 1846’da yeni kurulmuş olan Protestan Ermeni Kilisesi’nin ilk pastörü olmuş ve 1848’den ölümü 1865’e kadar Adapazarı, Hasköy ve İznik’teki Protestan Ermeni Kilisesi’nde pastör olarak hizmet vermiştir(TOOTİKİAN, 40-41; DWIGHT, 24; DARAKJIAN, “Evangelism in The Early Armenian Evangelical Church”).

³⁷⁵. TOOTİKİAN,16; STONE, 29-31.

³⁷⁶. TOOTİKİAN, 16; ARPEE, 240-241; STONE, 31.

³⁷⁷. TOOTİKİAN,16; STONE, 29-31.

³⁷⁸. Bkz. BOA, DH.İD., Dosya No 214, Gömlek No 26, 28.12.1914.

öğrenci yerleştirme çalışmalarına başlamışlardır. Hatta onlar, açılan bu okullara öğrenci çekmek amacıyla çeşitli vaatlerde ve yardımlarda bulunmuşlardır. Bunlardan en basiti kayıt yaptıran öğrencilere promosyon olarak elbise verilmesi olmuştur³⁷⁹.

Bu okullara alınan öğrenciler, genellikle yetim, öksüz veya fakir Ermeni çocuklarıdır. Cenanyan'ın şu sözleri de bunu doğrulamaktadır: "...İnanıyorum ki, şimdi kutsal cevabınızın tam zamanıdır. Bu gün için en önemli hedefimiz, öksüz ve diğer fakir çocukların Tanrının hizmetinde çalışmaları için eğitimidir..."³⁸⁰ Ancak bu okullara her yetim, öksüz veya fakir öğrenci alınmamıştır. Düzenli olarak Hristiyanlık faaliyetlerine vaiz ve öğretmen olarak katılmaya söz verenlerin ve okul işleri için günlük iki saat amelelik yapma şartını kabul eden öğrencilerin kayıtları yapılmıştır³⁸¹.

Öğretim süresi yüksek okul niteliğindeki bölümler dört yıl, diğer bölümler ise üç yıl olan bu okullarda temel amaç Protestanlığı öğretmek ve yaymak olmuştur. Okulların bu amacını Cyrus Hamlin'in damadı ve Robert Kolej'in müdürlüğünü yapmış olan George Washburn; "Bu kolej, Türk halkına Hristiyan ruhunu, hayat tarzını ve dünya görüşünü açıklamak için kurulmuştur" sözüyle doğrulamaktadır³⁸².

Cenanyan'ın şu sözleri de bu okullardaki eğitimin asıl amacını ortaya çıkarmaktadır: "...Bunun için Çukurova'da kurulacak ve Hz. İsa'nın davasını tüm Anadolu'ya yayacak hizmetkârlar (misyonerler) yetiştirmek üzere, kalıcı eğitim verecek bir misyoner okulunun kurulmasına vesile olmanızı bekliyor, ümit ediyoruz,"³⁸³.

Merkez Türkiye Koleji kurucu üyelerinden birisi "...Merkezî Türkiye Koleji'nin amacı Protestan Kiliseleri'ne eğitim yoluyla yetiştiriciler, vaizler ve papazlar yetiştirmektir. İkincisi oldukça önemli olan bir husus olup Osmanlı İmparatorluğu'nun milletleri arasında medeniyet ve gelişmesini sağlayabilmektir. Böylece Kolej, Hristiyan kolej olacak ve Protestan Hristiyanlığa göre eğitim

³⁷⁹. AUGUSTİNOS, 187-189; UÇAR, "Hartune S. Cenanyan", s. 38; TOZER, 179; Hayati HÖKELEKLİ, "Misyonerlik Faaliyetleri ve Gençlerimiz", Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, İSAV, İstanbul 2004, s. 433-445. Ayrıca bkz. BOA, MV. Dosya No. 97, Sıra No. 879, 17.06.1899.

³⁸⁰. STONE, 206-207.

³⁸¹. UÇAR, "Hartune S. Cenanyan", s. 38-39.

³⁸². SEVİNÇ, "Robert Koleji", s. 121; TOZLU, Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar, 82, 87; AKGÜN, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", s. 5-7.

³⁸³. UÇAR, "Hartune S. Cenanyan", s. 38, 40. Ayrıca bkz. STONE, 206-209.

verecektir...”³⁸⁴ diyerek okulların hem misyondaki önemine hem de amacına vurgu yapmıştır.

Protestan misyonerler, genel olarak bu okullarla amaçlarını “Vaizlerimizin ve okullarımızın yegane gayesi, her ırktan insana saf İncil’i tanıtarak onların daha yüksek ve ulvî bir moral ve ruh sağlığına kavuşmalarını sağlamak” olarak açıklamışlardır³⁸⁵. Bu amaç, Pavlus Koleji’nin 1914-1915 katalogunda “ ...Kişiyi iş hayatı ve kolej için idareci olarak hazırlamak...”³⁸⁶ ibaresiyle açıkça ifade edilmiştir. Ayrıca Amerikan Board’ın raporlarında okulların basit bir eğitim kuruluşu olmadığı, Protestan bir merkez olduğu, bunun yanında bir misyoner güç olarak Ortadoğu’daki etkili ve önemli bir unsur olduğunun vurgulanması da okulların amacını net olarak ortaya koymaktadır³⁸⁷.

Bu amaçlar doğrultusunda da okullarda öğretim dili, Ermenice olmuş ve Ermenice’nin yanında da İngilizce, Türkçe, Fransızca ve Almanca gibi on beşe yakın dilde öğretilmiştir. Bunun yanında Protestanlık öğretimi tüm öğrenciler için mecburî kılınmış ve ibadetler de Amerikalı misyonerler tarafından yerine getirilmiştir. Okullarda Ermenice olarak din dersi, coğrafya, fizik, kimya gibi dersler okutulmuş ve kız okullarında da dikiş ve süsleme gibi el sanatlarına da yer verilmiştir. Ayrıca Ermenilere dilleri, tarihleri ve edebiyatları ile milliyetleri hakkında bilgiler verilmiş ve milliyetçilik duyguları kamçılanmıştır. Milliyetçilik duygularının uyandırması yönünde de Türk Milleti’ne ve Türk Devleti’ne düşmanlık aşılanmıştır. Ancak aynı öğretim, Türk öğrenciler için geçerli olmamış ve Türk öğrencilere de milliyetçilik kavramının çağ dışı bir düşünce olduğu fikri benimsetilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu okullarda okuyan Ermeni öğrencilere Amerikan hayranlığı (Hristiyanlığa sempati) oluşturma çabası içerisine de girilmiştir³⁸⁸.

Okullarda genellikle Hristiyanlığı anlatan ve Kitabı Mukaddes’ten örnekler içeren World Masterpieces (Dünya Şaheserleri) gibi yayınlar okutulmuştur³⁸⁹. Ayrıca

³⁸⁴. STONE, 140.

³⁸⁵. STONE, 56.

³⁸⁶. STONE, 218.

³⁸⁷. Bkz. STONE, 156.

³⁸⁸. STONE, 56, 115; TANYU, “Robert Kolej’de İslamiyet ve Türk Düşmanlığı”, Milli Eğitim ve Kültür 3 Aylık İlmî Araştırma ve İnceleme Dergisi, Y. 1, S.1 Aralık 1978, s.114-115; TOZLU, Kültür ve Eğitim Tarihinde Yabancı Okullar, 82, 87; AKGÜN, “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü”, s. 5-7; SUNGUROĞLU, 88; Emine KOCAMANOĞLU, “Osmanlı Döneminde Robert Kolej’de Din Eğitimi”, Osmanlı V, Ankara 1999, s. 362-364.

³⁸⁹. TANYU, “Robert Kolej’de İslamiyet ve Türk Düşmanlığı”, s. 115-116.

bu okullarda okuyan öğrencilere “Türkiyedeki Ermenilerin Ticarî Tarihi”, “Ahtamar Manastırı”, “Ermeni Politik Cemiyetleri”, “Kessab ve Köyleri” ve “Ermeni Protestanlığının Tarihi ve Sonuçları” gibi konular tez çalışması ve ders konusu olarak verilmiştir³⁹⁰. Bu okullarda nasıl bir din eğitimi yapıldığı konusunda Katolik bir anne ile Hamlin arasında geçen şu diyalog daha net olarak ortaya koymaktadır: “Çocuğunu okula kayıt ettirmeye gelen bir Katolik bayan, Hamlin’den aile papazının haftada bir okulda dinî eğitim verilmesine müsaade etmesini istemiş ve Hamlin de bayana şu cevabı vermiştir: ‘...Biz buna müsaade edersek Yunanlılarınkine, Bulgarlarınkine hatta imamlara bile müsaade etmeliyiz. Hayır hanımefendi bu tür gayeler için hiçbir din görevlisine müsaade edilemez’ demiş ve bu cevap karşısında kadın hangi din öğretimi verildiğini sorduğunda da Hamlinden şu cevabı almıştır: ‘Biz bütün öğrencilerimize... aynı öğretimi veriyoruz. Biz onları aynı şekilde İncil’e göre, Hristiyanlığın önemli gerçekleri doğrultusunda eğitiyoruz. Farklılıkları asla dikkate almıyoruz. Fakat biz, İncil’de bize ulaştırılan inandığımız şeyi öğretiyoruz’”³⁹¹.

Beyrutlu bir Ermeni kadının üç torununu Lübnan’da bulunan Amerikan okuluna göndermiş, ancak okulda Protestanlık faaliyeti yürütüldüğünü anlayan erkek torun okuldan kaçmak ve kadın da çocuklarını okuldan almak istemiştir³⁹². Bu iki örnek bile okullarda nasıl ve ne amaçla eğitim verildiğini daha da net olarak ortaya koymaktadır.

Okullarda görev alan kişiler; bu okulları açan, sahalarında yetişmiş çok iyi bir uzman ve Kutsal kitap ustası olan “Protestan Misyonerler”dir. Bu misyonerler açtıkları bu okullarda öğretmen, müdür veya rehber öğretmen olarak görev yapmışlardır³⁹³. Okullarda ders veren öğretmenler, Türk okullarındaki öğretmenlerden üç misli fazla maaş almışlardır³⁹⁴. Misyonerler, Ermeniler’e yine bir Ermeni’nin İncil’i anlatmasının daha etkili olabileceğini ifade ederek, okullarda protestanlaştırdıkları Ermeni öğretmenlere yer vermişlerdir³⁹⁵. Bu okullarda görev yapanlardan bir tanesi de Ermeni Gazetesi Goşnak (Kilise Çanı) adlı derginin

³⁹⁰. STONE, 157-158.

³⁹¹. TOZLU, Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar, 189.

³⁹². HÜLAGÜ, s. 69-70.

³⁹³. NELSON, 59-61.

³⁹⁴. Gülbadi ALAN, “Amerikan Board Okulları ve Türk-Ermeni İlişkilerinde Oynadıkları Roller”, E.Ü.S.B.E.D., S.10, Y. 2001, s. 161.

³⁹⁵. STONE, 143; TOOTİKİAN, 100; MATHEWS, “History of Mission Methods: A Brief Survey”.

editörlüğünü yapmış olan ve 1896'da Amerika'ya göç ederek orada da Protestan Ermeniler için çalışan Prof. Haçabe Benniyan'dır³⁹⁶. Bunun yanında Beyoğlu'ndaki yüksekokulun müdürlüğünü yapan Sahakyan³⁹⁷, öğretmen olan Senekerim Minassian, Karabet Dağlıyan, V.H. Agopyan, Amerikalı öğretmen Helen Rulifision ile evlenen Hartune Cenanyan, Aleksan Bezciyan, Kevork Michaelyan, Stephanos Salisyan³⁹⁸ ve M.A.Melcon adındaki Ermeni bunlardan sadece birkaç tanesidir³⁹⁹. Ancak Amerikan misyonerler, kendi açtıkları okullarda okuyan Ermeniler'in kendi okullarında öğretmenlik yapmama hususunda da şart koşmuşlardır⁴⁰⁰.

Okullarda sadece Türkçe dersler vermek amacıyla bir Türk öğretmen görev almıştır. Böylece misyonerler Ermeniler arasında Protestanlığı yaymada okulu çok iyi kullanmışlardır. 1870'te bir Amerikan misyoner kadın Maria A. West'in "Romance of Mission (Misyonların Öyküsü)" adlı hatıralarında "Ermeni insanının ruhuna girdik, yaşamında bir ihtilal yaptık" demesi ve Amerikalı profesör Earle'nin "Amerikan misyoner okullarında Ermeniler dillerini ve tarihsel geleneklerini yeniden üstün tutmayı öğrendiler. Batının siyasal, sosyal ve ekonomik ilerleme ideallerini tanıdılar..." sözü de bunun açık bir göstergesidir⁴⁰¹. Ayrıca Harput Konsolosunun raporu da bu gerçeği teyit etmektedir: "Şu anda Amerika'dan ülkeye getirilen en önemli şey kolejin bütün sınıflarından Amerikan ticaret yaşantısı, konfor ve serveti hakkında bilgi verilmiş olmasıdır. Daha önemlisi Amerikanvari yaşama idealini, iş ahlakını, zaman kavramını ve benzeri bütün konularda modern bilimdeki gelişmeleri, Asya'nın bu doğal bahçesine ekmektir. Bu kolej Amerikan düşünce metodlarını ve hayat kazanma biçimini geniş ölçüde bütün sınıflarda canlandırıp öğretmektedir. Özellikle Amerikan tekstil üretimini çeşitli üretim dallarını getirmektedir..."⁴⁰².

³⁹⁶ STONE, 189, 243.

³⁹⁷ STONE, 36; OYHON- ETİNGÜ, 140; PHILLIPS, 138; TCHİLİNGRİAN, "The Armenian Protestants".

³⁹⁸ Bkz. STONE, 189; TOZLU, Kültür Tarihimizdeki Yabancı Okullar, 111.

³⁹⁹ STONE, 111; TCHİLİNGRİAN, "The Armenian Protestants"; ARTİNİAN, 54-55.

⁴⁰⁰ Bkz. BOA, MV., Dosya No. 115, Gömlek No 4, 17.02.1907.

⁴⁰¹ Justin-Carolyn MCCARTHY, 31-32, 74-76; ŞİMŞİR, s. 95-96; HAYDAROĞLU, Omsalı İmparatorluğunda Yabancı Okullar, 182.

⁴⁰² HAYDAROĞLU, Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar, 203.

Harput Koleji'nin yönetmeliğinin ikinci maddesinde de belirtildiği gibi "...Bu kolejin amacı, bütün sahalar için zeki Hristiyan liderler* hazırlayarak, değişik ırklardan oluşan kitlelere Hristiyan medeniyetinin kutsiyetini ulaştıracak kiliseye, etkileri kontrol etme emniyeti sağlamaktır" prensibine uygun olarak bu okullarda her bakımdan en iyi eğitimi alan Ermeniler'in büyük bir bölümü okuldan mezun olduktan sonra Amerika'ya ve Avrupa'nın çeşitli yerlerine gitmişlerdir. Gittikleri yerlerde Avrupa ve Amerika'nın varlıklı tüccar ve iş adamları olarak iş, ticaret, siyasi ve sosyal alanda ön sıralarda yer almışlardır. İlgili ülkeler bunlar üzerinden Türkiye aleyhine politika geliştirmiş ve istedikleri zaman onları örgütlemiş ve aleyhte kampanya yürütmüşlerdir⁴⁰³.

Atina Üniversitesi'nden bir profesör de, "Robert Koleji geçen yıl ziyaret ettim. Okulda bulduğum derin sevinci saklayamam. Çalışkan ve hünerli öğretmenler, iyi bir Hellenistik ruhla yeni bir nesil meydana getirmek için çalışıyorlardı" diyerek misyonerlerin bu okulları nasıl kullandıklarını açıkça ifade etmiştir⁴⁰⁴.

Böyle bir amaç ve çalışma içerisinde yetişen Ermeniler, bu okullardan mezun olduktan sonra aldıkları eğitim ve öğretim neticesinde ideolojik bakımdan da belli bir şartlanma ve bağımlılık duygusu içerisinde olmuşlardır. Bunun en iyi örneklerini Nazereth Heghinian ve H. Stefanos Cenanyan oluşturmaktadır. Heghinian, merkez Antep Koleji ve Maraş İlahiyat fakültesi mezunudur. Karısı ve iki kızını bırakıp üç yıllık daha ilahiyat eğitimi için İskoçya'daki Edinburgh şehrine gitmiştir. Döndüğünde Türk hükümeti tarafından ajan olduğu ileri sürülerek beş yıllık ağır hapis cezasına çarptırılmıştır. İki yıl sonra yasal düzeninin değişmesiyle serbest bırakılmıştır. İskoçya'ya gitmeden önceki dönemde papazlık yaptığı Maraş'taki Azdere Kilisesine geri dönmüş ve Adana'da ölmüştür⁴⁰⁵. O, hayatını misyonerlik faaliyetlerine adanmış ve bu anlayış doğrultusunda ailesini ikinci plâna atmış, Ermeniler arasında Protestanlığı yaymayı temel ilke edinmiştir. Aynı ilkeye sahip

*. Protestan Ermeni dilbilimcileri, tercümanlar, editörler, tarihçiler ve birçok alanda kişiler yetişmiştir. Ancak bu yetişmede Protestan Ermeni Kilisesinin de büyük rolü olduğu da dile getirilmektedir. H.T. Kayaian, Hovhannes Krikorian, Manasseh Papazian, Avedis Nakkashian, Antranig Bedikian, Khachadour Bennenian, Arsen Shemonouvian, Hovagim Fermanian, Yaghia Kassouni, Arsen Georgizian bunlardan birkaç tanesidir(DARAKJIAN, "Armenian Evangelical Identity Historical and Theological Perspectives"; TOOTİKIAN,108-111).

⁴⁰³. STONE, 171; Justin-Carolyn MCCARTHY, 33.

⁴⁰⁴. Süleyman KOCABAŞ, Türkiye'de Gizli Tarih III Misyonerlik ve Misyonerler, İstanbul 2002, 132.

⁴⁰⁵. AVAKIAN, "The Armenian Evangelical Church..".

olan Cenanyan da Protestanlığı yayma amacıyla Konya’da bir, Maraş’ta iki, Tarsus’ta üç, Sivas ve Aziziye’de birer tane olmak üzere yedi ilkokul açmıştır⁴⁰⁶.

Bu okullar, Osmanlı Devleti için tehlike arzemiş olsa da üst düzeyde bir eğitim verdikleri bilinen bir gerçektir⁴⁰⁷. 1926-1928 yıllarında Tarsus Amerikan Lisesi’nin müdürlüğünü yapan Dr. William L. Nute ile yerel makamlardaki biri arasında ilginç bir diyalog bu okulların eğitim seviyesini açıkça ortaya koymaktadır. “Yerel makamdaki yetkili, okulu kapattırmak istemektedir. Kendi çocuğunu da burada okutturan yetkiliye okul müdürü Nute’nin, ‘oğlunu bu okula göndermesine rağmen ne için kapattırmaya çalıştığını sorduğunda o da ‘oğlum, mezun olana kadar nasılsa bu okulu kapatmayı beceremem ama bu arada oğlum alacağı en iyi eğitimi alır’ diyerek cevap vermiştir.”⁴⁰⁸.

Protestan Ermeniler’e göre bu okullar, bütün Ermeni nesillerine anlatılmaz nimetler sunmuştur. Okullardaki eğitim, Ermeniler’in gelecek nesilleri için ışık olmuş ve onları güçlendirmiştir. Ermeni dilini öğretmede ve kültürel değerlerini aktarmada da en etkili araçlardan biri olmuştur⁴⁰⁹. Hatta misyoneler, kendi açtıkları bu okullarda verilen eğitim sayesinde Ermeniler’in Osmanlı Devleti’ndeki diğer azınlıklardan daha üstün ve farklı konuma kavuştuklarını da beyan etmektedirler⁴¹⁰.

Protestan Ermeniler ayrıca bu okulların, XIX. yüzyılın Rönesans’a ve entelektüel yapıya kavuşmasını sağlayan eğitim düzeyi yüksek bir Ermeni tabakasını ortaya çıkardığını da ifade etmektedirler⁴¹¹. Onlara göre bu okullar, ayırım yapılmaksızın tüm Ermenilere hizmet etmiştir. Binlerce Ermeni öğrenci de misyonerlerin açtığı bu yüksek okullarda eğitim görmüşlerdir⁴¹².

Protestan misyoner okulları, Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde ve I. Dünya Savaşı sırasında eğitim vermekten ziyade Osmanlı Devleti aleyhine çalışan bürolar halini almıştır⁴¹³. Ermeni Patriği olan Horen Aşıkyan da “Ermeni Tarihi” adlı eserinde “... Kurdukları okullar, gizli tasarıların yuvalarıdır” diyerek bu durumu

⁴⁰⁶ STONE, 229; BURNABY, 99.

⁴⁰⁷ AKGÜN, “Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi (1820-1914)”, s. 2130.

⁴⁰⁸ Ali KARATEPE, “Silahsız Haçlı Seferleri”, T.D.D., S. 52, Eylül 2004, s. 17.

⁴⁰⁹ TOOTİKİAN, 257.

⁴¹⁰ STONE, 39.

⁴¹¹ TOOTİKİAN, 100.

⁴¹² TOOTİKİAN, 29.

⁴¹³ TOOTİKİAN, “Armenian Congregationalists...”.

daha da net biçimde ortaya koymuştur⁴¹⁴. Ayrıca Anadolu Koleji'nin bir maddesi olan bu ifade, yarı resmî bir Ankara gazetesi olan "Yeni Gün"de de yayınlanmıştır⁴¹⁵.

Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinin kaybolduğu dönemde bu okullar, Osmanlı Devleti nazarında suçlu olan misyonerler ile bu emellere hizmet eden Ermeniler için bir sığınma yeri ve isyan kaynağı haline gelmiştir⁴¹⁶. Ayrıca bu süreçte ve özellikle I. Dünya Savaşı'nda okullar, Hınçak ve Taşnak Ermeni komitelerine⁴¹⁷ de büyük büyük destek sağlamıştır. Hatta okullardaki öğretmen ve profesörlerin bir çoğu da bu komitelerin resmî üyeleri olmuşlardır⁴¹⁸. Ermeni Komiteleri de misyoner devletlerin emellerine hizmet etmiştir.

Osmanlı Devleti bu esnada misyonerlerin açtıkları okulların eğitim amacından sapmaları ve Ermeniler üzerindeki olumsuz faaliyetlerini önlemek amacıyla nizamnameler hazırlamış ve denetim amacıyla eğitim müfettişleri görevlendirmiştir⁴¹⁹. Ancak Misyonerlerin açtıkları okullar, 24 Temmuz 1923 Lozan Antlaşması'nda kontrol altına alınabilmişlerdir⁴²⁰.

Mustafa Kemal Atatürk'ün 16 Temmuz 1921 tarihinde düzenlediği Eğitim Kongresindeki eğitim programlarını yabancı fikirlerden arındırılması isteği üzerine 3 Mart 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile "eğitimde birlik" sağlanmıştır.

Tevhidi Tedrisat Kanunu ile birlikte okulların tamamı Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanmıştır. Çünkü birçoğu misyoner okulları olan bu okullar, eğitim-öğretimi ikinci plâna atmış, Osmanlı Devleti aleyhinde faaliyet gösteren bir örgüt şekline dönüşmüştür. Böylece bu kanunla birlikte eğitim ve din resmî olarak birbirinden ayrılmış, okullarda dinî semboller, haç ve heykellerin olması ve dinî ayinlerin yapılması yasaklanmıştır⁴²¹. Fransız ve İtalyan Okullar dershanelerindeki

⁴¹⁴. Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu, 13.

⁴¹⁵. STONE, 200.

⁴¹⁶. BOA, Y..PRK.EŞA., Dosya No. 12, Gömlek No. 3, 04.11.1890; Y..A.RES., Dosya No. 132, Sıra No: 62, 26.8.1895; Y..A.HUS., Dosya NO: 883 Sıra No: 36 11.3.1310; Y..A.HUS., Dosya No: 269, Sıra No: 36, 5.9.1892; BLİSS, 355.

⁴¹⁷. Geniş bilgi için bkz. İsmet PARMAKSIZOĞLU, Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller, Ankara 1981; Altan DELİORMAN, Türklere Karşı Ermeni Komiteleri, İstanbul 1973; Haz. Erdoğan CENGİZ, Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekatı İhtilaliyeyesi, Ankara 1983.

⁴¹⁸. Bkz. BOA, Y..PRK.UM., Dosya No 28, Gömlek No 60, 29.10.1893; BOA, Y..PRK.HR., Dosya No. 18, Gömlek No. 47, 31.01.1894; TOZLU, 112.

⁴¹⁹. Bkz. BOA. A.MKT.MHM., Dosya No: 1, Sıra No: 14, 17.1.1260; Y..A.HUS., Dosya No: 326, Sıra No: 31, 27.05.1902; HAYDAROĞLU, 88.

⁴²⁰. Yahya AKYÜZ, Türk Eğitim Tarihi, İstanbul 2003, 209-210.

⁴²¹. TURAN, Avrasya'da Misyonerlik, 46-47.

Katolik sembollerini çıkartmayı kabul etmediklerinden Türk Hükümeti, 1924 yılında, Fransız ve İtalyan okullarını kapattırmıştır. Ancak Türk Hükümeti Amerikan eğitim yöntemlerinden ve John Dewey'in görüşlerinden dolayı Amerikan okulları daha rahat olmuştur⁴²². Amerikan Board yetkilileri bu kanuna uymayı kabul etmiş, uymayanların okulları da kapatılmıştır. Amerikan Board yetkilileri bu kararı alırken iyi bir Hristiyan öğretmenin Hristiyanlık propagandası yapmadan da öğrencilere Hristiyanca yaşamayı ve düşünmeyi öğretebileceğini düşünmüşlerdir⁴²³. Amerikan okullarında İngilizcenin kullanılması ve yabancı dil eğitimi ön plana çıkmış ve bu da Amerikan ve İngiliz Protestan misyonerlerin çalışma alanını kolaylaştırmıştır. 1927'de Dokuz Amerikan okulundan 1931'de Talas'ta yeni açılan okul ile birlikte 3 okul kalmıştır. Ancak bu okulların kapanma sebebi maddi güçlükler ile birlikte ABD'deki Kongregasyonal Kilisenin desteğinin azalmasından da kaynaklanmıştır⁴²⁴.

1929 tarihli kanun ile Milli Eğitim Bakanlığı'nın bilgisi ve izni olmadan okul açamayacağı kararı alınmış ve 23 Mart 1931'de de Türk çocukların ancak Türk okullarına gidebileceği kanunun çıkartılması misyonerleri zora sokmuştur.

1935 yılında yayımlanan yabancı Okullar Yönergesi ile bu okullarda okutulacak derslerin okutuluş biçimi, öğretmenlerin ve öğrencilerin uyacakları kurallar ve tatil günleri belirlenmiştir. Ayrıca yabancı kaynaklı kitaplar Milli Eğitim Bakanlığınca oluşturulacak komisyonca incelenmeden okutulmamıştır. Bunların yanında bu okullara konulan vergiler ve malî kısıtlamalar yapılmıştır⁴²⁵.

1960-1970'li yıllara gelindiğinde de Amerikan Board personeli ve Amerikan okullarından mezun olan bazı öğrenciler "Sağlık Eğitim Vakfı (SEV)" adında bir vakıf kurmuşlardır. Bu vakıf Amerikan Board'ın 1800'lü yıllarda gösterdiği misyonun devamı ve takipçisi olmuştur. Bu vakıf, vergiden de muaf tutulmuştur. Vakıf, Amerikan Board Heyeti'nden resmî anlamda mallarını, idarî, malî ve eğitim yönetimlerini devralmış gibi görünse de yönetim ve karar bazında yine Amerika Board'a bağlıdır. SEV'in 39 kişilik vakfın en yüksek karar organı olan bir mütevelli heyeti vardır. Bu heyet de, gizli oylarla, 9 kişilik bir yönetim kurulu seçmektedir⁴²⁶.

⁴²². Roger R. TRASK, "Türkiye'de Gizli Hristiyanlık", B.T.T.D., Eylül 1987, S. 31, s. 67.

⁴²³. TURAN, *Avrasya'da Misyonerlik*, 48.

⁴²⁴. TRASK, s. 68-69.

⁴²⁵. TURAN, *Avrasya'da Misyonerlik*, 48-49.

⁴²⁶. KARATEPE, s. 18-20.

Günümüz Türkiye'sinde de bazı Amerikan okullarının ve diğer kuruluşların faaliyetleri SEV (Sağlık Eğitim Vakfı) aracılığıyla yapılmaktadır. Milli İstihbarat Teşkilatı'nın Başbakanlığa gönderdiği raporda da bu ayrıntılı bir biçimde belirtilmiştir. Raporda ayrıca Üsküdar Amerikan Lisesi, Üsküdar SEV ilköğretim Okulu, İzmir Amerikan Lisesi, Tarsus Amerikan Lisesi, Gaziantep Amerikan Koleji (Hemşirelik Okulu), Tarsus SEV İlköğretim Okulu gibi eğitim faaliyeti gösteren okulların eğitim hizmetlerinden dolayı Milli Eğitim Bakanlığı'na, sağlık hizmetlerinden dolayı Sağlık Bakanlığı'na ve dini çalışmalarından dolayı da Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı oldukları ifade edilmesi günümüzde de bu okulların ne kadar fonksiyonel bir yapı taşıdıklarını göstermektedir⁴²⁷.

E. Misyonerlik Faaliyetleri Karşısında Ermeni Kilisesinin Tutumu

İlk dönemlerde Protestan misyonerler ile Ermeni Kilisesi arasındaki ilişkiler dostça ve hoşgörü çerçevesinde olmuştur. Ermeni Patriği Başpiskopos İsteyan (Stepan/ Bursalı İsdepannos II Ağavni Zakaryan), misyonerlere karşı büyük bir saygı göstermiş ve dinî törenlere katılmaları amacıyla davetlerde bile bulunmuştur. Misyonerler de Ermenilerin kendilerine her konuda yardımcı olacakları vaadinde bulunduklarını belirtmişlerdir⁴²⁸. Misyoner Goodell de 30 Kasım 1835 tarihli raporunda herhangi bir muhalefetle karşılaşmadığını yazmış, ancak Hovhannes Çamurciyan gibi bazı Ermenilerin bireysel olarak misyonerlere karşı düşmanca davranış içerisinde olduklarını ifade etmiştir⁴²⁹.

Bu iyi ilişkiler çerçevesinde misyonerler, Protestanlar Ermeniler arasındaki faaliyetlerini arttırmışlardır. Misyonerlerin faaliyetleri doğrultusunda Protestanlığın Ermeniler arasında düzenli olarak artması üzerine Ermeni Patrikliği devreye girmiş ve bu durumu Osmanlı Devleti'ne bildirerek⁴³⁰ "...Protestanların Ermenileri kendi mezheplerine çekmek amacıyla onları teşvik ettiği ve bunu engellemek için tedbir alınması gerektiğini aksi takdirde cemaatler arasında nefret uyanacağını" söylemiştir⁴³¹. Osmanlı Devleti de bu hususta Ermeni Kilisesi'ni destekleyici bir tavır içerisinde olmuş ve 1834'te mezhep değişikliğini yasaklayan bir ferman

⁴²⁷. http://www.aksiyon.com.tr/detay.php?id=11956&yorum_id=1517/15.07.2004; TURAN, 13.

⁴²⁸. Bkz. TOOTİKİAN, 3; DWİGH, 35; SMİTH-DWİGH, 14.

⁴²⁹. TOOTİKİAN, 34.

⁴³⁰. Bkz. BOA, A.MKT.MHM., Dosya No. 702, Gömlek No. 29, 11.02.1899; TURAN, "19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri", s. 1549; ERHAN, "Otoman Official....".

⁴³¹. AÇIKSES, 59; BOA, DH.MKT., Dosya No 1509, Gömlek No 11, 28.05.1888.

yayınlamıştır⁴³². Daha sonra Ermeni Patriği, Osmanlı Hükümeti'ne Protestanların faaliyetleri konusunda geniş bir mektup yazarak Ermeniler arasındaki misyonerlik faaliyetlerinin durdurulmasını istemiştir. Bu mektuba binaen o dönemin Osmanlı Dışişleri Bakanı Rıfat Paşa, Amerikan elçiliğine bir yazı göndererek misyonerlerin faaliyetlerini durdurmasını talep etmiştir. Bir Amerikan görevlisi olan John P. Brown da kendilerine yönelik herhangi bir baskı yapılmamasını gündeme getirmiştir.

Böylece Osmanlı'nın bu çağrısını büyükelçilik ve misyonerler ciddiye almamış ve çalışmalarını devam ettirmişlerdir. Bu süre zarfında da Ermeniler arasında misyonerlik faaliyetleri yasaklanmış ve Protestanlığın yasal olmadığı bildirilmiştir. Bu esnada Beyrut'taki bir Ermeni kadınının üç çocuğu Amerikan misyonerler tarafından kaçırılmış ve dinleri değiştirilmeye zorlanmıştır. Bunun üzerine Osmanlı Şam Valisi Beyrut'taki Amerikan Konsolosu'na çocukların serbest bırakılması amacıyla müracaat etmiş ancak Konsolosluk, İstanbul elçiliğinin haberi olmaksızın bunun mümkün olamayacağı şeklinde cevap vererek bu olaya engel olmamıştır. Daha sonra Osmanlı hükümeti Amerikan Büyükelçiliği'ne işbirliği amacıyla detaylı bir not göndermiştir. Amerikan Konsolosu da İstanbul'dan gelen cevaba göre çocukları ailesine iade etmiştir⁴³³.

Misyonerlik faaliyetleri neticesinde zaman içerisinde Ermeniler arasında tartışma ve karışıklıklar ortaya çıkmaya başlamış; siyasî ve sosyal yönden bir bölünme gerçekleşmiştir. Netice olarak da Ermeni milleti içerisinde bir huzursuzluk ve moral bozukluğu ortamı oluşmuştur⁴³⁴.

Ermeniler arasında misyonerlik faaliyetleri neticesinde oluşan ilk "Reformist Ermeniler", kilise ve onun ruhbanlık sistemini eleştirmiştir. Onlar; Kilise'nin teolojisini, ayinlerini ve dinî alışkanlıklarını (yaşamlarını) tenkit etmiş; Kutsal Kitabın içeriğinden uzaklaşıldığını, Kilise'nin bunlardan temizlenmesi ve Kutsal Kitapların insanların icat ettiği bazı şeylerden önde tutulması gerektiğini belirtmişlerdir. Reformist Ermeniler'e göre Kilise, kendisini Kutsal Kitaptan uzaklaştırarak, onu ikinci plana atmış ve kişisel dinî anlayışları ön plana çıkarmıştır. Böylece Ermeni Kilisesi'nin millî vasıflarını yitirdiği ve kilisede reform yapılması

⁴³². TUĞLACI, 314, KILIÇ, 156.

⁴³³. ERHAN, "Ottoman Official...".

⁴³⁴. BLİSS, 307; KODAMAN, Türkler-Ermeniler ve Avrupa, 9; TCHİLİNGRİAN, "The Armenian Protestants".

gerektiği düşüncesi artmaya başlamıştır. Bu artışla birlikte 1838 yılında reformist hareketten etkilenen “The Society of The Pious (Parebashdoutian Miapanoutune)” adında yeni bir cemaat oluşmuştur. Bu cemiyetin oluşumu Ermeni Protestanlığının da başlangıcı olarak gösterilmektedir⁴³⁵.

Bu süreç içerisinde Reformist Ermeniler, Ermeni Kilisesi’nde Patrik İstapan’ın müsaadesiyle Gregoryan Ermenilerle birlikte ibadete katılmış ve her türlü ayini beraber yapmışlardır⁴³⁶.

Ermeni Kilisesi, Protestan misyonerlerin Ermeniler arasındaki yayılcılığını kendi millî birliğini tehdit eden unsur olarak gelişme göstermeye başlaması üzerine ilk zamanlarda müsamaha gösterdiği bu akıma karşı sert bir tutum içerisine girmiştir⁴³⁷. Amerikalı misyoner George W. Dunmore de, “Hristiyanlar bize o kadar düşman ki, bir gün sokaklarda köpek gibi öldürülebilirim” ifadesiyle bu sert tutumun derecesini açıkça ifade etmiştir⁴³⁸.

Ermeni Patriği İstapan, 1837’de Ermenilerden misyonerlerin açtıkları okullara çocuklarını göndermemesini istemiş ve Protestan faaliyetlere katılmayı yasaklayan bir bildiri yayınlamıştır. Böylece bu bildirinin ardından Ermeni Kilisesi ve Ermeni halkı misyonerlere karşı olan hoşgörülü tutumunu değiştirerek misyoner okullarındaki çocuklarını almaya başlamışlardır. Daha sonra Amerikan misyonerlerine karşı etkin bir duruş ve şiddet içerisine girilmiş⁴³⁹ ve Ermeniler arasındaki misyonerlik faaliyetlerini önlemek amacıyla tedbirler alınmıştır. Bu tedbirler çerçevesinde misyonerlik faaliyetleri içerisinde yer alanlar veya misyonerleri koruyanlar emirlere riayet etmedikleri gerekçesiyle Ermeni Patrikliği tarafından cezalandırılmışlardır⁴⁴⁰.

Protestanlığı seçen Ermeniler’in sayısının 1839’da büyük bir artış göstererek sekizyüze ulaşması Ermeni Patrikliği’ni endişeye sevk etmiştir⁴⁴¹. Bunun üzerine

⁴³⁵. TOOTİKİAN, 16-17, 26; ARPEE, 267; CHAKMAKJIAN, “The Armenian Evangelical Church and The Armenian People”; DARAKJIAN, “Armenian Evangelical Identity Historical and Theological Perspectives”; DWIGHT, 6-7. Ayrıca bkz. BOA, Y..PRK.EŞA., Dosya No 25, Gömlek No 43, 15.10.1896; BOA, Y..PRK.AZJ., Dosya No 22, Gömlek No 120, 19.10.1892.

⁴³⁶. Bkz. CHAKMAKJIAN, “The Armenian Evangelical Church and The Armenian People”.

⁴³⁷. STONE, 105; TUĞLACI, 314; TCHİLİNGRİAN, “The Armenian Protestants”; DWIGHT, 54, 63; FLOCKEN, “Protestantism In Turkey”; SAHAGİAN, 25-26, Bkz. BOA; A.DVN., Dosya No 105, Gömlek No 13, 06.07.1855.

⁴³⁸. AÇIKSES, 58.

⁴³⁹. TOOTİKİAN, 34. Ayrıca bkz. BOA, A.MKT.MHM., Dosya No 532, Gömlek No 16, 06.04.1894.

⁴⁴⁰. ARTİNİAN, 55.

⁴⁴¹. Bkz. ERHAN, “Ottoman Official...”.

Ermeniler gizli bir plan yaparak İsdepan'ı istifaya zorlamış ve yerine 1839 yılında baş piskopos Hagopos Seropyan'ı getirmişlerdir⁴⁴².

Patrik Hogopos, kilisede reformun gerekli olduğunu savunanları hapse atmış veya sürgüne yollamıştır⁴⁴³. O da misyoner Griffith'in İzmir'de kurduğu matbaada bastırıldığı kitapları okumayı yasaklamış, hatta kitapları toplatıp yaktırmıştır⁴⁴⁴. Ayrıca Patrik, Kutsal Kitabın dikkatli okunması ve alim kişiler tarafından çalışılması gerektiğini belirterek Ermenileri uyarmıştır⁴⁴⁵.

1839 ile 1844 yılları arası Ermeniler için geçici bir "sukunet dönemi" olmuştur. Bu dönemlerde kilisede muhalifler ile kilise yönetimi arasında tartışmalar yapılmış, konferanslar ve toplantılar düzenlenmiştir. Ancak 1844 yılında Matteos Çuhacian'ın Patrik olmasıyla bu geçici süre son bulmuş ve Protestanlığa karşı tutum daha da sertleşmiştir. Protestan Ermeniler'e karşı zulüm ve işkencenin dozajı artmaya başlamıştır⁴⁴⁶.

Çuhacian, Protestanlık hareketini durdurmak amacıyla bazı kampanyalar başlatmıştır. İlk olarak 12 Ocak 1846'da Vertanes'i aforoz ederek* bir deklarasyon

⁴⁴². CHAKMAKJIAN, "The Armenian Evangelical Church and The Armenian People".

⁴⁴³. TOOTİKİAN, 37; CHAKMAKJIAN, "The Armenian Evangelical Church and The Armenian People".

⁴⁴⁴. Antranig A. BEDİKİAN, "The Rise of The Evangelical Movement Among Armenians", <http://www.cacc-sf.org/c-riseAAB.html/> 04.05.2004.

⁴⁴⁵. Bkz. DWİGH, 22.

⁴⁴⁶. Barkev DARAKJIAN, "Distinguishing Evangelicals from Paulicians", www.aeuna.org/distinguishing.htm / 21.09.2004; SAHAGİAN, 22, 25-31; TOOTİKİAN, 37; CHAKMAKJIAN, "The Armenian Evangelical Church and The Armenian People".

*. İstanbul Patriği ve başpiskopos Matteos'dan Ermeni Kilisesi görevlilerine ve halkımıza (Ermeni) selam olsun diye başladığı ilk aforozunda Pavlus Timoteus'a ikinci mektubu 1:6-14'te "Bu nedenle, ellerimi senin üzerine koymamla Tanrı'nın sana verdiği armağanı alevlendirmen gerektiğini hatırlatıyorum. Çünkü Tanrı bize korkaklık ruhu değil, güç, sevgi ve özdenetim ruhu vermiştir. Bunun için Rabbimize tanıklık etmekten ya da O'nun uğruna tutuklu olan benden utanma. Tanrı'nın gücüyle, Müjde'nin uğruna benimle birlikte sıkıntıya göğüs ger. Tanrı bizi, yaptıklarımıza göre değil, kendi amacına ve lütfuna göre kurtarıp kutsal bir yaşama çağırdı. Bu lütuf bize Mesih İsa'da zamanın başlangıcından önce bağışlanmış ve şimdi O'nun gelişyle açığa çıkarılmıştır. Kurtarıcımız Mesih İsa ölümü etkisiz kılmış, yaşamı ve ölümsüzlüğü Müjde'nin aracılığıyla ışığa çıkarmıştır. Ben bu müjdenin habercisi, elçisi ve öğreticisi atandım. Bu acıları çekmemin nedeni de budur. Ama bundan utanmıyorum. Çünkü kime inandığımı biliyorum. O'nun bana emanet ettiğini o güne dek koruyacak güfte olduğuna eminim. Benden işitmiş olduğun doğru sözlerin örneğine, imanla ve Mesih İsa'da olan sevgiyle bağlı kal." demiş olmasına rağmen Ermenilerden bazılarının saygısızlık göstererek kendi kutsal inançlarından koştuklarını, şeytana uyduklarını, ikiyüzlülük içerisinde yalan konuşulduğunu ve sonuç olarak yanlışlıklar ve zıtlıklar üzerine oluşturulmuş yeni model içerisinde (Protestanlık) helak olacaklarını söylemiştir. Matteos, Ermeni milleti içerisinde öyle biri vardır ve alçak bir rahiptir ki O da İznik rahibi Vertanes'dir. Bu rahip, dünyevî hırsına kapılarak kilise ve onun kutsal makamından ayrıldığını belirterek onu eleştirmiş ve aforoz etmiştir(DWİGH, 324).

yayınlamıştır⁴⁴⁷. O, misyonerliğe ve modern mezheplerin yanlış doktrin ve uygulamalarına karşı Ermenileri uyarmayı da ihmal etmemiştir. 4 Şubat 1846'da da soru- cevaplı dokuz maddelik bir iman ikrarı “Yeni Kredo (The New Creed)”^{*} oluşturmuş ve bu dokuz madde içerisinde de kurtuluş, kilise, sakramentler, Bakire Meryem, ritler, kilisenin hiyerarşisi gibi birçok önemli noktaya temasta bulunmuştur. Patriğin bu dokuz maddelik kredosuna karşılık protestan Ermeniler bu inanç bildirisinin Kutsal Kitaba aykırı olduğunu ifade ederek, kredoya tepki göstermiş ve Hristiyan inancının gerçek temelini ve mükemmel kanunun sadece kutsal kitap olduğunu, kendilerinin Mesihî kilisenin inanlıları olduğunu ve İznik Kredosu’nu kabul ettiklerini ifade etmişlerdir. Onlar ayrıca Kutsal Kitapla uyuşmayan uygulamaları kabul etmediklerini, milletini, kiliselerini sevdiklerini ve Ermeni Hristiyanlığına büyük bir gurur ve onurla saygı gösterdiklerini, vicdan özgürlüğünü esas aldıklarını açıklayan on iki maddelik⁴⁴⁸ bir iman ikrarı ortaya koymuşlardır⁴⁴⁹.

Çuhacıyan^{**}, kendisinin dokuz maddelik iman ikrarına karşılık Protestan Ermenilerin böyle bir açıklama yapması üzerine seri ve sert bir tavır içerisinde Ermenileri Kiliseye geri dönmeleri amacıyla kırk yedi sayfalık ve Protestan Ermeniler için kiliseye karşı işlenen suçun itirafını (günah itirafı) ihtiva eden “Dönüş Raporu (Paper of Recantation)” hazırlamıştır⁴⁵⁰. Bu deklarasyonda Çuhacıyan; onların kutsal kilisenin yüreğinden ayrıldıklarını, onu küçümsediklerini, Mesih

⁴⁴⁷. DWIGHT, 217-218.

^{*}. Bu kredonun her bir maddesi “Do you confess” (iman ediyor musun, kabul ediyor musun?) sorusuyla başlamaktadır. Bu kredo kısaca şu şekilde maddelenmiştir:

- 1- Kurtuluş sadece imanla değil iyi amelle birliktedir. İyi ameller olmadan iman tek başına yeterli değildir.
- 2- Faal kilise yanılmazdır. Kilisenin başı İsa’dır. Kilise, Kutsal Ruh tarafından yönetilir. Kutsal kitapta kutsal kilise tarafından doğruluğu kabul edilemeyen tek bir doğru yoktur.
- 3- Kilise sakramentleri 7 olup papazlar tarafından yapılmaktadır. Çünkü din adamları bu yetkiyi İsa’dan atanmış şekilde alırlar.
- 4- Vaftiz ve günah itirafı bir kişinin kurtuluşu için zorunludur.
- 5- Kutsal komüniona katılmayan kişi ebediyete kadar bir suç altındadır.
- 6- Bakire Meryem Tanrının annesi olup öteki azizler gibi ibadete layıktır. Haç da kutsaldır ve ibadete nail olmuştur.
- 7- Kiliseyi, onun ritlerini ve rituellerini kabul etmek gerekir.
- 8- Kilisede farklı resmi görevliler vardır. Okuyucu, diyakos, rahip, piskopos, katolikos ve patrikler kilisenin uygulayıcılarıdır.
- 9- Bunları uygulamayanlar veya inanmayanlar kutsal kiliseye giremez ve aforoz edilmesi gerekmektedir (TOOTİKİAN, 19-20, 338-340).

⁴⁴⁸. Bu on iki madde için bkz. DWIGHT, 336-338; TOOTİKİAN, 346-348.

⁴⁴⁹. Bkz. TOOTİKİAN, 20, 127, 128; BLISS, 124-125; DWIGHT, 52; SAHAGİAN, 25-27.

^{**}. Çuhacıyan, misyonerler tarafından sert ve bağnaz bir adam olarak tanımlanmaktadır (Bkz. ARPEE, 199; FLOCKEN, “Protestantism In Turkey”).

⁴⁵⁰. Bkz. TOOTİKİAN, 18-19, 21.

İsa'nın emirlerine karşı geldiklerini, apostolik öğretisini reddettiklerini ve yeni mezhebin ruh yıkıcı özelliğine yakalandığını, üzerlerine bir aptallık çöktüğünü; bundan dolayı cezalandırılmaları gerektiğini belirtmiştir⁴⁵¹.

Ermeni Kilisesi'ne göre Protestan Ermeniler, Amerikan Misyonerleri tarafından ücretli olarak çalıştırılan (kandırılan) ve kendilerini açığa çıkaran reformcu (self-proclaimed reformers) kişilerdir. Hatta Protestan Ermeniler'in liderliğini yapan Ütücüyan'a (Apisoghom Eutudjian) Misyonerlerin çok yüksek maaş verildiği de ifade edilmektedir. Patrik katipliği yapmış olan Ermeni Tarihçi Avedis Berberyan da; misyonerlerin Ermenileri kandırarak yanlış yola sürüklemek suretiyle Protestanlığı benimsettiklerini belirtmektedir. Protestan Ermeniler ise buna karşı çıkarak misyonerlerin kendilerini kullanmadıklarını veya kandırmadıklarını sadece dinî görüş ve ahlakî açıdan kendilerine yardımcı olduklarını savunmuşlardır⁴⁵².

Çabalarından sonuç alamayan Patrik Çuhacıyan, ikinci kez genel olarak 21 Haziran 1846'da bir aforozname⁴⁵³ yayınlamıştır⁴⁵⁴. Aforoznameden sonra Patrik; Protestan Ermenileri kiliseden kovmuş, sivil statülerinden uzaklaştırmış, Patrikliğın koruması dışında tutmuş, baskı uygulamış, her türlü ilişkiden mahrum etmiş ve kiliseye sokmamıştır. Bunun yanında ekonomik boykot, sürgüne gönderme, mahkeme olmaksızın hapsedilme, kiliseden aforoz gibi uygulamalar da gerçekleştirilmiştir⁴⁵⁵.

İstanbul Ermeni Patrikliğının sert tutum takınması üzerine Anadolu'nun her tarafında Bursa, Trabzon ve Erzurum gibi şehirlerde Protestan Ermeniler'e karşı şiddet artmıştır⁴⁵⁶. Protestan Ermenilerle hiçbir şekilde ticari ve sosyal ilişki içerisine girilmemiş, ekmek ve su verilmemiş, dükkanlarından alışveriş yapılmamış, ortaklıklar kurulmamış hatta kurulmuş olan ortaklıklar feshedilmiştir. Bununla birlikte mallarına da el konulmuş, kendilerine borcu olan Ermeniler'in borçları iptal edilmiş ve borçları olan Protestan Ermenilerden de zorla tahsil edilme yoluna gidilmiştir⁴⁵⁷. Ayrıca Ermeni Kilisesi, Osmanlı Devleti'nden Ermeni olarak kabul

⁴⁵¹. TOOTİKİAN, 341-343.

⁴⁵². Bkz. TOOTİKİAN, 17-18, 34, 41.

⁴⁵³. Bu aforozname için geniş bilgi bkz. TOOTİKİAN, 344-345.

⁴⁵⁴. DWİGHT, 219-220; STONE, 69.

⁴⁵⁵. TOOTİKİAN, 21, 37; BLİSS, 308.

⁴⁵⁶. DWİGHT 100-101.

⁴⁵⁷. Bkz. GRABİLL, 13; ARTİNİAN, 55; DWİGHT, 193-194, 214-228, 333.

etmediği Protestan Ermeniler'in vergi hisselerini Ermeni defterinden silmiş ve vergilerinin de vergi sahiplerinden alınmasını istemiştir⁴⁵⁸.

Böylece Gregoryen Ermeniler ile Protestan Ermeniler arasındaki sürtüşmeler, tacizler ve tehditler yoğunlaşmıştır⁴⁵⁹. Bu çatışmayı veya sürtüşmeyi İngiliz misyoneri Schauffler'den G. Çark şöyle anlatmaktadır: “Robert Koleji'nde öğretmenlik yapan Gregoryen Ermeni Bedros'un Protestanlığı kabul ettiği haberini alan Rus Elçiliği onu elçiliğe çağırarak alıkoymuştur. Bedros Robert kolej müdürü Hamlin'e şu mektubu yazmıştır: ‘Sayın Bay Hamlin, çok güç bir vaziyette bulunuyorum, Trabzon'a gitmek üzere bir Türk vapuruna konmuşum. Rus Elçisi'nin emriyle Sibiry'a sürüleceğim.Yazımı getirene elbiselerimi ve el yazımı teslim edebilirsiniz. Kitaplarımı da misyonerlerin kütüphanesine veriniz.Bütün kardeşlerim benim için dua etsinler. Gayet büyük acılar içerisindeyim İmza Bedros Tağyatians’.’⁴⁶⁰.

Ermeni Patrikliği'nin sert tutumu ve baskısı karşısında Protestan Ermeniler evlerinden dışarı çıkamamış, davranışları yerilmiş, düşünceleri sebebiyle dalga geçilmiş, çocuklarını vaftiz edememiş, gençlerini evlendirememiş, Ermenilerle aynı semtte oturamamış ve her türlü yasal haktan mahrum bırakılmışlardır. Hatta cenazelerini, Ermeni mezarlığına gömememişlerdir⁴⁶¹. Ayrıca Ermeni Patrikliği, onlarla ilişkisi olanların veya dostluk kuranların, onlara ekmek verenlerin, onlara para yardımı yapanların da aynı şekilde cezalandırılacağını ve bu kişilerin de ötekiler gibi lanetli olacağını duyurmuştur⁴⁶².

Protestanlığı seçen bir Ermeni, Ermenilere mahsus bütün haklarını kaybetmiş ve kimse saygı göstermeyerek toplumdan dışlamışlardır. Bu kişi ayrıca vaftiz edilmemiş, gömülmemiş, evlenememiş, alışveriş yapamamıştır. Ne bir fırıncı ekmek, ne kasap et vermiş, ne de bir iş bulabilmiştir. Hatta hiçbir mahkeme onun şikayetini kaale alıp en basit himayeyi dahi göstermemiştir. Böyle bir ortam içerisinde kalan

⁴⁵⁸. Bkz. BOA, A.MKT.UM., Dosya No. 147, Gömlek No. 31, 17.11.1853; BOA, A.MKT., Dosya No: 117, Gömlek No: 84, 23.09.1854.

⁴⁵⁹. BOA, HR.MKT., Dosya No: 95, Gömlek No: 47, 14.12.1854 ; BOA, A.MKT.MHM., Dosya No. 105, Gömlek No. 13, 06.07.1855; KILIÇ,175-176.

⁴⁶⁰. KILIÇ, 173.

⁴⁶¹. AVAKİAN, “The Armenian Evangelical Church 1846-1996”; CHAKMAKJIAN, “The Armenian Evangelical Church and The Armenian People”; AÇIKSES, 59; KÜÇÜK, “Osmanlı Devletinde ‘Millet Sistemi’, s. 210; KILIÇ, 167-168.

⁴⁶². Bkz. ARPEE, 200-220; DWIGHT, 326-327.

Ermeniler, Protestan misyonerlere iyi bir fırsat oluşturmıştır⁴⁶³. Hamlin de; Ermeni Kilisesi'nin Protestanlığa meyil duyan Ermeniler'i aforoz etmesinin ve Ermeniler'e karşı iftira ve alaysı tutumlarının artmasının Ermeniler arasındaki Protestanlığın seyrini hızlandırdığını ifade etmektedir⁴⁶⁴.

İlk Protestan Ermeni olan Mirkelam'ın ölümü Ermeniler arasındaki bu sürtüşmeyi daha da alevlendirmiş ve bu sürtüşmeyi doruk noktasına çıkarmıştır⁴⁶⁵.

Protestan Ermeniler, Ermeni halkının kendilerine bu kadar sert tepki göstermesini Ermeni Kilisesi'nin ve Patriği'nin, halk tarafından çok korkulan bir makam olmasına bağlamışlardır. Garabed Ütücüyan da bu konuyu şöyle anlatmaktadır: “O dönemde Patrikhanenin adı dehşet uyandırır. Patrikhane görevlisi gelip de bir Ermeniye ‘Vekil Hayrsurp(Aziz Peder)’ seni görmek istiyor dediğinde, adamın korkudan ağzı kurur, eli ayağı titremeye başlar. Karşı koymak mümkün değildi. Görevli, paltosunun altından çıkardığı ucu tasmalı bir zinciri karşı koyanların boyunlarına zorla geçirir, bir köpek gibi sokaklarda çeke çeke götürür ve kimse adamı elinden alamazdı. Hele Vekil Hayrsurp'un hiç şakası yoktu. Fazla söze gerek duymadan, koca kalpaklı ve geniş paltolu beyi ya da ağayı yatırır, onu 25-30 sopa darbesiyle onurlandırır” Ayrıca o, yükümlülüğünü yerine getirmeyen Ermeninin dükkanın kapatıldığını veya işinin elinden alındığını ve Patriğin isteğine göre sürgüne gönderildiğini de ifade etmektedir⁴⁶⁶.

Dwight ise Ermeniler arasındaki bu çatışmayı sarraf-ruhban sınıfı ile esnaf-tüccar sınıfı arasındaki çatışmaya benzetmiştir⁴⁶⁷.

Protestan Ermeniler de kendilerine karşı artan bu sert tutumdan vazgeçilmesi isteğiyle Osmanlı Devleti'ne başvurmuştur. Bunun üzerine Osmanlı Devleti Dışişleri Bakanı Reşit Paşa, Ermeni Patriği'ni huzuruna çağırarak bu baskısından ve tutumundan vazgeçmesini istemiştir⁴⁶⁸. Osmanlı Devleti yetkilileri Ermeni Patriği'nin bu tutumuna engel olmak istemiş ancak içişlerinde serbest oldukları için tam başarılı olamamış, sadece şiddetin dozunun artmamasını sağlayabilmiştir. Her fırsatta da Protestan Ermenilere karşı bu tutum ve uygulama devam etmiş; her

⁴⁶³. BLISS, 302.

⁴⁶⁴. Bkz. GÜRÜN, 41; TOOTİKİAN, 55.

⁴⁶⁵. Bkz. KILIÇ, 169; TOOTİKİAN, 86; ARPEE, 44.

⁴⁶⁶. ARTİNİAN, 27.

⁴⁶⁷. Bkz. WHITE, 33.

⁴⁶⁸. ANDERSON, 402.

festival veya şenliklerde bu bildiriler halka duyurulmuştur. Ermeni Patrikliği'nin takip ettiği bu tutum sayesinde Ermenilerin Protestan olmasını ve Osmanlı Devleti içerisinde daha fazla huzursuzluğa yol açılmasını önlemiştir⁴⁶⁹.

F. Protestan Ermeni Kilisesi'nin Oluşumu ve Protestan Ermenilerin “Millet” Olarak Kabulü

Ermeniler arasında kilisede reform* yapılması gerektiği tartışmaları günden güne artmış ve Ermeni Kilisesi, Protestan Ermenileri ana kiliseye karşı yaptıkları muhalefetten dolayı “protestocular” anlamında “Protestanlar” adını vermiştir⁴⁷⁰.

İstanbul Ermeni Patrikliği, Reformist Ermeniler için Ermeni inancını ve Ermeni Milleti'ni inkar ettiklerini beyan ederek onlara “havadouratz” ve “azkouratz” “Bağımsızlık Yanlıları–Ayrılıkçılar” adını vermiştir. Kilise ayrıca onları “apostolik” dışı, yabancı, bölücü olarak nitelendirmiş; milli birliği bozmak ve din değiştirmek ile suçlamıştır. Patriklik, Protestan Ermeni Kilisesi'ni de Katolik Ermeni Kilisesi gibi Ermeni Hristiyanlığı'nın ana görüşünden ayrılmış talihsiz bir değişim olarak değerlendirmiştir⁴⁷¹.

Protestan Ermeniler ise “Protestanlık” isminin bu şekilde değerlendirilmesine karşı çıkarak Protestanlığın bir pozitif hareket olduğunu ve Ermeni Kilisesi'nin ileri sürdüğü gibi “bir şeye karşı olmak” değil, “bir şeyin lehine olmak (desteklemek)”, “bir şeye tanıklık etmek” anlamını taşıdığını ve bu bağlamda da Ermeni Protestanlığının da bir tanıklık (şahitlik) hareketi olduğunu beyan etmişlerdir⁴⁷².

Protestan Ermeniler'e göre; Kilise'nin kendi bünyesindeki insanlara hoşgörülü davranmaması, ilahî ihtiyaçlara ve geleneklere fazla önem vermesi yüzünden Ermeni Kilisesi'nde reform ihtiyacı doğmuştur. Bundan dolayı onlar, Ermeni Patrikliği'nin bunu kabullenmek yerine kendilerini düşman olarak kabul edip sert tedbirler alması neticesinde bölünmenin zaruret haline geldiğini ifade etmişlerdir. Onlara göre Protestan Ermeniler ile Gregoryen Ermeniler aynı kadehten

⁴⁶⁹. DWIGHT, 333.

*. Protestan Ermeniler, ABCFM misyonerleri tarafından gerçekleştirilen reformun, Ermeni Kilisesi'ni geliştirdiğini ve hala geliştirmeye devam ettiğini ileri sürmektedir. Onlara göre reform, bütün insanların Mesih İsa'ya bağlanmasına ve tüm günahlardan temizlenmesine kadar devam edecektir(AVAKIAN, “The Armenian Evangelical Church”; CHOPOURIAN, “Fundamental Armenian Evangelical Teachings” [http:// www. cacc-sf.org/ c-faet.GHC.html/15.09.2004](http://www.cacc-sf.org/c-faet.GHC.html/15.09.2004); DWIGHT, 15).

⁴⁷⁰. Bkz. TOOTİKIAN, 112.

⁴⁷¹. TOOTİKIAN, 54.

⁴⁷². TOOTİKIAN, 112.

şarap içmiş ve aynı kaderi paylaşmışlardır. Böyle bir ortam içerisinde olmak sadece bir talihsizlik olarak telakki edilmiştir⁴⁷³.

Protestan Ermeniler ayrıca Ermeni Kilisesi görüşünden ayrılmış olunması hususunda kendilerini huzursuz ve mutsuz hissettiklerini de ileri sürmekte ve bunun sorumlusu olarak Kilise'yi göstermektedirler. Bedikyan da; “Misyonerlerin faaliyetleri neticesinde oluşan Kutsal Kitaplarla ilgili çalışmaların bazı Ermenilerin kafasında birtakım sorular oluşturduğunu ve Kilise'nin de bu soruları samimî olarak izah etme yerine zorla ve baskı yoluyla susturma kuralını benimsediğini dile getirerek Kilise'nin bu noktada hata yaptığını ifade etmektedir⁴⁷⁴.

Protestan Ermeniler kendilerini her zaman Ermeni Kilisesi'nin yasal bir üyesi olarak gördüklerini ve ne kadar Protestan olsa da aralarında yabancı bir bağ veya kan bulunmadığını dile getirmişlerdir. Onlar ayrıca Ermeni Kilisesi'nin bilinçsizce havarileri Mesih'ten üstün tuttuğunu ve reform hareketini bir dinî hareket (uyanış) gibi kabul ettiklerini de beyan etmişlerdir⁴⁷⁵.

Protestan Ermeniler; kendi kiliselerinin kuruluşunda Ermeni Kilisesi'nin tarihini ve kilise yaşantısını esas aldıklarını ifade etmektedirler. Bunlar, Ermeni Kilisesi'ne karşı hiçbir zaman saygı ve sevgilerini kaybetmediklerini, ona olan sadakatlerini her zaman koruduklarını dile getirmektedirler. Protestan Ermeniler; kendilerinin karanlıktan aydınlığa, Allah'a ve İsa'da ebedi yok oluştan İsa'da ebedi kurtuluşa ulaştıran yeniden uyanış mucizesine muvaffak oldukları için kendilerini şanslı olarak görmektedirler⁴⁷⁶.

Karşılıklı zıtlasma ve muhalif bir ortam içerisinde Protestan Ermeniler'in sayılarında artış olmuş ve bu artışla birlikte Ermeniler içerisindeki huzursuzluk had safhaya ulaşmıştır. Bunun üzerine 1846'da Ermeni Patriği Çuhacıyan; Protestan Ermeniler'i aforoz edip Kilise'den dışlamıştır. Bu durum karşısında Protestan Ermeniler de “ya bu diyardan gidecekler ya da bu deveyi güdecekler” misali Protestanlığı benimseyerek kendi kiliselerini kurma çalışmalarına başlamışlardır. Geline aşama, misyonerleri memnun etmiş ve hedeflerine ulaşmanın sevincini

⁴⁷³. DARAKJIAN, “Evangelism or Proselytism”; BEDİKIAN, “The Rise of The Evangelical Movement Among Armenians”.

⁴⁷⁴. Bkz. BEDİKIAN, “The Rise of The Evangelical Movement Among Armenians”.

⁴⁷⁵. TOOTİKIAN, 55; CHAKMAKJIAN, “The Armenian Evangelical Church and The Armenian People”; BEDİKIAN, “The Rise of The Evangelical Movement Among Armenians”.

⁴⁷⁶. BEDİKIAN, “The Rise of The Evangelical Movement Among Armenians”.

yaşamışlardır. Böyle bir ortamda da Protestan Ermeniler'in Protestan Misyonerler ve Amerikalı tüccarlar tarafından benimsenip ve himaye altına alınmasına yol açmıştır⁴⁷⁷.

Böyle bir süreçte İstanbul'da Amerikan Misyonerleri 25 Haziran 1846'da Protestan Ermeni Kilisesi ile ilgili bir toplantı düzenlemiş ve "Protestan Ermeni Kilisesi Anayasası" hazırlamışlardır. Protestan Ermeni Kilisesi'nin idare biçimi, doktrini, kilise üyelerinin atanması ve "on iki maddelik iman ikrarı" belirlenmiştir. 1846'da Haçaduryan önderliğinde otuz yedi erkek ve üç kadın ile toplam kırk kişilik bir grup*, İstanbul Beyoğlu'nda Amerikalı misyoner H.G.O. Dwight'in evinin büyük odasını küçük bir kilise olarak halkın hizmetine açmışlardır. Dua ve kutsal kitabın okunmasının ardından anayasa (on iki maddelik iman ikrarı) tam ittifakla kabul edilmiş ve günümüze kadar gelmiştir. Yedi misyoner bu durumu değerlendirmiş Mesih İsa'nın gerçek kilisesi olarak kabul ettikleri bu kiliseyi, Kengregasyonalist ve Presbiteryanist arasında bir yapı teşkil eden "Ermenistan Protestan Kilisesi"^{**} (The Evengelical Church of Armenia)" olarak açıklamıştır. Bu kilise hem Türkiye'nin hem de dünyanın ilk Protestan Ermeni Kilisesi olmuştur. Bu ilk Protestan Ermeni Kilisesi'nin şimdiki adı "Aynalıçeşme Protestan Ermeni Kilisesi"dir⁴⁷⁸.

⁴⁷⁷. KİSKİRA, s. 75; KOCABAŞOĞLU, Anadolu'daki Amerika, 73; DWIGHT, 278.

*. Simon Tavitian, Kevork Ardzuni, Alexander Jeizian, Avedis Konstantian, Sarkis Telfeyan, Avedis Aradurian, P. Philadelphes, Stavri Mikhailides, Arakel Bedikian...(Centennial of Constantinople Station, 76; WHITE, 27).

^{**}. Amerikan misyonerler, Türkiye'de kilise kurma gibi bir amaçlarının olmadığını ancak oluşan şartlar karşısında protestan kiliseler kurulmasının kaçınılmaz olduğunu ifade etmektedirler. Tchilingrian, James L. Barton Daybreak in Turkey adlı eserinde Protestan misyonerler tarafından Amerikan Board'a gönderilen bir raporda misyonerlerin kendi kiliselerini bölmek amacıyla Ermenileri ve Yunanlıları teşkilatlandırdıkları, onlara eğitim verdikleri ve kendi dillerinde kutsal kitabı öğrettikleri beyan edilmekte, onların en büyük amaçlarından onların kendi kiliselerinde reform yaratma amaçlı oldukları ve misyonerlerin ayrılıklarını önleme çabalarına rağmen yine de bölündükleri belirtilmektedir(Centennial of Constantinople Station, 76; Hratch TCHİLİNGRİAN, "The Armenian Protestants", [http:// www.sain.org/ WINDOW/ Denomin2 txt/](http://www.sain.org/WINDOW/Denomin2.txt/) 2004; Muhibbiddin AL-KHATİB, İslam Aleminde Misyonerlik Faaliyetleri, çev.Yusuf Uralgiray, 1977, 14). Ayrıca 1846'da Protestan Ermeni Kilisesi'nin kurulmasına kadar Ermeniler kendi aralarındaki reform hareketinden haberdar olmamışlardır(AVAKİAN, "The Armenian Evangelical Church"; CHOPOURİAN, "Fundamental Armenian Evangelical Teachings"; DWIGHT, 15).

⁴⁷⁸. OYHON-ETİNGÜ, 141; SAHAGİAN, 29-31; Charles DEMİRJİAN, "The Armenian Evangelical Church 2000", [http://www.churcharmenia.com/ evangelical/ evmain1_27_01.html/](http://www.churcharmenia.com/evangelical/evmain1_27_01.html/) 04.01.2005; TOOTİKİAN, 5, 13, 21, 53; TCHİLİNGRİAN, "The Armenian Protestants"; CHAKMAKJIAN, "The Armenian Evangelical Church and The Armenian People"; DWIGHT, 264-266.

Protestan Ermeniler ise, misyonerlerin aksine kendilerinin Kongregasyonel veya Presbiteryen bir yapı teşkil etmediklerini⁴⁷⁹, Ermenilerin teşebbüsü ile kurulmuş bir cemaat olduklarını⁴⁸⁰ ve kendilerine has “Evanjelikal” bir yapı taşıdıklarını ifade etmektedirler⁴⁸¹.

Kilisenin oluşumundan sonra kilise oylama sonucunda oybirliğiyle Protestan harekette önemli bir yere sahip olan Stepan Ütüciyan’ın kardeşi Apisoghom Haçadur Ütüciyan pastör olarak seçilmiştir. Ütüciyan ile birlikte kendisine yardımcı olması amacıyla iki tane de diyakoz belirlenmiştir. Daha sonra da kilise konseyi pastör seçiminin nasıl olacağını kurala bağlamıştır. Ondan sonra Vertanes Yeznakyan ve Haroutne Baghdasaryan’ın katılmasıyla Kilise resmî olarak faaliyete başlamıştır. Onlar 1 Temmuz 1846’da, “Milli geleneklerimizi saygıyla kabul ediyoruz, şehitlerin kanını kutsal kabul ediyoruz. Ermeni milletini tüm yüreğimizle seviyoruz. Ancak İncil’in önüne geçecek, otoriteye müsaade etmeyiz...” şeklinde bir deklarasyon yayınlamışlardır. Protestan Ermeniler, 25 Ağustos 1846’da da Tanrının sözüne kulak vererek Ermeni Kilisesi’nden resmî olarak ayrıldıklarını ve Ermenistan Protestan Kilisesi’nin resmî olarak kurulduğunu* kamuoyuna açıklamışlardır⁴⁸².

Zaman içerisinde Ermenistan Protestan Kilisesi olarak ifade edilen bu isim üzerinde anlaşılamayan Protestan Ermeniler, kilisenin adını İncil’in müridi olmaları ve onun ruh besleyici prensibini benimseme ilkesine uygun olarak “Ermeni Protestan

⁴⁷⁹ DARAKJIAN, “Armenian Evangelical Identity Historical and Theological Perspectives”.

⁴⁸⁰ <http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/osmanlidaermeniler/ucuncudevire.html>/ 23.12. 2004.

⁴⁸¹ Bkz. DARAKJIAN, “Armenian Evangelical Identity Historical and Theological Perspectives”; DARAKJIAN, “Distinguishing Evangelicals from Paulicians”.

* Protestan Ermeni Kilisesi’nin başlangıcı, XIX. yüzyıldan daha öncesine dayandığı hatta XVI. yüzyıldaki Avrupa’daki reform hareketinden daha da eski olduğu iddiasında bulunanlar da vardır. Onlar, Protestan Ermenilerin Mitsghne, Pavlikyan, Tondrakyan ve Yeni Tondrakyan gibi gruplara dayanabileceğini ifade etmektedirler. Barkev Darakyan ise Ermeni Protestanlığının Pavlikyan ve Pavlikyanların devamı olan Tondrakyan ve Yeni Tondrakyan gibi mezheplere dayandığı fikrine karşı çıkmaktadır. O, Pavlikyanlar ile Protestan Ermeniler arasında inanç ve ibadet hususunda benzerliklerinin olmasının Protestan Ermeniliğin Pavlikyanlara dayandığı anlamına gelmeyeceğini ifade etmektedir. Ormanian da Darakyan’ın bu görüşüne katılarak bazı Protestan Ermenilerin Pavlikyan veya Tondrakyanlardan geldikleri iddiasını boş hayal olarak söylemektedir. Doğu’da böyle bir mezhebin yaşamadığının ortaya konulduğunu da vurgulamaktadır (ORMANIAN, 185; TCHİLİNGRİAN, “The Armenian Protestants”; Krikor HALEBLIAN, “The Origins of Armenian Protestantism”, www.aeuna.org/toa.htm/ 20.09.2004; DARAKJIAN, “Distinguishing Evangelicals from Paulicians”).

⁴⁸² TOOTİKIAN, 38; “Protestan Millet Nizamnamesi”, Düstur, C. 1, İstanbul 1856, 652-654; DWIGHT, 30; PAMUKCİYAN, “Ermeniler”, s. 193; SAHAGIAN, 25-34; BEDİKIAN, “The Rise of The Evangelical Movement Among Armenians”.

Kilisesi (Hayasdanyaytz Avedaranagan Yegeghetzi-Armenian Evangelical Church)” olarak deęiřtirmişlerdir⁴⁸³.

İlk Protestan Ermeni Kilisesi’nin 1846’da kurulmasından sonra İzmit, Adapazarı ve Trabzon’da kiliseler açılmıştır. Bu sayı daha sonra dörde çıkmış ve kilise üyelerinin sayısı yüz kırk olmuştur. 1847’de Erzurum, 1848’de Gaziantep ve Bursa’da da kiliseler kurulmuştur⁴⁸⁴. Bu sayı, 1893 kayıtlarında da üye sayısı yüzyirmi yedi, 1920-1921’li yıllarda ise altmış üye olarak görölmektedir⁴⁸⁵.

Bu süreçte kiliselerini oluşturan ve artıran Protestan Ermeniler’in sayılarının artması ve resmî kimliklerini kaybetmesi hem Amerikalı misyonerlerin hem de Protestan Ermeniler’in tepkisine yol açmıştır. Bu hususta Protestan Ermeniler’in millet statüsüne kavuşmaları doğrultusunda yoğun bir kampanya başlamıştır. Kırk kadar kişiyle Ermeni Haçaduryan önderliğinde bir Protestan cemaati oluşturan Protestan Ermeniler, resmiyet kazanmak için girişimlerde bulunmuşlardır. İlk olarak 17 Ağustos 1846’da İstanbul’da bir toplantıda “yabancı bir cemaat” gibi davranılması kararlaştırılmış ve 16 Haziran 1847’de de Protestan Ermeniler’in millet olarak tanınması hususunda Sultana resmen başvurulmuştur. Osmanlı Hükümeti’ne beş ay boyunca bu hususta dört dilekçe gönderilmiş ancak Ermeni Patriği, nüfuzlu iş adamları ve “amira”ların etkisiyle başarı sağlanamamıştır⁴⁸⁶. Choopourian’a göre Ermeni Patrikleri, Osmanlı Devleti’ni Protestan Ermeniler’in aleyhine etkilemiştir. Çünkü Osmanlı Yetkilileri, Ermeni Patriği’ne danışmaksızın iş yapmamıştır. Bunun yanında belli makamlarda ve önemli yerlerde bulunan nüfuzlu kişiler, amiralar, Osmanlı Hükümeti nezdinde etkili bir yere sahip olması bu ilişkilerde de önemli rol oynamıştır⁴⁸⁷.

Osmanlı Devleti’ndeki Protestanlar’ın hamisi olduğunu ilan eden Amerika, Protestan Ermeniler’in tanınması yolunda da onlara her türlü desteği sağlamıştır. Özellikle İstanbul’daki İngiliz Büyökelçi Stratford Canning ile Viscount Stratford de Redcliffe ve Lord Cawley; Sadrazam Mustafa Reşit Paşa ile görüşmeler yapmışlardır. Bu görüşmeler doğrultusunda Protestan Ermeniler, 27 Kasım 1850’de

⁴⁸³. Bkz. BEDİKİAN, “The Rise of The Evangelical Movement Among Armenians”.

⁴⁸⁴. TCHİLİNGRİAN, “The Armenian Protestants”; ARTİNİAN, 55; TOOTİKİAN, 55.

⁴⁸⁵. Bkz. KİSKİRA, 76.

⁴⁸⁶. TOOTİKİAN, 56.

⁴⁸⁷. TOOTİKİAN, 56, 85; ARPEE, 40.

Sultan Abdülmecit tarafından fermanla* resmen tanınmış ve “millet” statüsünü elde etmiştir⁴⁸⁸. Böylece İngiltere, Protestan Ermeniler’in millet olarak tanınmasında çok önemli rol oynamıştır. Hatta bazı Amerikalı misyonerler İstanbul’daki İngiliz Büyükelçisi’ne bu hususta bir teşekkür mektubu da yazmıştır.

Protestan Ermeniler’in “millet” olarak tanınması da Ermeni Kilisesi’nin Protestan Ermeniler üzerindeki baskıları sona erdirememiştir. Bu tanınma, sadece ticaret, evlilik, ölüm ve benzeri şeylerde bir rahatlık sağlamıştır⁴⁸⁹. Ermeni Kilisesi, “milli bölünme” olarak değerlendirdiği bu tanınmayı öfkeyle protesto etmiştir. Hatta Patrik Matthew, “Milletim için Protestanlığın yok olması uğrunda ölünceye kadar çalışacağım” demiştir⁴⁹⁰. O, ayrıca misyonerleri de eleştirerek, “Sizin iki katınız kadar Protestan olmalarını umuyoruz, ama biz asla Protestan olmayacağız” şeklinde bir açıklama yapmıştır⁴⁹¹. Ermeni Patrikliği’nin itirazlarına rağmen karar bozulmamış ve verilen ferman hükümlerince Protestan Ermeni Cemaati’nin başına Piskopos Hagopos (Agop) Seropian’ın kardeşi Stepan Seropian getirilmiştir⁴⁹².

Protestan Ermeniler’in millet olmasından sonra Protestan Ermeni Cemaati’nin lideri de tüm Protestan kiliseleri ve Ermeni olan veya Ermeni olmayan tüm Protestanları temsil etme hakkına kavuşmuştur. Ermeni Patriği için geçerli olan tüm haklar, Protestan Ermeni lideri için de geçerli olmuştur⁴⁹³.

* Bu fermanla kısaca şöyle denilmektedir: “Hristiyan tebaamdan Protestan inancını benimseyenler bugüne dek kendilerine mahsus ve bağımsız bir yönetimden yoksun oldukları ve ayrıldıkları eski mezheplerinin patrik ve başpiskoposları doğal olarak onların meseleleriyle ilgilenmedikleri için büyük sıkıntı ve güçlüklerle maruz kaldıklarından ve... inançları icabı bu sayılanlar zaten ayrı bir cemaat oluşturdıklarından... şefkatli iradem bunların kendi aralarından, kendilerine uygun ve kendi seçecekleri saygın ve güvenilir bir kişinin Protestanların vekili ünvanıyla atanması ve bu şahsın zaptiye müşirliğine bağlı olmasıdır...”(ARTİNİAN, 56; Ferman hakkında geniş bilgi için bkz. TUĞLACI, 371, Fermanın İngilizce açıklaması için bkz. TOOTİKİAN, 350-353, ANDERSON,4-7).

⁴⁸⁸ PHİLİPS, 161; TUĞLACI, 315; STRONG, 106; STONE, 70; ANDERSON, 1-3,10; GRABİLL,14; Y.G.ÇARK, Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, İstanbul 1953, 107-108; BLİSS, 225.

⁴⁸⁹ AVAKİAN, “The Armenian Evangelical Church 1846-1996”, SAHAGİAN, 21, 28-31.

⁴⁹⁰ KOCABAŞ, Türkiye’de Gizli Tarih III Misyonerlik ve Misyonerler, 124.

⁴⁹¹ TOOTİKİAN, 57.

⁴⁹² GRABİLL,14; BLİSS, 225; ARBERY-ROSENTHAL-WARREN, 500; DWİGHT, 259-261, 308-311; DARAKJIAN, “Evangelism in The Early Armenian Evangelical Church”; Charles DEMİRJIAN, “The Armenian Evangelical Church 2000” http://www.churcharmenia.com/evangelical/evmain1_27_01.html/04.01.2005; SAHAGİAN, 29-31; Y.G.ÇARK, Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, İstanbul 1953, 107-108; SALT, 33; TUĞLACI, 315; A.R. KAYAYAN, “Armenia Revisited: Prospects for Reformation?”, www.christianforarmenia.org/mission/doss./13.08.2004.

⁴⁹³ TOOTİKİAN, 58, 87, 112.

Bu süre zarfında Protestan Ermeni Kilisesi, Protestanlığın öğretilerinden oldukça etkilenmiş ve Ermeniler arasında Amerikan Protestanlığı hakim olmuştur. 1855’de de Amerikan Protestan misyonerleri tarafından “Protestan Kilisesi üyeleri için Rehber (Guide for Members of the Evangelical church/ Arachnort Avedarancıgan Yegeghetzvo Antamneroun)” tüzük hazırlanmış ve Protestan Ermenilerin kendi görüşlerince zorunlu olarak kabul edilmiştir. Belirlenen rehber, ilk Protestan Ermeni Kilisesi için bir iç tüzük niteliğini de taşımıştır. Bu “Anayasa”, 1855’de İstanbul’da A.B. Churchill tarafından yüzeli sekiz sayfadan oluşacak şekilde yazılmıştır. Ayrıca anayasa, Protestan Ermeni Kilisesi’nin ayinlerinin ve dinî ibadetlerinin doktrinsel ve teolojik yardımlarını da ihtiva etmektedir. Protestan Ermeni rehberi, Protestanlar ile Ortodokslar arasındaki doktrin farklılıklarını ortaya koyan en eski belge olarak da dikkate değerdir. Ancak Protestan Ermeniler’e göre misyonerlerin etkisinin açıkça görüldüğü bu rehber, Amerikalı misyonerlerin bir ürünüdür⁴⁹⁴. Çünkü onlar, bu tüzüğün Protestan Ermeni Kilisesi’nin otoritesini ve etkisini azalttığını ileri sürmektedir. Onlar için Amerikan Board son makam (son sözü söylemekte) olmaktadır. Protestan Ermeniler ile Amerikalı misyonerler arasındaki bu problem, American Board’ın Protestan Ermeni Kilisesi üyeleri için bir rehber hazırlayıp yayınlamasıyla 1855’de daha da gün ışığına çıkmıştır.

Hazırlanan bu kitap, Protestan Ermeni Kilisesi’nin hem ilmihal hem de tüzük kitabı olmuş ancak Protestan Ermeni liderler tarafından açıkça eleştirilmiştir. Misyonerlerin, zamanla Protestan Ermeni Kiliseleri üzerindeki idarî yetkisi artmış, hüküm onlarca verilir olmuş ve kilisenin sahibi Protestan Ermeniler “ikinci sınıf insan” mumelesine tabi tutulmuştur⁴⁹⁵.

Protestan Ermeniler’in millet olarak kabulünden sonra Protestan Ermeniler açısından “Protestan Ermeni Kimliği” sorunu ortaya çıkmıştır. Protestan Ermeniler için “Ermeni mi?” veya “Protestan mı?” kavramları ortaya atılmıştır. Dr. Sumpat Kaprielian; Ermeniler ile Protestan Ermeniler arasında gereksiz yere isimlendirme ve şahsiyetsizce aşağılama gibi durumların oluştuğunu, insanların birbirlerine “sen pagansın.. sen Ermeni değilsin...”gibi karşılıklı suçlamalarda bulunduğunu kaydetmektedir⁴⁹⁶. Onlara göre bir insan Ermeni veya Protestan olma alternatifine

⁴⁹⁴. TOOTİKIAN, 125, 130.

⁴⁹⁵. TOOTİKIAN, 60-61, 88.

⁴⁹⁶. TOOTİKIAN, 124.

sahiptir. Onlar, bu ayırımın İstanbul'daki sivil Ermeni cemaat liderlerine ve kilise yetkililerine zorla kabul ettirilmeye çalışıldığını da vurgulamışlardır. Bu sebeple de Protestan Ermeniler, kim oldukları hususunda bir çelişki içerisinde olmuşlar ve Protestan Ermeni Cemaati hakkında ne Protestan ne de Ermeni olduğu ve bir kimliğe sahip olmadığı yönünde görüşler ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine onlar kendilerini, “Ulusal açıdan Ermeni, inanç ve din açısından Hristiyan; mezhep olarak da Protestan” şeklinde tanımlamışlardır. Ancak birçok Protestan Ermeni bu durumun gerçekliğini kabul etmiş ve bunun dinî yapıdan ziyade millî bir yapıdan kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir.

Günümüzde Protestan Ermeni Kilisesi, altı birliğe sahip ve her biri birbirinden bağımsızdır. Hatta aynı birlikteki bazı kiliseler birbirlerinden bağımsız olarak çalışmakta veya zayıf bir ilişki içerisinde bulunmaktadır. Bazen de aynı birlikteki kiliseler farklı mezhepsel ilişkilere sahip olabilmektedir. Mesela, Kuzey Amerika'da Protestan Ermeni Birliği'ndeki bazı kiliseler Presbiteryen, bazıları bağımsız veya Kanada Birleşik Kilisesi'ne bağlı olabilmektedir. Sonuç olarak ikiz vatandaşlığa sahip olan kiliseler etnik açıdan Protestan Ermeni ve mezhepsel olarak bağlı bulundukları mezheplere göre adlandırılmaktadır⁴⁹⁷.

Protestan Ermeniler'in resmî olarak tanınmasından sonra da sürtüşmeler, 1965'de Yakın doğu'daki Protestan Ermeni Kiliseleri Birliği'nin başkanı Hovhannes Aharonian'ın Ermenistan'ın Katolikosu I. Vasgen'in daveti üzerine Ermenistan'daki Eçmiyazin'i resmen ziyaret etmesi ve Senekerim K. Sulahian'ın New York'da Vartan günü sırasında bütün ermenilerin manevi önderi I. Vasgen'den “1846 olayını iptal etmeyi düşünmesini” istemesi neticesinde; Ermeniler ile Protestan Ermeniler arasındaki duvarlar yıkılmış ve iki kilise arasındaki uçurumlar ortadan kalkmıştır⁴⁹⁸. Protestan Ermeni Kilisesi ile Ermeni Kilisesi arasındaki ilişkiyi güçlendirmek amacıyla yapılan en ciddi teşebbüslerden birisi 1970'de Ermeni Kilisesi ile Protestan Ermeni Kilisesi'nin uzlaşma komisyonları oluşturması olmuştur. Bu her iki taraf içinde memnurluk verici bir gelişme olarak kabul edilmiştir. Uzlaşma, karşılıklı saygı ve işbirliği ilkesi ile başlamış ancak bunun devamı gelmemiştir. Ancak belli bir süre sonra Ermeni Kilisesi, Protestan Ermeni Kilisesi'nin varlığını kabul etmiştir.

⁴⁹⁷. TOOTİKİAN, 220-221, 270; DARAKJIAN, “Armenian Evangelical Identity Historical and Theological Perspectives”.

⁴⁹⁸. TOOTİKİAN, 222-223.

Ermenilerin her biri Mesih'e hizmet etmekte ve Hristiyan inançlarla birbirlerine bağlı olması, aynı milletten olup aynı kader ve hayatı paylaşma duyguları gibi ortak bir payda ve geçmişe sahip olmalarından dolayı Gregoryen Ermeniler ile Protestan Ermeniler arasında karşılıklı ilişkiler başlamış ve günümüze kadar da devam etmiştir⁴⁹⁹. Daha sonra oluşan birlikler ve konseylerde iki kilise için ortak kararlar alınmıştır⁵⁰⁰. Dabagyan, Katolik ve Protestan Ermenilerin Ermeni Kilisesi ile hiçbir bağlarının olmadığını dile getirmekte⁵⁰¹, ancak bu görüş, diğer Ermeniler tarafından pek kabul edilmemektedir⁵⁰².

Protestan Ermenilerin "millet" olarak tanınmasından sonra da misyonerler faaliyetlerine daha rahat devam etmişlerdir. Bu rahatlık içerisinde faaliyetlerin alanı Protestan Ermenilere doğru kaymış ve Anglikan Kilisesi, XIX. yüzyılın ilk zamanlarında da Londra Misyoner Cemiyeti ve The British and Foreign Bible Cemiyeti vasıtasıyla Protestan Ermenilerden kiliseye taraftar toplamıştır. Bu cemiyetlerin Ermenileri de hedef alanı seçmesi Protestan Ermenileri bölmeye başlamış ve bu bölünme sonucunda da Protestan Ermeni Kilisesi yüz üyesini kaybetmiştir. Protestan Ermeniler arasındaki ilk ciddi misyonerlik faaliyeti de 1860'ların başında olmuştur. Bu faaliyetlerin arkasında da Kudüs Anglikan Kilisesi piskoposu Samuel Gobat bulunmuştur. Bu faaliyetler neticesinde de 1863'te Anglikanlar Gaziantep'te ilk kiliselerini açmışlardır. Protestan Ermeniler arasında dönenlerin başında da Ermeni piskoposu Mgrditeh Shahanizn yer almaktadır. Daha sonra Anglikanlar Diyarbakır'da bir kilise oluşturmuşlardır. Hatta Vahan Tootikian, İstanbul'daki ilk Protestan Ermeni Kilisesi'nin de Anglikan Kilisesine katılma teşebbüsünde bulunmuş olabileceğini de dile getirilmektedir. Bu faaliyetler neticesinde Protestan Ermeni Kilisesinde bölünmeler ve parçalanmalar devam etmiştir.

Protestanlığın bünyesinde barındırdığı kişisel yargı ve özgürlük hakkı, ayrılıkçılara karşı hoşgörülü tavır ve Ermeni Protestanlığının Protestanlık gibi belli bir disipline ve doktrine sahip olmaması, Protestan Ermeni Kilisesi bünyesinde birçok dinî grubun gelişmesine ve ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylece

⁴⁹⁹. Bkz. TOOTİKİAN, "The Armenian Evangelical Witness to The Armenian People".

⁵⁰⁰. Bkz. TOOTİKİAN, 223-225.

⁵⁰¹. Bkz. DABAGYAN, 67.

⁵⁰². 09.05.2005 tarihinde Krikor Damatyan ile yapılan görüşme.

Protestan Ermeni Kiliseleri içerisinde 1930'da Plymouth Brethren (Plymouth Kardeşler), Ermeni Kardeşler Kiliseleri⁵⁰³ (Armenian Brethren Churches), 1946'da Şam'da Nerses Sarian liderliğinde güçlü bir Protestan Ermeni Kilisesi, Nasrani Kilisesi (Nazarene Church) ve Kongregasyonal Protestan Ermeni Kilisesi (Armenian Evangelical Congregational Church) gibi bölünerek çeşitli kiliseler olarak bölünmüşlerdir⁵⁰⁴. Fakat bu kiliselerin çoğu kısa süreli olmuş ve daha sonra büyük olan Protestan Ermeni Kilisesi tarafından bir çatı altında toplanmışlardır⁵⁰⁵.

Protestan Ermeni Kiliseleri'ndeki bölünme ve ihtilaflar, Protestanlığın muhtevayata uygun olarak, günümüze kadar devam etmiştir⁵⁰⁶.

⁵⁰³. Bu Kilise, 1924'te Halep'te Emmanuel Armenian Evangelical Church (Emmanuel Protestan Ermeni Kilisesi)nde Kutsal Kitap çalışması ve dua toplantıları ile Abraham Seferian tarafından kurulmuş bir kilisedir. Ermeni Brethren Kilisesi, yirmi yıldan daha az zamanda Orta Doğu'da diğer şehirlere ve ülkelere kadar yayılmıştır(TOOTİKİAN,134).

⁵⁰⁴. TOOTİKİAN, 66,132.

⁵⁰⁵. TOOTİKİAN,134-135

⁵⁰⁶. TOOTİKİAN,135.

II. BÖLÜM

GÜNÜMÜZ TÜRKİYESİNDE PROTESTAN ERMENİLER

A. Protestan Ermeni Kiliseleri

Günümüzde dünya üzerinde 88 tane Protestan Ermeni Kilisesi mevcuttur. Bu sayı, XX.yüzyılın başlarında 100 iken, günümüzde 88’dir. Bu kiliseler de Türkiye başta olmak üzere Arjantin, Ermenistan, Avustralya, Belçika, Bulgaristan, Kanada, Kıbrıs, Mısır, İngiltere, Fransa, Gürcistan, Yunanistan, İran, Lübnan, Suriye, Uruguay ve Amerika Birleşik Devletleri’nde bulunmaktadır⁵⁰⁷.

Günümüzde otuzdan fazla derneği ve yaklaşık onbeş bin kilise üyesi ile kırk bin genel üyesi bulunan Protestan Ermeni Cemaati; I. Dünya Savaşıyla birlikte Türkiye’den, dünyanın çeşitli ülkelerine dağılmışlardır⁵⁰⁸. Dünyanın çeşitli ülkelerine dağılmış olan Protestan Ermeniler arasında dayanışma sağlamak suretiyle onları biraraya getirmek, Tanrının krallığının oluşumuna katkıda bulunmak, Hristiyanlığı dinamik ve etkin bir “din” hale getirmek için değerlendirmeler ve planlar yapmak, Amerikan Ermeni Misyoner Cemiyetini Protestan Ermeni Kiliseleri’nin misyoner kolu yaparak misyonerliğin temelini güçlendirmek, Protestan Ermeni hareketinin büyümesini sağlamak amacıyla Amerika, Avrupa, Ermenistan ve Lübnan’da birlikler oluşturulmuştur. Her Protestan Ermeni Kilisesi’nin bağlı olduğu bir birlik vardır⁵⁰⁹.

Bu birlikler; 1914’te kurulan Ararat Protestan Ermeni Birliği (Armenian Evangelical Union of Ararat), 1924’te kurulan Fransa Protestan Ermeni Birliği (The Armenian Evangelical Union of France), 1924’te kurulan Yakın Doğu Protestan Ermeni Kiliseler Birliği (The Union of the Armenian Evangelical Churches in the Near East/UACNE), 1971’de kurulan Kuzey Amerika Protestan Ermeni Birliği (Armenian Evangelical Union of North America /AEUNA), 1995’te kurulan Ermenistan Protestan Kiliseler Birliği (The Union Evangelical Churches in Armenia), 995’te Ermenistan, Bulgaristan, Gürcistan ve Kafkaslarda kurulan Avrasya Protestan Ermeni Birliği (Armenian Evangelical Union of Eurasia) ve 1995’te Bulgaristan’da kurulan Bulgaristan Protestan Ermeni Kiliseler Birliği(Union of The Armenian Evangelical Churches in Bulgaria)’dır⁵¹⁰.

⁵⁰⁷. AVAKİAN, “The Armenian Evangelical Church 1846-1996”.

⁵⁰⁸. TOOTİKİAN, 58; 21.06.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁵⁰⁹. TOOTİKİAN, 165, 217-218.

⁵¹⁰. TOOTİKİAN, 165; AVAKİAN, “The Armenian Evangelical Church 1846-1996”; Bu birlikler hakkında geniş bilgi için bkz. TOOTİKİAN 75-84,167-184; Ayrıca Günümüzdeki Protestan

Protestan Ermeni Kiliseleri'nin bağılı oldukları bu Birlikler*, birbirleriyle yakın ilişki içerisinde çalışmakta ve bu birlikler, Amerika'daki Dünya Protestan Ermeni Kiliseler Birliği tarafından yönetilmektedir. Türkiye'deki Protestan Ermeni Kiliseleri ise merkezi Lübnan'da olan Ortadoğu (Yakındoğu) Protestan Ermeni Kiliseler Birliği'ne bağlıdır⁵¹¹.

Günümüz Türkiye'sindeki Protestan Ermeniler; kendilerinin İncilî (evanjelik) bir kilise olduklarını ancak Hristiyanlar olanlar da dahil olmak üzere insanların çoğunun bu terminolojik farkı bilmediğini⁵¹² ve Osmanlı Devleti'nin sistemdeki millet anlayışı yüzünden Protestan isminin benimsendiğini ifade etmektedirler⁵¹³. Kendilerinin diğer evanjelik kiliseler gibi ayrı bir grup olduklarını ve herhangi bir Protestan gruba dahil olmadıklarını beyan etmektedirler. Ayrıca Türkiye'deki Protestan Ermeni Kiliseleri'nin kendisine has bir yapısının bulunduğu da belirtilmektedir⁵¹⁴.

a. Kiliselerin Genel Yapısı

Günümüz Türkiye'sinde Protestan Ermeni Kiliseleri, İstanbul'da bulunmaktadır. İstanbul'da bulunan bu kiliselerin sayısı yakın tarihlere kadar beş olarak kayda geçmiştir. Bunlar Aynalıçeşme'deki "Aynalıçeşme Protestan Ermeni (Avedaranagan Amenasurp Yerortutyun) Kilisesi", Gedikpaşa'daki "Gedikpaşa Ermeni İncilî Kilisesi (Hay Avedaranagan Yegegezi)", Fincancılardaki Bible House (Kutsal Kitap Evi) binasında bulunan 1908 yılında Eminönü'nde açılmış olan "Emmanuel Kilisesi (Emmanuel Joğvaran)", Hasköy'deki "Halıcıoğlu Protestan Kilisesi" ve Üsküdar'daki "Üsküdar Şapeli"dir⁵¹⁵. Hasköy ve Üsküdar'daki Protestan

Ermeni Kilisesi ve birlikleri, yetkili kişileri, adresleri, telefon ve her türlü bilgi için bkz. <http://www.saintsarkis.org/armenian-evangelical.htm/03.06.2005>.

*. Bu birliklerin yanında Dünya üzerindeki Protestan Ermenileri her yönden korumak ve desteklemek amacıyla 1918'de kurulan "AMAA" günümüzde çok etkili bir kuruluş olarak Protestan Ermenilere hizmet etmektedir(AVAKİAN, "The Armenian Evangelical Church 1846-1996") AMAA, günümüzde faaliyet olarak geniş bir yapıya sahip olup her yıl çocuklar için destek programları, Tıbbi ve medikal klinikler, hastaneler, okullar, kültürel enstitüler, yetimhaneler açma, özel çocuk programları, yaz kampları, teknik programlar yapmakta ve çeşitli projeler düzenlemektedir(Geniş bilgi için bkz.TOOTİKİAN, 181-183 ve www.amaa.org).

⁵¹¹. TOOTİKİAN, 219; 21.06.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁵¹². 02.08.2005 Tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁵¹³. DARAKJIAN, "Armenian Evangelical Identity Historical and Theological Perspectives"; DARAKJIAN, "Distinguishing Evangelicals from Paulicians".

⁵¹⁴. 21.06.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁵¹⁵. Centennial of Constantinople of Station, 66; TUĞLACI, 322; 03.05.2005 Tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

Ermeni Kiliseleri, yeterli cemaatin olmaması ve diğer sosyo-kültürel (ulaşım, yaşlılık...)etkenler nedeniyle kapanmıştır.

1997’li yıllara gelindiğinde de beş olan kiliselerin sayısı üçe düşmüştür. 2000’li yıllardan sonra da Protestan Ermeni Kilisesi olarak değerlendirilen “Emmanuel Kilisesi”, zaman içerisinde üyelerinin çoğunluğunu Süryanilerin oluşturması nedeniyle Protestan Ermeni Kilisesi statüsünden çıkartılmıştır. Böylece 2005 yılı itibariyle günümüzde Gedikpaşa Protestan Ermeni Kilisesi ve Aynalıçeşme Protestan Ermeni Kilisesi olmak üzere iki Protestan Ermeni Kilisesi bulunmaktadır⁵¹⁶.

Günümüz Türkiye’sinde faal olan iki Protestan Ermeni Kilisesi’nden biri olan Gedikpaşa Protestan Ermeni Kilisesi’nin temeli, 1 Kasım 1830’da Gedikpaşa’da atılmış ve 1 Temmuz 1846’da ahşap bir şapel olarak ibadete açılmıştır. Günümüzdeki kilisenin bulunduğu arsa da 1880’de satın alınmış, ancak 15 yıllık süre içinde Osmanlı Hükümeti’nden buraya inşaat izni alınamamıştır. Kilisenin müteveli heyeti bu iznin çıkmamasına rağmen izinsiz olarak 21 Ağustos 1895’de bir ahşap şapel yapılmıştır. Yapılan bu binaya rağmen yine izin alınamamış ve bundan dolayı bina kullanılamamıştır. Bu süre zarfında ibadetler, Bible House’daki şapelde ve Gedikpaşa Amerikan Okulu’nda yerine getirilmiştir⁵¹⁷. 18 Mayıs 1911 tarihinde V. Mehmet Reşat zamanında kilise için izin alınabilmiş ve 6 Mayıs 1911 tarihinde de Ermeni mimar İstefan İzmirliyan tarafından kilisenin inşaatına başlanmıştır. Ancak Birinci Dünya Savaşı’nın ortaya çıkmasıyla inşaat yarım kalmış ve savaşın bitiminden sonra da Amerikalı U. Pitt başkanlığında yeni bir yönetim kurulu oluşturulmuş ve Kilise, 16 Ocak 1921’de ibadete açılmıştır. Bu kilise gotik tarzda inşa edilmiş ve daha sonra Ermeni Kilisesi mimarisine uygun olarak bir çan kulesi eklenerek günümüzdeki haline getirilmiştir⁵¹⁸.

Gedikpaşa Protestan Ermeni Kilisesi, İstanbul’un Beyazıt (Gedikpaşa) semtinde M. Hayrettin Mahallesi, Ballı Paşa Yokuşu, ve 27 numarada faaliyet göstermektedir. Kilisenin geniş bir bahçesi bulunmakta ve bahçe kapısından içeri girildiğinde muhteşem bir yapı karşımıza çıkmaktadır. Bahçe kapısında ileriye doğru

⁵¹⁶. 03.05.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme; DABAGYAN, 278-279.

⁵¹⁷. TUĞLACI, 320.

⁵¹⁸. TUĞLACI, 321; DABAGYAN, 281; SAHAGİAN,127; AGBABİAN, “The Evangelical Dimension in The Armenian Church”.

yönelince Kilise'nin alt katına ve kantine açılan bir kapı ve ana ibadet ibadet kapısına çıkan sağlı-sollu merdivenler bulunmaktadır. Merdivenlerden çıkıldığında cemaatin ibadete iştirak ettiği kapıya gelmekte ve cemaat de ibadet zamanı bu kapıyı kullanmaktadır(Bkz. Resim 1). Bu kapıdan içeri girildiğinde kilise içerisinde kısa bir koridor bulunmakta ve koridorun hemen sağında kantinin olduğu aşağı kata inen ve yukarı katlara çıkan merdivenler bulunmaktadır.

Koridorun biraz ilerisinde sol tarafta Pastörün odasına açılan bir kapı vardır. Pastörün odasının tam karşısında ise kullanılmayan bir başka oda bulunmaktadır. Koridorun tam karşısında da ibadet edilen yere açılan bir kapı mevcuttur. Bu kapıdan içeri girildiğinde Kilisenin ana ibadet yeri karşımıza çıkmaktadır. Bu yerin girişin sol tarafında ibadet zaman- ları çok cüzî bir ücretle satılmak üzere hazır bulunan bir masa vardır. Kilise haç şeklindeki bir yapıya benzemektedir. Haç şeklindeki yapının sağ ve sol iç kısımlarında piyanolar bulunmaktadır. Ancak bu piyanolar, süs amacıyla durmaktadır. Kilisenin içerisinde yaklaşık 9-10'lu sıralar mevcuttur. Bu sıraların önünde de Evharistiya Ayini için hazır tutulan bir masa vardır. Masanın arkasında da pastörün vaaz verdiği kürsü ve sahne alanına benzer bir yer görülmektedir(Bkz. Resim 2).

Sahne üstü kapatılmış bir de vaftizin yapıldığı havuz mevcuttur. Burada kürsü ile birlikte üç de koltuk vardır. Bu alana sağlı ve sollu merdivenlerle çıkılmaktadır. Kilisenin içerisinden bakıldığında kilisede biri pastörün odasına, diğeri ana kapıya, biri bahçeye açılan ve diğeri de iptal edilmiş olan 4 kapı dikkat çekmektedir. Kilise, dört katlı olup, en alt katta haftalık ve önemli ayinlerde açık tutulan kantin ve kantinden de bahçeye açılan bir kapı vardır. En üst katta ise bir ibadet yeri daha olup burası noel, paskalya ve diğer önemli günlerde açılmaktadır*.

Bu üst kat, alt kattaki ana ibadet yeriyel aynı yapıda olup sadece alt kattaki boş bulunan sağ ve sol iç kısımlarda koronun yer aldığı sıralar mevcuttur. Ayrıca vaaz verilen kürsünün sağında da koro için bir kürsü bulunmaktadır. Burası genel olarak girişteki ibadet yerinden daha ihtişamlı bir görünüme sahiptir(Bkz. Resim 3).

*. Katolik Ermeni Hagop Minasyan, burasının kilisenin asıl ibadet yeri olarak 1968'de bütün Ermeni kiliselerin temsilcilerinin katılımıyla açıldığını ifade etmektedir(M. Numan MALKOÇ, İstanbul Protestan Kiliseleri, İstanbul 1999, 83-84).

Aynalıçeşme Protestan Ermeni Kilisesi ise hem Türkiye'nin hem de dünyadaki tüm Protestan Ermeniler'in ilk kilisesidir⁵¹⁹. Bu Kilise, 1846'da ahşap bir bina olarak inşa edilmiş ancak belli bir süre sonra çıkan yangında harap olmuştur. Bunun üzerine Osmanlı Devleti'ne başvuran Protestan Ermeniler, aynı yerde bir kilise ve okulun yapımı için 20 Mart 1861'de arsa satın almışlardır⁵²⁰. 1870'de kilisenin arsası inşaata hazırlanmış ve 9 Ağustos 1905'de de kilisenin temeli atılmıştır. Daha sonra kilise, beş ay gibi kısa bir süre içerisinde de iki katlı kargir olarak (taştan) inşa edilerek 1907'de de faaliyete geçirilmiştir⁵²¹.

1907'den günümüze kadar gelen kilise, İstanbul'un Aynalıçeşme (Taksim) Semtinde, Gümüşküpe Sokak ve 44 numarada faaliyet göstermektedir. Aynalıçeşme Protestan Ermeni Kilisesi, Gedikpaşa Protestan Ermeni Kilisesi'ndeki gibi ancak küçük bir bahçesi bulunmakta ve kiliseye girişler bu kapıdan gerçekleştirilmektedir. Bu bahçe kapısından kiliseye doğru merdivenler bulunmakta ve merdivenlerin bitiminde küçük bir avlu karşımıza çıkmaktadır(Bkz. Resim 4). Avludan kiliseye girildiğinde Gedikpaşa'daki kiliseden farklı olarak dikdörtgen bir yapı dikkat çekmektedir. Ayrıca diğer Ermeni kiliselerinin iç mimarisi kadar olmasa da onlara biraz daha benzeyen bir yapı ile karşılaşılmaktadır. Kilise, Gedikpaşa'daki kiliseden uzun olup daha fazla sıra ihtiva etmektedir. Ayrıca Gedikpaşa Kilisesi'nde mevcut olan kitap satımı için konulan masa burada yoktur. Zaten ayinlerden sonra kitap alımı veya satımı gibi bir işlem de söz konusu değildir. Yine burada Gedikpaşa'daki Kilise gibi sıraların önünde Evharistiya Ayini için hazır tutulan bir masa ile vaazların verildiği bir kürsü ve sandalyeler mevcuttur(Bkz. Resim 5).

Burada da kürsüye giriş ve çıkışlar için sağlam soluk merdivenler bulunmaktadır. Ancak bu sahne Gedikpaşa Kilisesi'ndeki sahne gibi alçak olamamakla birlikte vaftiz ibadetinin yapıldığı bir havuz da yoktur. Kilise içerisinden bakıldığında üç kapı göze çarpmaktadır. Bu kapılardan birisi iptal edilmiş diğeri faaldir. Kilise iki katlı olup sadece bir katı ibadete açıktır (Bkz. Resim 6)⁵²².

⁵¹⁹. Bkz. SAHAGIAN,127.

⁵²⁰. TUĞLACI, 317.

⁵²¹. DABAGYAN, 278-279; AGBABIAN, "The Evangelical Dimension in The Armenian Church".

⁵²². 04.05.2005 tarihinde Gedikpaşa ve Aynalıçeşme Ermeni Kiliselerinde yapılan gözlem ve inceleme.

b. Kiliselerin İdarî Yapısı

Protestan Ermeni Kiliseleri'nin idarî yapısında Sivil (Resmî) ve Ruhanî Kurul olmak üzere iki kurul bulunmaktadır. Ancak bu Kurullar içerisinde Pastör, hem etki hem de yetki bakımından büyük bir fonksiyona sahiptir. Bundan dolayı Pastör, kurullarla birlikte ele alınmıştır.

ba.Kurul

1. Sivil Kurul

Protestan Ermeni Kiliseleri'nde "Sivil (Resmî-Yönetim) Kurul" bulunmaktadır. Bu kurul, Kilise üyelerince "Vakıflar Yasası"na uygun olarak seçimle işbaşına gelmektedir. Bu seçim, dört yılda bir yenilenmektedir. Seçimle belirlenen bu yönetim (Kurul), Türkiye Cumhuriyeti Devleti yetkililerinin onayıyla resmîleşmektedir. Resmîleşen bu kurul, Kilise işlerini resmî açıdan yürütmektedir. Sivil Kurul, beş asil ve iki yedek üyeden oluşmaktadır. Sivil kurula seçilen üyeler de kendi aralarında Başkan, Başkan Yardımcısı ve Defterdar gibi görevlileri belirlemektedir. Bu görevlilerin de görev süresi olağanüstü haller dışında yönetim kurulu ile aynıdır⁵²³.

Gedikpaşa Protestan Ermeni Kilisesi'nin vakıf başkanlığını Maria Ağabaloğlu yürütmektedir. Ancak başkanlık görevini daha önce Krikor Ağabaloğlu ifa etmiş ve kendisine devlet tarafından bunun resmi olmadığı beyanı üzerine bu görevi eşi Maria Ağabaloğlu'na devretmiştir. Ancak Yönetim Kurulu'nun içinde yer almamasına rağmen Pastör Krikor Ağabaloğlu kilise yönetiminde etkin bir şekilde görevini ifa etmektedir. Aynalıçeşme Ermeni Kilisesi'nin vakıf başkanlığını ise Ohannes Torkumoğlu yapmaktadır.

Kilise ile ilgili bütün kararlar yönetim kurulunun inisiyatifindedir. Kararlar, yarıdan bir fazlasının kabulü ile alınmaktadır. Ancak Yönetim Kurulu, aldığı kararlarda ve yaptığı tüm işlerde pastörün görüşünü almakta ve onun görüşüne de saygı duymaktadır. Toplantı zamanları rutin olmamakla birlikte ihtiyaca göre toplanılmaktadır. Bu toplantılara pastör de iştirak etmektedir⁵²⁴.

2. Ruhanî Kurul

Protestan Ermeni Kilisesi'nde resmî olan sivil kurul yanında dinî konularla ilgili olarak kararları almak üzere oluşturulan "Ruhanî Kurul" vardır. Ruhanî Kurul,

⁵²³. 07.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme; DWIGHT, 334-335.

⁵²⁴. 07.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

Devlet tarafından resmî olarak tanınmayan, olağanüstü veya şartlara göre oluşturulan bir kuruldur. Bu kurul, dinî alanda kendisini yetiştirmiş ve pastörlük için gerekli olan tüm şartları taşıyan kilise üyelerinden seçilerek oluşturulmaktadır⁵²⁵.

Pastör tarafından oluşturulan ve üç veya daha fazla kişiden oluşan Ruhani Kurulun başkanlığını da pastör yapmaktadır⁵²⁶. Ruhanî lider olan pastörün aynı zamanda denetleyici görevi de bulunmaktadır. Ruhanî Kurul'un Sivil Kurul gibi sayı sınırlandırması yoktur ve Kilise üyelerinin genel durumuna göre belirlenmektedir. Ayrıca Ruhanî Kurulun üyeleri içerisinde sivil kurul da görev almış kişiler de yer alabilmektedir. Bu kurul, kararlarını Sivil (yönetim) Kurulla ve aynı şekilde Sivil Kurul da kararlarını Ruhanî Kurul ile paylaşmaktadır. Böylelikle iki kurul karşılıklı bir ilişki içerisinde. Kararlar, Sivil Kuruldaki gibi yarıdan bir fazlasının kabulü ile alınmaktadır. Toplantılar, olağanüstü bir durum veya herhangi bir ihtiyaç üzerine yapılmaktadır. Bundan dolayı günümüzde, herhangi bir ihtiyaç ortamı oluşmadığı için bir "Ruhanî Kurul" mevcut değildir⁵²⁷.

bb. Pastör (Bedvelli)

Tarihî süreç içerisinde Türkiye'de Protestan Ermenilere pastörlük yapmış şu beş kişi onlarca saygıyla anılmaktadır: Stepan Seropyan (1847-1865), Davoud Bagosyan (1865-1868), Hagop Matusyan (1868-1888), Hagop Boyacian (1889-1908) ve Prof. Zenop Bezciyan (1915-1928)⁵²⁸.

Günümüz Türkiye'sinde Gedikpaşa Protestan Ermeni Kilisesi'nin pastörlüğünü Krikor Ağabaloğlu yapmaktadır. Aynalıçeşme Protestan Ermeni Kilisesi'nin ise pastörü yoktur, bu görevi vekaleten vaiz olarak Sonna Özpembe ifa etmektedir⁵²⁹.

Aynalıçeşme Protestan Ermeni Kilisesi için geçerli olan bu sıkıntının genelde bütün Protestan Ermenilerin sıkıntısı olduğu ifade edilmektedir⁵³⁰.

1. Pastörün Görev ve Sorumlulukları

Protestan Ermeni Kilisesi'nde Pastör önemli bir rol oynamaktadır. Bu din adamlarının; vaaz etme, öğretme, idare etme gibi kişisel yeteneklere ve liderlik

⁵²⁵. 02.08.2005 Tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁵²⁶. Bkz. TOOTİKİAN, 53.

⁵²⁷. 14.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ve 13.08.2005 tarihinde Ohannes Torkumoğlu ile yapılan görüşme.

⁵²⁸. Bkz. TOOTİKİAN, 58.

⁵²⁹. 08.05.2005 tarihinde Ohannes Torkumoğlu ile yapılan görüşme.

⁵³⁰. TOOTİKİAN, 278; SAHAGİAN, 128.

özelliğine sahip vasıfları bulunmaktadır. Ayrıca Ermenilerin her türlü ihtiyaçlarına yardımcı olabilmek ve hayatın her türlü sıkıntılı dönemlerinde destek olabilmek yeteneğinin olması da aranan vasıflardandır. Pastörlerin; Kutsal Kitabı devamlı olarak çalışan öğrenci niteliğinde olmaları, Ermeni kültürünü ve mirasını korumayı, kimliklerini muhafaza etmeyi ve her türlü kültürel, sosyal faaliyetlerde Ermenilere yardımcı olma şartlarındaki benimsemiş olmaları istenmektedir⁵³¹.

Bu özellikleriyle birlikte pastörün, aynı zamanda cemaatle iç içe olup kilisenin dinî törenlerine ve ayinlerine başkanlık eden kişi niteliği de taşıması gerekmektedir⁵³².

Pastörler, insanlara yardım etmek uğruna görevlendirilmiş kişiler olarak özel ve ihtişamlı bir statüye sahip değildirler. Çünkü Protestan Ermenilere göre, Kutsal Kitap yazarları da sıradan insanlardır. Her birinin bir iş ve mesleği vardır. Örnek olarak Musa, Politikacı, Petrus, balıkçı, Amos, çoban, Yeşu, asker, Nehemya, İşçi ve Luka, doktordur. Onlara göre bu bağlamda da Pastör, halkı kurtuluşa ulaştıracak yolu hazırlamak ve insanlara bu hususta yardımcı olmakla yükümlüdür⁵³³.

Pastörler, çok yönlü özelliklere sahip kişiler olarak çeşitli7fonksiyonerl görevleri bulunmaktadır. Bu görevlerin başında da “vaaz etme” yer almaktadır. İbadet hizmetlerini plânlama ve yerine getirme, Tanrının kelimelerini ve peygamberin mesajlarını iletme yani vaaz etme, pastörün en önemli görevleri arasındadır. Bu nedenle Pastörler aynı zamanda birer vaazedicidirler⁵³⁴. Vaaz aracılığıyla Tanrı, ibadet yapanların beyinlerine, kalplerine ve bilinçlerine konuşmaktadır. Vaazlar, insanların yaşamlarında neye inanmalarını, nasıl yaşamalarını anlatır ve onlara yaşamlarında ne yapmaları gerektiği hususunda tercihler sunar. Böylece ibadet hizmetinin en önemli parçası olan vaaz, insanların davranışında bir değişim yaratır. Bu yüzden vaaz eden kişiden Tanrının kelimelerini açıklaması, onları günlük hayatla bağdaştırması, dinleyenlerin kalplerinde ve beyinlerinde vaaz edilenleri canlandırması beklenir. Dinleyeciler de bunları gündelik yaşamlarına uygulama imkânına kavuşurlar. Bunu yapabilmesi için din adamının

⁵³¹. TOOTİKİAN, “The Armenian Evangelical Witness to The Armenian People”; DWİGH, 335; L. BAKALİAN, “The Role of The Layperson in The Armenian Evangelical Church”.

⁵³². TOOTİKİAN, 233; DWİGH, 335.

⁵³³. BAKALİAN, “The Role of The Layperson in The Armenian Evangelical Church”; Bkz. Elçilerin İşleri 20:28; 1. Petrus 5:1-2.

⁵³⁴. TOOTİKİAN, 234.

İsa'nın mesajlarını bilmesi, Hristiyanlıkla iç içe olması ve konuşmalarında ortak bir sesle ve bütünleştirici bir tarzda konuşması gerekir. Çünkü kiliseye gelen kişiler farklı zihniyetlerde olabilmektedir. Bu nedenle pastör, eğitimsel bir hazırlığa ve iyi bir haberleşme yeteneğine sahip olmalıdır. Vaazlar, eğitim aracı olması hasebiyle, din adamları tarafından ustalıkla ve düzenli bir şekilde kullanılmalıdır.

Pastör için sadece vaaz vermek de yeterli değildir. Pastör, vaazla birlikte kilise okullarında ve diğer eğitim programlarında çocukları, gençleri, yetişkinleri, öğretmenleri, toplumun diğer liderlerini ve kilise üyelerini özel ve sosyal görevler için eğitmek, onlara rehberlik etmek, dinî konularda yardım etmek, değerlendirme ve plânlarını yapmada yardımcı olmak, kılavuzluk yapmak ve onlara her türlü işlerinde destek olmakla da yükümlüdür. O, kilisenin yanı sıra konferanslarda, kamplarda, okullarda ve diğer hristiyan eğitim girişimlerinde de liderlik yapmakta, gençlere kilise üyesi olma töreninde anne ve babalara talimatlar vermektedir. Bu bağlamda pastör, aynı zamanda bir öğretmen statüsüne sahiptir⁵³⁵.

Pastör toplumun “yönetici müdürü” gibi hizmet ederek kilisenin ekonomik programını plânlamada, programları hazırlamada ve yürütmeye komitelerle çalışmaktadır. O; yönetim bazında eğitim ve benzeri programları planlamak ve yürütmek için komiteler kurma, onları destekleme, toplum hizmetlerini düzenleme, kilise eğitiminde yeniliklere teşvik etme ve bu hususta plânlar yapma yetkisine sahiptir. Pastör ayrıca personel alma veya çıkarma, kilisenin yazışmalarını düzenleme, haftalık ve yıllık bültenleri ve gazeteleri hazırlama, kayıtları ve dosyaları tutma, kilise rehberini düzenleme, her türlü ibadet programlarını hazırlama, üyelerin kayıtlarını tutma ve kilisenin diğer idarî işlerini de yapma yükümlülüğü altındadır.

Din adamı olarak da pastör, Tanrı'nın tesellisinin getiricisi olarak o topluluğun kılavuzudur. O, din adamı olarak, yaralı ve kırık bir kalbi onarmak, yorgun ve düşmüş cesaret vermek ile sorumludur. Ayrıca iyi bir din adamının ilk hedefi toplumun manevî ve fizikî mevcudiyetini sağlamak olduğundan üyelerin evlerini ve işlerini düzenli bir şekilde aramak veya ziyaret etmek, üyelere iş ve normal yaşamlarında kişisel ve manevî problemler hakkında öğüt ve tavsiyelerde bulunmak, kilise yaşamındaki bölünmelerle, kıskançlıklarla ve anlaşmazlıklarla ilgilenmek ve arabulucu olmak gibi görevleri de vardır.

⁵³⁵. TOOTİKİAN, 234, 240; NELSON, 54-55.

Protestan Ermeniler'e göre Pastör; aynı zamanda toplumun önderidir. Pastör, doğum, ölüm, evlilik gibi her türlü iyi veya kötü sosyo-kültürel olayların vazgeçilmez şahsiyetidir⁵³⁶. Bu özellikleri dolayısıyla o, bireylerle yakından ilgilenmek, cemaatin her türlü sorunlarına çözüm bulmak ve bu sorunlarda onlara destek olmak yükümlülüğü altındadır. Bir gönüllü olarak pastör, insanların ihtiyaç anlarında onlara yardım etmek, eğitim hizmetlerini geliştirmek, ırklar ve sınıflar arasındaki farkları ortadan kaldırmaya çalışmak, yoksulluk, suç ve rüşvetle savaşmak gibi sorumluluklara da sahiptir.

Pastör sadece kendi çevresi ve kilisesiyle de sınırlı değildir, diğer pastör veya başkanlarla ve kiliselerle ilişki içerisinde olmak durumundadır. Böylelikle o, Hristiyanlığı birleştirici bir rol oynama şansına da sahiptir. Ayrıca Ermenistan dışında yaşayan bütün Ermeniler, Lübnanlı Ermeniler, Amerikan Ermeniler gibi çift vatandaşlığa sahiptir. Dünyada birçok Protestan Ermeni Kiliseleri içerisinde Presbiteryen ve Baptist gibi değişik mezheplere bağlı olanlar da vardır. Bu nedenle çoğu zaman Protestan Ermeni pastörleri, görevlerinde, sürekli bir çeşitlilik ve zıtlık içerisinde dirler. Bu durum pastörlerin işlerini zorlaştırmakta ve iki zıt görüşlü insanlarla uğraşmak durumunda kalmaktadır. Bazı insanlar etnikliklerini koruma yanlısı olmakta iken bazısı da buna fazla bir önem vermemektedir. Böyle bir durum din adamlarında, uzlaştırmacı bir bakış açısı yaratmaktadır.

Bu bağlamda da pastör, aktif bir biçimde kültürel ve Hristiyan değerleri korumaya yardım etme gayreti içerisinde olmak durumundadır. Bundan dolayı “din görevlileri”nin Ermeni Protestanlığının geleceğinin olacağı, kimliklerini ve değerlerini yaşatabileceği inancı içerisinde olmaları gerekmektedir. Ayrıca din adamlarının, Ermeni insanları için özel bir göreve sahip oldukları bilincini taşımaları da arzulanmaktadır⁵³⁷. Bu gereklilik ve arzular, Pastörlük atama ve seçiminde de ön plâna çıkmakta ve etkili olmaktadır.

2. Pastörün Seçimi ve Atanması

Protestan Ermeni Kilisesi'nde “atama”, bir sakrament değildir. Atama; kilise görevlilerini veya din adamlarını (pastörlerini) belirleme, görevlilerin yerine getirmekle yükümlü olduğu görevleri ve görevle ilgili şartları bildiren ve genel

⁵³⁶. TOOTİKİAN, 236-237.

⁵³⁷. Bkz. TOOTİKİAN, 236-240.

anlamda birliğı sağlayan bir hizmettir⁵³⁸. Pastörlük ataması, Mesih’e hizmet amacını taşıyan bir eylemdir⁵³⁹. Bu atama töreni, her Protestan Ermeni Kilise Biriliğince farklı şekillerde icra edilmekte ve belli prosedürler uygulanmaktadır⁵⁴⁰.

Protestan Ermeni Kilisesine pastör olacak kişiler, öncelikli olarak çeşitli kolej ve üniversitelerde dinî eğitimi de verilerek yetiştirilir. Bu okullarda yetişen öğrenciler, pastör adaylığı için “Yakın Doğı Kiliseler Birliğı”ne başvurur⁵⁴¹. Ancak aday bu başvuruyu yaparken, kilisesinin bağı bulunduğı birliğe üyeliğı zorunlu olmakla birlikte, birliğin anayasasını da kabul etmesi gerekir. Bu başvuru ilk zamanlarda sadece Yakın Doğı’ya yapıldı. Ancak günümüzde adaylar bu başvuruyu Protestan Ermeni Kiliseleri’nin ve birliklerinin bulunduğı 17 ülkede de yapabilme imkânına sahiptir. Başvuru ayrıca Suriye ve Lübnan’daki yüksek okullarda, Ermenistan, Amerika, Fransa ve Orta Doğı’daki yaz kamplarında, herhangi bir yerdeki gençlik organizasyonlarında ve liderlik konusunda iyi yapılanmış programları olan özel yerlerde de gerçekleştirebilir⁵⁴².

Birlik senede bir defa toplanarak okuldan mezun olabilecek öğrencileri belirler ve ilk aşamada okulu bitirebilecek olan kişilere pastörlük için birliğin ruhani heyeti tarafından izin verilir⁵⁴³. Atanmak isteyen kişi, ilk olarak Tanrının bu görev için kendisini seçtiğine inanmalıdır⁵⁴⁴. Ayrıca lider veya pastör olacak kişi; cemaat tarafından saygı duyulacak, yumuşak huylu, düşünceli, sözüyle, yaşayışıyla, sevgisiyle, imanı ve dürüstlüğüyle örnek olacak; kendi kendisini tenkit edebilecek ve ayıplanacak bir yönü olmayacak, tek eşli, davranışlarında ölçülü, sağduyulu, konuksever, öğretmeye yetenekli, uysal, kavgadan ve para sevgisinden uzak olacak ve yeni iman etmiş olmayacaktır⁵⁴⁵.

Bu kişiler Mesih İsa’yı iyi bilen, ona ve kilisesine hizmet etmek için bir çağrı alan Hristiyan olma, Hristiyan kilisesi (özellikle Protestan Ermeni Kilisesi) ile içli dışlı bir birey olma, liderlik özelliklerini taşıyabilme, zor kararlar verebilme, insanları yönlendirebilme ve sorumluluk taşıyabilme özelliklerine sahip olmalıdır.

⁵³⁸ TOOTİKİAN, 246.

⁵³⁹ CHOPOURİAN, “Fundamental Armenian Evangelical Teachings”.

⁵⁴⁰ Bkz. TOOTİKİAN, 246.

⁵⁴¹ TOOTİKİAN, 243.

⁵⁴² TOOTİKİAN, 233, 243.

⁵⁴³ 02.08.2005 Tarihinde Krikor Ağabaloğı ile yapılan görüşme.

⁵⁴⁴ TOOTİKİAN, 246.

⁵⁴⁵ Hakkı SEVTAP, İmanlılar Topluluğı, İstanbul 1983, 121; Bkz. 1. Timoteyus 3:1-13, 4:12-13; Titus 1:5-9.

Bu özellikler yanında baskı ve strese dayanabilme, insanlarla iyi iletişim kurabilme, karakter olarak o bölgenin ruhunu taşıyabilme, ayıbın ve doğrunun ne olduğunu bilebilme ve başkalarına adil davranabilen, kamu yararına çalışabilen, başarısızlığın sorumluluğunu kaldırabilen, başkalarının ihtiyaçlarıyla ilgilenebilen, herhangi bir yerde ve zamanda insanlara yardım etmeye istekli olabilme şartlarını da taşımaktadır. Ayrıca fiziksel ve ruhsal yönden sağlıklı bir yapıya sahip olabilme, akademik olarak not ortalaması için üstünde olma, sürekli mentalite ve ufkunu geliştirebilme kabiliyetine, zamanın koşullarıyla aynı seviyede olmaya istekli, kutsal kitap, din ve edebiyat konularında kendisini yetiştirmiş, ermeni ana diliyle okumaya ve iletişim kurmaya yetenekli, Protestan ermeni Kilisesinin tarihi hakkında bilgili ve Ermeni toplum yaşamıyla ilgili bir yapıya sahip olması ve Ermeni kültürünü, edebiyatını, tarihini ve dilini bilmesi de gerekmektedir⁵⁴⁶.

Heyet, bu özelliklere sahip kişilerle daha önceden görüşür ve onların onayını alarak heyete sunar. Onlar, heyet önünde bu isteklerini resmî olarak belirtirler⁵⁴⁷. Kilise heyeti de kişilerin bu başvurularını kabul eder. Bu esnada heyet, adayla ilgili bazı işlemler yapar. İlk olarak adaya Hristiyan din adamlığı hususunda bir anket verilerek adaydan bunu doldurarak komiteye vermesi istenir. Daha sonra aday, doktor onaylı bir sağlık raporu verir ve komite de adayı fiziksel açıdan bir teste tabi tutar. Adaya ayrıca kişilik ve meslek ile ilgili bazı testler de uygulanır. Roschach Ink Blots Testi (RIB) adı verilen, adayın hayâl gücünü, yaratıcılığını, duygusal yönünü ve sinir durumunu gösteren bir kişilik testi yapılır. Adaya uygulanan ikinci test olan Wechsler Adult Intelligence Scale (WAIS) testi de, adayın zeka yönünü ve performansını, sözlü ve matematiksel zekasının düzeyini ortaya koyan zeka testidir. Bu ileriki aşamalar için de geçerlidir. Strong Vocational Interest Blank (SVIB) testi ise, sanatçılıktan müdürlüğe, din adamlığından emlakçılığa kadar kırk yedi mesleği içeren bir meslek testi olup adayın gizli ilgilerini ortaya çıkarmaktadır. Minnesota Multiphasic Personality Inventory (MMPI) da adayın kişiliği hakkında bilgi veren 556 parçalı bir kişilik testidir. Kişi içsel bir imtihana da tabi tutulur. Bu testler, atamanın değerlendirme bölümünü ihtiva etmektedir. Daha sonra öğrencinin bağlı bulunduğu birliğin başkanlık işleri bölümü veya komitesi; adayın uygunluğunu,

⁵⁴⁶. TOOTİKİAN, 243-244, 247, 280.

⁵⁴⁷. 02.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

kabiliyetini, Hristiyanlık deneyimini değerlendirir ve adayın bu görev sorumluluğu için uygunluğunun resmî onayını yapar⁵⁴⁸.

Bu değerlendirmeden (The Examination) sonra eğer aday bu niteliklerin hepsini sağlarsa, birlik adayı dikkate alır ve kişinin adaylığını idare heyetine bildirir. Eğer heyet de olumlu yanıt verirse aday, beklenen aday adaylığından aday konumuna kavuşur. Daha sonra öğrencinin din adamlığı için aldığı akademik eğitim sırasında Birlik öğrenciye danışma, yardım ve asistanlık hizmetinde de bulunur. Atama işlemi, adayın kendi bölgesinin başkanı, kilisenin idare heyeti, birliğin başkanlık işleri bölümünün onayından sonra sonuçlanır. Daha sonraki süreç lisanslı olmak için yapılan başvurudur. Bazı Protestan Ermeni Birlikleri'nde özellikle Yakın Doğu ve Fransa'da bulunanlarda lisans, sadece din eğitimi tamamlayıp ve kiliseye hizmet eden kişiye verilir. Bu lisans, Birlik tarafından din adamlığı görevlerini yapmak için verilmiş geçici bir lisansdır. Bu lisans ile pastörlük izni alan kişiler din adamlığı görevine ait haklara ve ayrıcalıklara sahip olurlar. Fakat bu süreçte onlar; dinî törenleri yönetemez, nikahları kıyamaz ve gelen üyeleri kabul edemezler⁵⁴⁹.

Bu adayların beş senelik bir deneme süreci vardır. Bu beş yıllık süreçte adayın bağlı olduğu birlik, cemaatle pastör adayıyla ilgili olarak düzenli bir şekilde her yıl bilgi alverişinde bulunur. Eğer beş senelik süre içerisinde cemaat pastör olacak kişi için olumsuz bir görüş beyan etmezse ve kendilerine, görevlerine yakışır şekilde davranırlarsa atama işleminin en son kısmı “atama töreni” gerçekleştirilir. Atama fiili (The Act of Ordination), adayın davetinin tanındığını gösterir. Ruhanî önderler, bu atama töreninden önce cemaate duyuru yapar. Daha sonra atanmayı hakkeden kişilere el konulması için Birlik onay verir. Pastör olarak ataması yapılan kişiye ruhanî önderler, cemaatin önünde üzerine ellerini koyarak atamasının resmîleşmesini sağlarlar. Bu işlemle Birlik, adaya el koyarak onun pastörlüğe uygun olduğunu kabul etmiş olur ve Birliğin her üyesi bunun için oy kullanır, oylama sonucunda da kişinin pastörlüğe atanması onaylanır⁵⁵⁰. Bu atama işleminden sonra ruhanî liderlerden birisi, pastör adayına “Sevgili pastör...şimdi pastör oldun...” şeklinde başlayan, kilisenin idaresi, cemaate karşı tavrı ve görevi gibi birçok konuda öğüt verici konuşma yapar. Daha sonra bir başka ruhanî önder de cemaate pastöre ve

⁵⁴⁸. TOOTİKİAN, 245, 247.

⁵⁴⁹. TOOTİKİAN, 246-247; 07.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁵⁵⁰. 02.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme; TOOTİKİAN, 247-248.

kiliseye karşı tutumları hususunda tavsiyelerde bulunur⁵⁵¹. Vaaz ve tavsiyelerin ardından da başarı dilekleri ve temennilerde bulunularak pastör olan kişi ruhanî liderler ve cemaat tarafından tebrik edilerek tören bitirilir⁵⁵².

Pastörün hizmet süresi, isteğe bağlı olarak kurul tarafından belirlenir. Ancak Kurul, pastörden memnun olmaz veya onunla çalışmak istemezse, pastör o kiliseden alınarak başka kilisede görevlendirilir. Ayrıca pastör, Kutsal Kitaba ters düşen, din adamlığına yakışmayan davranışlarda bulunursa veya bu görevi yapamayacak durumda olursa bağlı olduğu birlik yetkisi doğrultusunda görevine son verilir⁵⁵³. Protestan Ermeni Kilisesi'nde kadınların ise pastör olma gibi bir hakları yoktur. Çünkü ruhanî heyet tarafından kadınlara pastör olma yetkisi verilmiyor. Kadınlar, sadece kilise iç hizmetlerinde pastöre yardımcı olabilirler. Pastörün olmadığı yer ve dönemlerde vaizlik yapabilirler. Bunun haricinde kadınların kilisede dinî törenleri yönetme, nikahları kıyma ve üyelerin kabulü gibi işlemleri yapma yetkileri yoktur⁵⁵⁴.

B. Protestan Ermenilerin Temel İnançları

Protestanlığın Ermeniler arasında benimsenmesinden günümüze kadar geçen zaman içerisinde Ermeni Protestanlığı; kendi içerisinde muhafazakâr düşünceden modern düşünceye kadar, dinî inanç ve uygulamalarda farklılıklar göstermiştir. Bunun nedeni diğer protestan gruplar gibi Protestan Ermeni Kilisesi'nin de kişiye ait yargı ve ferdî düşünce ile özgürlük hakkı tanınması ile Kilise'deki doktrinel, ibadet ve dinî uygulamalardaki esneklik ve ihtilaflardır⁵⁵⁵. Bunun yanında Protestan Ermenileri bağlayan doktrinel konuları belirleyici ilan edecek kilise konsiline sahip olunmaması, Kutsal Kitap yorumunun kişilere göre yapılması neticesinde farklı düşünce ve anlayışların ortaya çıkması ve Presbiteryen, Metodist gibi değişik kiliselere bağlı olunması da diğer sebeplerdendir. Kiliseler içerisinde uyumu sağlayacak bir

⁵⁵¹. 07.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme; DWİGHT, 334-335.

⁵⁵². 07.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁵⁵³. 29.11.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁵⁵⁴. 21 Haziran 2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁵⁵⁵. Bu dinî ihtilafların en basit örneklerden birisi 1930'larda Ermeni Kardeşler Kilisesi liderlerinden Abraham Seferian ve Minas Bozoklian arasındaki Hristiyan kutsanma hususu olmuştur. Seferian, "Hristiyan Mükemmelliği" kavramını savunarak kişinin kutsanmasından ve kutsal ruhun vaftizinden sonra günahın tamamen kişinin hayatından çıktığını ileri sürmüştür. Bozoklian ise bu düşünceye karşı çıkmıştır. Bu ihtilafların sonucunda bu kilise cemaatinde bir bölünme yaşanmış ve Bozoklian'ın ölümüne kadar da devam etmiştir. Bu kilisenin birçok üyesi kilise ile bağlarını koparmış ve ayrılıkçılığa eğilimli bazı karizmatik gruplara (Pentecostal, Full-Gospel gibi) katılmışlardır. Bu sadece bu kilise için değil diğer Ermeni Protestan Kiliseler için de geçerli olmuştur(Diğer örnekler için bkz. TOOTİKİAN,134-135).

“merkezi otorite”nin olmaması da inanç ve uygulama farklılığında etkili olan bir başka unsurdur⁵⁵⁶.

Protestan Ermeniler’in “Temel İnanç Sistemi”ni, Ermeni Kilisesi’nin de kabul ettiği* ilk Ökümenik Konsey kabul edilen İznik Konsili’nde belirlenen “İznik İman İkrarı” oluşturmaktadır. Protestan Ermeniler’in de kabul ettiği İznik İman İkrarı şöyledir: “Yeri ve göğü, görünen ve görünmeyen her şeyin yaratıcısı, her şeye kadir tek Baba Tanrı’ya inanıyoruz. Bütün çağlardan önce Baba’da olan Tanrı’dan Tanrı, Nurdan Nur, Gerçek Tanrı’dan gerçek Tanrı, kendiliğinden varolan, yaratılmamış, Baba ile aynı özden olan, Tanrı’nın Oğlu tek bir Rab İsa Mesih’e inanıyoruz. Her şey O’nun aracılığı ile yaratıldı. Biz insanlar ve kurtuluşumuz için göklerden geldi. Kutsal Ruh ve Bakire Meryem’den vücut buldu ve insan oldu. Pontius Platus zamanında çarmıha gerildi, acı çekti ve gömüldü, Kutsal Yazılar uyarınca üçüncü gün dirildi, Göğe yükseldi ve Baba’nın sağında oturdu. Dirileri ve ölüleri yargılamak için görkem içinde tekrar gelecek ve O’nun krallığında hiç son olmayacaktır. Baba ve Oğul’dan gelen, Rab olan, hayat veren, Baba ve Oğul ile birlikte tapınılıp yüceltilen Peygamberler aracılığı ile konuşmuş Kutsal Ruh’a inanıyoruz. Tek kutsal evrensel ve elçisel kiliseye inanıyoruz. Günahların affı için tek bir vaftiz tanıyoruz. Ölülerin dirilişini ve sonsuz yaşamı bekliyoruz.”⁵⁵⁸.

Protestan Ermeniler, Protestanların benimsediği inanç sistemiyle birlikte Ermeni kimliğinin verdiği özellikleri de ihtiva eden bir inanç sistemine sahiptir. Bu bağlamda da Protestan Ermeniler inanç, ibadet ve uygulamalar bazında “yarı millî” bir görünüm çizmektedir.

a. Tanrı İnancı

Protestan Ermeniler, diğer Hristiyan grupların kabul ettiği ve genel olarak Hristiyan inanç sisteminde ortak olan “Tanrı” inancına sahiptir. Onlara göre Tanrı, özünde tek olup, teklğinde kendisini Baba (Görünmez Öz), Oğul (Tanrısal Söz) ve

⁵⁵⁶. TOOTİKİAN, 132; 21.06. 2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

*. Ermeni Kilisesi, İznik Konsili’nden başka ikinci bir iman ikrarı daha vardır (Bu konuda geniş bilgi için bkz. KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 205-208).

⁵⁵⁸. TOOTİKİAN, 337; Turgay ÜÇAL, İnanç Bildirgemiz, İstanbul 1996, 26-30; 08.05.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme; www.hristiyan.net/temeller/iznik.htm/30.11.2005.

Kutsal Ruh (Tanrısal Güç) olarak açıklamıştır. Bu üçlü özde, güçte ve yücelikte birbirine eşit olup aynı nitelik, sıfat ve mükemmelliğe sahiptir⁵⁵⁹.

Protestan Ermeniler'e göre Baba, insanın yaratılışını; Oğul, insanın kurtarılışını ve Kutsal Ruh ise insanın kutsallaşmasını sağlamaktadır⁵⁶⁰. Onlara göre Baba, Oğul ve Kutsal Ruh üçlemesinden oluşan tek bir Tanrı inancı olarak kabul edilen "Teslis", ibadetin öznesidir. Tanrı'dan başka hiçbir şeye ibadet edilmemekte ve saygı gösterilmemektedir. Üçte birlik içerisindeki her bir unsur kutsal olup her birine ibadet edilmektedir⁵⁶¹.

aa. Baba

Protestan Ermeni Kilisesi'nde de Baba, daire içerisinde üçgen ile sembolleştirilen "Teslis" sisteminin temelini oluşturmaktadır⁵⁶². O, mükemmel ve sonsuz saf bir ruhtur⁵⁶³.

Baba; yüce, sevgi, kutsal, ezelî ve ebedî, değişmeyen, her yerde olan, adil, bilge, sınırsız, yaratıcı, bağışlayıcı, besleyici, hayırsever, kavranılamayan, herşeyi yaratan, herşeye gücü yeten, kainatın hükmedicisi, tüm günahlardan ve kötülüklerden uzak, akıl, irade, inayet, merhamet ve lütuf sahibi, tapınılacak ve hizmet edilecek tek bir varlıktır⁵⁶⁴. Baba, insanın ve dünyanın varolma kaynağıdır⁵⁶⁵.

Baba'nın özünü sevgi oluşturmaktadır. Çünkü O, insanların günahkar olmasına göz yummamış ve biricik oğlu İsa'yı göndermiştir. Böylece görünmeyen Baba, İsa ile kendisini göstermiş ve hükmetme görevini ona vermiştir⁵⁶⁶. Bu görevi İsa, şu şekilde tanımlamaktadır: "Ben kendiliğimden hiçbir şey yapmam, işittiğim

⁵⁵⁹. Daniel WICKWIRE, Batıkent Protestant Kilisesi İç Tüzük, Ankara 2002, 13; KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 209; SMİTH-DWİGHT, 106,142-143; DWİGHT, 336-337; K. BIHLMEYER - H. TUCHLE, I. ve IV. Yüzyıllarda Hristiyanlık, çev. Antun Göral, İstanbul 1972, 13.

⁵⁶⁰. Robert LYNN, Kutsal Ruh I, çev. Batur Alp Bal, İstanbul 2002, 8.

⁵⁶¹. BEDİKİAN, "The Rise of The Evangeical Movement Among Armenians"; CHOPOURİAN, "Fundamental Armenian Evangelical Teachings"; SMİTH-DWİGHT, 142-143.

⁵⁶². Bkz. John CALVİN, Kutsal Kitap Hristiyanlığı, Baturalp Bal, İstanbul 1999, 30; KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 209.

⁵⁶³. TÜMER-KÜÇÜK, 282.

⁵⁶⁴. DWİGHT, 336; CHOPOURİAN, "Fundamental Armenian Evangelical Teachings"; Peter JEFFERY, Hristiyan İncanın Abc'si, çev. Fatih Bilger, İstanbul 2004, 15-17; Turgay ÜÇAL, Dua, İstanbul 1999, 14; "Statement of Faith of The Armenian Evangelical Union of North America", <http://www.armenianpresbyterianchurch.org/statement/faith2000.html/> 23.11.2004; Bruce MILNE, Tanrı Öğretisi, çev. Levent Kınran, İstanbul 1995, 57-65; Ayrıca bkz. Yuhanna 4:24, Çıkış 3:14, Eyüp 11:7-9, 23:13; 1. Timoteyus 6:15; Mezmurlar 90:2, 147:5, 9, 139:1-13; Malaki 3:6; Yakup 1:17; İbraniler 4:13; Romalılar 16:27; İşaya 6:3, Tesniye 32:4, Yaratılış 41:22, Efesliler 1:11;.

⁵⁶⁵. KALOUSTİAN, 79.

⁵⁶⁶. TÜMER-KÜÇÜK, 282; Bkz. Yuhanna 5:27.

gibi hükmederim ve benim hükmüm doğrudur, zira ben kendi irademi değil, fakat beni gönderenin iradesini ararım...⁵⁶⁷” Bu özelliklerinden dolayı O, kutsal kabul edilmiş⁵⁶⁸ ve bu kutsallık ilahilerde de yerini almıştır⁵⁶⁹.

Protestan Ermeniler arasında Tanrı’nın özellikleri ve Tanrı-insan ilişkileri hususunda bazı farklı görüşler vardır. Liberal Ermeniler, Tanrı-insan ilişkisi konusunda uzlaştırmacı bir düşünce içerisinde. Fundamentalist Ermeniler ise Tanrıyı “zalim bir güç” gibi algılayarak bu ilişki hususunda daha tutucu bir tavır sergilemektedir. Bu nedenle Liberal Ermeniler de, Fundamentalist Ermenileri bu düşünceleri nedeniyle eleştirmektedir⁵⁷⁰.

ab. Oğul (İsa Mesih)

Hristiyanlıkta olduğu gibi Protestan Ermeniler’de de “Oğul/İsa Mesih^{*}” merkezdir. Onunla ilgili bilgiler ve nitelikler Yeni Ahit’e dayandırılmaktadır. “Teslis” sisteminin diğer bir açısını oluşturan Baba’nın oğlu olan İsa Mesih, Tüm yönetimin yetkisine ve bilgeliğine sahiptir. Gökte ve yeryüzünde, görünen ve görünmeyen her şey, tahtlar, egemenlikler, yönetimler ve hükümler onun aracılığıyla ve O’nun için yaratılmıştır. Her şeyin varlığı O’nun sözüyle devam etmektedir⁵⁷¹.

Oğul, Baba ile aynı cevhere sahip, Tanrı’nın yüceliğinin nuru ve O’nun varlığının öz görünümü olup insan şeklini almış vahiyle dolu mükemmel bir varlıktır⁵⁷². Çünkü Protestan Ermeniler’e göre Tanrı, ilahî varlığını İsa Mesih’in bedeniyle bütünleştirmiş ve insanlara kendisini göstermiştir⁵⁷³.

Protestan Ermeniler için Tanrı’nın lütuf ve gerçekle dolu biricik oğlu olan İsa Mesih; Hristiyan inançlarının, kiliselerinin ve kültürlerinin temelini oluşturmaktadır. Bu nedenle İsa Mesih sevgisi herşeyden önce gelmektedir. Bu, tüm Hristiyanlarda

⁵⁶⁷. Bkz. Yuhanna 5:30.

⁵⁶⁸. Bkz. 1. Yuhanna 4:8-12; Vahiy 15:4.

⁵⁶⁹. Bkz. İlahiler, İstanbul 1953, 7-13.

⁵⁷⁰. Bkz. TOOTİKİAN, 138.

*. Hristiyanlık’ta “İsa Mesih”, hem isim hem de unvandır. “İsa” kelimesi isim olarak “Yeşua” veya “Yoşua” kökeninden gelmekte olup, “Yehova-Kurtarıcı” anlamını ihtiva etmektedir. “Mesih” de ünvanı ifade eden bir kelime olarak Grekçe “Messiah”, İbranice “Maşiah” kelimesinden “meshedilmiş olan” anlamına gelmektedir (Josh MCDOWELL-Bart LARSON, Mesih İsa’nın Tanrılığı, çev. Fikret Böcek, İstanbul 2001, 15).

⁵⁷¹. Bkz. Koloseliler 1:16-19; İbraniler 1:1-3; Yuhanna 1:14.

⁵⁷². KALOUSTIAN, 82; WICKWIRE, 14; DWIGHT, 336; Confession of Faith The Armenian Evangelical Church Constatinople, Turkey, July 1. 1846, <http://www.cacc-sf.org/c-aefaitha.htm/> 18.10.2004. Ayrıca bkz. İbraniler 1:3; Koloseliler 1:14.

⁵⁷³. 03.12.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

genel olarak ortak bir düşüncedir. O, Tanrı'nın ezelî ve ebedî sözüdür. Bu söz, bir beden şeklinde dünyaya bir insan olarak gelmiş, İsa'da bedenleşmiş, inayet ve hakikatle dolu olarak insanlar arasında yaşamıştır⁵⁷⁴. Kendisine Tanrı'nın oğlu denilmesi de bu ruhsal anlamdan dolayı olmuştur. Böylece Baba, İsa vasıtasıyla insanlarla ilişki içerisine girmiş ve sevgisini göstermiştir⁵⁷⁵.

Baba, insanlara öğreteceğini İsa'nın yaşamında göstermiştir. O, insanlara mesajıyla birlikte kendisini de açıklamıştır. Kutsal Kitap da, Tanrının kendisini açıklamasını bildirmekte ve yorumlamaktadır⁵⁷⁶.

İsa, Kutsal Ruh'tan vücut bulmuş ve bakire Meryem'den babasız olarak doğmuş ve kendisine "İmmanuel" adı verilmiştir⁵⁷⁷. Pilatus zamanında acı çekerek çarmıha gerilmiş, ölmüş ve gömülmüş, üçüncü gün dirilmiş ve göğe çıkarak tanrının sağındaki yerini almıştır. Ancak kıyamet günü için tekrar gelecektir⁵⁷⁸. Bu bağlamda da İsa, dünyanın günahını ortadan kaldıran "Tanrı kuzusu" olmuştur⁵⁷⁹.

Tanrı'nın ezelî ve ebedî sözü olan Mesih İsa, Kilisenin tek lideri, tek kurtarıcı ve tek aracıdır. Mesih İsa, insan ile Tanrı arasındaki tek arabulucudur. Ondan başka şey aracılık vasıtası yapılamaz⁵⁸⁰.

Protestan Ermeniler, Kutsal Kitaba dayanarak İsa'ya hürmet etmeyen kişinin Baba'ya da hürmet göstermemiş olacağına inanırlar. Onlara göre İsa Mesih, Baba gibi Tanrı olup onun sıfatları ve yetkilerine de sahip, her yerde olan, her şeyi bilen, her şeye gücü yeten, gökte ve yerde tüm güce sahip bulunan, fiziksel olarak hastalara şifa veren ve cinleri kovabilen, ezelîdir, ebedîdir ve değişmezdir. Ayrıca O, kral, yargıç, ışık, kaya, çoban, yaşam kaynağı ve bağışlayıcıdır⁵⁸¹.

⁵⁷⁴. Bkz. Yuhanna 1:1-3, 14, 18.

⁵⁷⁵. TÜMER-KÜÇÜK, 284; TOOTİKİAN, 127; J.M.BOICE, İsa'nın Doğuşu (Noel), İstanbul 2004, 5-9; 1.Yuhanna 4:8-16.

⁵⁷⁶. Bkz. İbraniler 1:1-3; Yuhanna 1:14.

⁵⁷⁷. Bkz. Matta 1:18-25; Luka 1:35.

⁵⁷⁸. 07.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁵⁷⁹. Bkz. 1. Yuhanna 2:2. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Elton G. HİLL, İsa O'dur, çev. Hande Taylan, İstanbul 2000, 10-86.

⁵⁸⁰. TOOTİKİAN, 292; BEDİKİAN, "The Rise of The Evangeical Movement Among Armenians"; CHOPOURİAN, "Fundamental Armenian Evangelical Teachings"; JEFFERY, 22-23; Bkz. İşaya 43:11 Titus 2:10,13;3:4,6; Filipililer 3:20.

⁵⁸¹. TOOTİKİAN, 127; Bkz. Yuhanna 5:17-30, 8:58; 10:28, 30, 11:25, 17:2, 5, 21:17,10:14, 13:1; Matta 28:18; Filipililer 3:21; İşaya 9:6, 43:15; Malaki 3:6; Tesniye 10:17, 32:39; Tekvin 2:7; Mezmurlar 36:9, 86:5; 130:4; Çıkış 34:7; Nehemya 9:17; İşaya 55:7; Yeremya 31:34.

İsa, Tanrı'nın bu özelliklerini taşımakla birlikte onun iç bilgisine de sahiptir ve Tanrı'yla iç içedir. Baba'nın O'nu bildiği gibi, O da Baba'yı bilmektedir⁵⁸².

ac. Kutsal Ruh

“Teslis” sisteminin üçüncü unsuru olan Kutsal Ruh, akılla kavranılamayan ve insana yol gösteren bir varlıktır⁵⁸³. O, iman hayatında yürüyebilmek için temel kaynaktır. Kutsal Ruh olmadan iman hayatı yaşanmamaktadır⁵⁸⁴. Bu nedenle o, insanlara verilmiş olup⁵⁸⁵, imanlının içinde yaşayarak ona kutsal şekilde yaşamasına gün vermektedir⁵⁸⁶.

Baba ve oğul gibi bir Tanrı olan Kutsal Ruh, dünyada işlevi olan Üçlülükün üçüncü unsurudur⁵⁸⁷. Onlara göre dünyevî güçlere karşı ancak Kutsal Ruh'un gücüyle ve onun silahlarıyla mücadele edilebilmektedir⁵⁸⁸. Baba da, dünyadaki bütün işlerini Kutsal Ruh vasıtasıyla yapmaktadır. Kutsal Ruh da, vaftiz ile insana gelmektedir⁵⁸⁹.

Baba için söylenen her şey Kutsal Ruh için de söylenmektedir. Babadan çıkan Kutsal Ruh, kilisenin ortak yararı için çeşitli armağanlar vermekte ve kiliseyi hatalardan korumaktadır. Ayrıca o, imanlıları kiliseye ve yeryüzüne hizmet etmek amacıyla donatarak yönlendirmektedir.

Kutsal Ruh, insanlara doğru ve gerçeği göstererek yeniden doğuşu sağlamaktadır. O, ayrıca Baba ve Oğul gibi yaratıcı olup ruhsal armağanlar vermekte, aracılık etmekte, öğretmekte, İsa'ya tanıklık, vaftiz ve rehberlik görevi de yapmaktadır. İnsanlara kurtuluş bilinci vererek onların Tanrının çocukları olmasına vesile olmaktadır. Ayrıca Kutsal Ruh, insanlara cesaret vererek onları güçlendirmektedir. Bunun yanında insanlara sevinç ve esenlik de vermektedir.

Kutsal Ruh, İsa Mesih'i meshettiği gibi Hristiyanları da meshederek günahlardan temizlenmesini sağlamaktadır. Böylece onları kutsal kılmakta ve Mesih'in bedeni ile birleşerek büyümesine imkan vermektedir.

⁵⁸² Bkz. Matta 11:27; Yuhanna 7:29; 8:55; 10:15; 17:25; MCDOWELL-LARSON, 44-45.

⁵⁸³ KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 212.

⁵⁸⁴ 21.06.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁵⁸⁵ Bkz. Romalılar 5:5.

⁵⁸⁶ WICKWIRE, 15.

⁵⁸⁷ Yuhana 4:24; Matta 10:20; Romalılar 8:9; CALVIN, 30.

⁵⁸⁸ Bkz. Efesliler 6: 10-18; Matta 10: 19-20; Romalılar 5: 3-5; 1.Korintliler 10: 13.

⁵⁸⁹ TÜMER-KÜÇÜK, 285.

Kutsal Ruh; güvercin, diri su, ateş, mühür ve güvence, rüzgar veya nefes gibi çeşitli simgelerle kendisini göstermektedir.

Protestan Ermenilere göre Kutsal Ruh, gerçek iman vasıtasıyla Mesih İsa'nın tüm bereketlerine ortak olma, teselli bulma ve sonsuza kadar insanla birlikte olması amacıyla insanda bulunmaktadır. Bu özelliğiyle de o, insanların kurtuluşlarını gerçekleştirerek onların kiliseye uyumunu ve kutsal kitabı anlamasını sağlar. İnsanların tüm davranış ve yaşantılarında da etkin rol oynar⁵⁹⁰.

Protestan Ermeniler, ayrıca Protestanlar gibi diğer Hristiyan grupların Kutsal Ruh'un gösterdiği mucizelerinin geçmişle sınırlı olduğu, günümüzde böyle bir mucize ve kudret olayının gerçekleşmeyeceği iddiasına karşılık Kutsal Ruh'un geçmişte olduğu gibi günümüzde de mucizelerini ve kudretini gösterdiğine inanırlar⁵⁹¹.

b. Kutsal Kitap İnancı

Protestan Ermeniler'e göre Ermeni Milleti içerisinde "Protestan Ermeni Milleti"nin oluşumunu "Kutsal Kitap" olgusu sağlamıştır. Bu olgu, kutsal kitaba dayalı, birçok şekilde günlük yaşamı değiştirmeye yönelik derin ve etkili bir biçimde kendisini göstermiştir. Çünkü onlara göre Kutsal Kitap, Ermeni Kilisesi'ni aydınlatmış ve onun hatalarını ortaya koymuştur. Bu nedenle o, hüküm belirleme ve koyma noktasında ölçüt olarak kabul edilmiştir. Böylece Kutsal Kitap, Protestan Ermeni hayatında ve ibadetlerinde, imanının yegâne temeli olarak önemli yer tutmuştur.

Protestan Ermeniler, Kutsal Kitaba bağlılıklarını göstermek amacıyla kendilerine "Avedaranagan" veya "Evangelical (İncil'e özgü, İncil'e ait)" adını vermişlerdir. Onlar; "Hristiyan inancının gerçek ve temel kuralı yalnızca Kutsal Kitaptır" prensibini esas almış ve Kutsal Kitabın otoritesinin herşeyden önde geldiğini ileri sürmüşlerdir⁵⁹².

⁵⁹⁰. "The Evangelical Confession of Faith"; 29.11.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme; Manfred RÖSELER, İncanın Temeli, İstanbul 2002, 100-101; Roy HESSİON, Çarmih Yolu, İstanbul 1997, 38-42. Ayrıca bkz. 1. Korintliler 12:8-11; Romalılar 8:26, 14:17; Yuhanna 3:8, 4:14, 7:38-39, 14:26, 15:26,16:13, 20:22; 1.Yuhanna 2:20, 27, 3:24; Elçilerin İşleri 9:31, 10:38; Mika 3:8; Hezekiel 36: 26-27; 1.Korintliler 3: 16-17, 6:11,19 12: 13; Luka 3:21-22, 4:18; Matta 3:16; İşaya 44:3; 2. Korintliler 1:21-22 Efesliler 1:13,4:30; Tekvin 2:7; 1. Petrus 1:2.

⁵⁹¹. 29.11.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁵⁹². TOOTİKİAN, 263; DWIGHT, 17, 332; TOOTİKİAN, "The Armenian Evangelical Witness to The Armenian People; "Confession of Faith The Armenian Evangelical Church Constatinople", Turkey, July 1. 1846, <http://www.cacc-sf.org/c-aefaitha.htm/> 18.10.2004.

Protestan Ermeniler; diğer Hristiyan gruplar gibi Hristiyanların Tanrı tarafından “seçilmiş millet” olmalarından dolayı Tanrı’nın İsa Mesih’in bedeni vasıtasıyla onlarla yeni bir antlaşma yaptığına inanmaktadırlar. Bu antlaşma, Eski ve Yeni Antlaşma olmak üzere iki kolleksiyondan oluşmaktadır. Bu kolleksiyon, ahitleşmenin, antlaşmanın bir ürünüdür⁵⁹³. Bu iki koleksiyon birbirlerini açıklama ve tamamlama bakımından bağlantılı olarak bir bütündür. Ayrıca her iki koleksiyon aynı amaç ve öneme sahiptir⁵⁹⁴. Derin bir tabiata sahip olan bu koleksiyonun içerisinde Tanrı ve Tanrı’nın istekleri, Mesih’in ölümü, dirilişi ile öğretileri yer almaktadır. Bu kolleksiyondaki bilgiler, insanların onu anlaması ve öğrenmesi için gereklidir. Bu muhtevası ve mesajı itibariyle Kutsal Kitap, benzersiz, kusursuz ve kutsaldır⁵⁹⁵. Ayrıca Kutsal Kitaba bağlı olmak ve onu anlamak Tanrı’ya olan sevginin de bir göstergesidir. İnsanların doğruyu bulması, başarılı olması ve Tanrıya yakışır insan olması Kutsal Kitabı anlamasıyla bağlantılıdır⁵⁹⁶.

Protestan Ermenilere göre Kutsal Kitap, Tanrı’yı tanımak, düşünmek, anlamak ve insanlara da anlatmak için gönderilmiştir. Bu nedenle onu anlamaksızın veya bilmeksizin “iman topluluğu” olmak mümkün değildir⁵⁹⁷.

Protestan Ermeniler Kutsal Kitabı, dinî hayat ve ahlakî davranışlar için de son otorite kabul etmektedir. Çünkü onlara göre Kutsal Kitap; dinî, ahlakî ve kişisel ihtiyaçlar ile özlemlerini tatmin etme imkanı sağlamaktadır. Bu nedenle onlar; kendilerini Kutsal Kitabın günlük öğrencisi olarak kabul etmekte, onu her yerde ve her şekilde kullanmaktadırlar. Protestan Ermeniler, Kutsal Kitabın bir bütün olarak okunduğunda; kendisini yorumlayabildiğini ve bu nedenle de Kutsal Kitaptan başka otoriteye gerek kalmadığını da vurgulamaktadırlar. Onlar ayrıca kutsal Kitabın kişinin vicdanın şekillenmesine de yardımcı olduğunu da beyan etmektedirler⁵⁹⁸.

Protestan Ermenilere göre insanlar, Kutsal Kitabın emirlerine uyarak ve ona bağlı olarak yaşamak zorundadır. Çünkü Kutsal Kitap, yaşamda, öğretilerde, ölümdede

⁵⁹³ TOOTİKİAN, 294.

⁵⁹⁴ KALOUSTİAN, 87.

⁵⁹⁵ CHOPOURİAN, “Fundamental Armenian Evangelical Teachings”. Ayrıca bkz. Recep KILIÇ, Modern Batı Düşüncesinde Vahiy, Ankara 2002, 56-58.

⁵⁹⁶ Bkz. Yeşu 1:8.

⁵⁹⁷ TOOTİKİAN, “The Armenian Evangelical Witness to The Armenian People”; Bkz. Mika 6:8; Elçilerin İşleri 17:11; Yuhanna 5:39; 2. Timoteyus 2:15.

⁵⁹⁸ TOOTİKİAN, 105, CHAKMAKJIAN, “The Armenian Evangelical Church...”; CHOPOURİAN, “Fundamental Armenian Evangelical Teachings”.

ve yeniden dirilmede gösterilen kutsal isteğin ve Tanrı'nın kutsal karakterinin açığa çıkmasının bir kaydıdır⁵⁹⁹.

Protestan Ermeniler, Gregoryen Ermeniler'in "Kutsal kitap ile yetinmek mümkün değildir." düşüncesine karşılık "Kutsal Kitabın yeterliliği" hususunda onu yeterli ve temel kaynak olarak görmektedir. O, Kutsal Ruhun rehberliğinde yorumlandığı için yanılmazdır. Herkesin bizzat okuyabileceğini, yorumlayabileceğini ve kutsal kitabı bilen herkesin otorite olabileceğini iddia etmektedirler. Çünkü onlara göre Kutsal Kitabın otoritesi, muhtevassından kaynaklanmaktadır.

Protestan Ermeniler, Gregoryen Ermeniler'den farklı olarak kutsal kitap ile geleneğe birarada yer vermezler. Gregoryen Ermeniler'e göre Kutsal Kitapta yer almayan ilahî gerçekler vardır. Bu gerçekleri anlatacak ve yaşatacak olan gelenek ve kilisedir. Protestan Ermeniler ise böyle bir düşüncüyü kabul etmezler⁶⁰⁰. Bu bağlamda onlar, Kilise geleneğinin vahyin ayrılmaz bir kanalı olduğu düşüncesine de karşı çıkarlar. Kilise'nin Kutsal Kitabı yorumlama yetkisi olmadığını, her Hristiyanın Kutsal Kitabı yorumlayabileceğini ifade ederek Kilise otoritesinin karşısına Kutsal Kitabın otoritesini koyarlar. Kutsal Kitabın herkes tarafından yorumlanabileceğini ifade eden Protestan Ermeniler, Kutsal Kitabın yorumu konusunda farklı düşüncelere sahiptir. Bazıları onu Tanrı'nın sözünü Kutsal Kitap ile aynı sayma eğilimindedir. Bazıları da kutsal metni kendi kendine yeterli/muktedir bir parça olarak algılar. Fakat Protestan Ermeniler'in hepsi için ortak olan kutsal kitabın tek otorite olduğudur⁶⁰¹.

Protestan Ermeniler için Kutsal Kitap aynı zamanda Ermeniler'in manevî ve kültürel canlılığı ortaya çıkaran en önemli unsurdur. Özel ve genel ibadette de üstün bir yer atfederler ve vahyedilmiş kitaplardan oluşan bir kütüphane olarak görürler. O, Tanrı ile insan arasındaki iletişimin kaydıdır⁶⁰². Bu bağlamda da Ermeniler, Kutsal Kitap için "Mükemmel Vahyedilmiş Kitap (Astovadsashoonch Matean-Divinely Inspired Book)" veya basit bir şekilde "Tanrı Sözü (Astovadsashoonch-Breath of God)" adını verirler⁶⁰³.

⁵⁹⁹. CHAKMAKJIAN, "The Armenian Evangelical Church..."; CHOPOURIAN, "Fundamental Armenian Evangelical Teachings".

⁶⁰⁰. KALOUSTIAN, 88; 03.09.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁶⁰¹. TOOTIKIAN, 147.

⁶⁰². TOOTIKIAN, 136, 294; DWIGHT, 336; CHOPOURIAN, "Fundamental Armenian Evangelical Teachings"; BEDİKIAN, "The Rise of The Evangeical Movement Among Armenians".

⁶⁰³. BAKALIAN, "The Role of The Layperson in The Armenian Evangelical Church".

Protestan Ermeniler'e göre Tanrı sözü olan Kutsal Kitap, kendilerinde manevî ve ilahî bir duygu uyandırmaktadır. Bu özelliği sebebiyle o, bilgelik ve lütuf veren bir güç olarak bütün bölgelere yayılmıştır. Tanrı'nın Hristiyanlara en büyük hediyesi olarak kabul edilen Kutsal Kitap, Tanrı'yı anlamak ve ona ibadet için çok önemli bir fırsat olarak telakki edilmektedir. Çünkü Tanrı'ya ibadet onun rahmetinden faydalanmak için gereklidir.

Protestan Ermeni ibadetinde ve günlük hayatında Kutsal Kitap; saygı unsuru olarak, çok önemli bir yere sahiptir. O, ayrıca Protestan Ermeni Kilisesi'nin de özünü ve sınırını kutsal kitap oluşturmaktadır. Bu öz ve sınır çerçevesinde Kilise, Hz. İsa'nın öğretisi, Mezmurlar ve Kitabı Mukaddes parçalarından oluşmaktadır⁶⁰⁴. Böylece Kutsal Kitap, Protestan Ermeni inancının temeli olmakta, ona aykırı olan uygulama ve gelenekler reddedilmektedir⁶⁰⁵.

Muhafazakâr ve Liberal Ermeniler ile diğer bütün Protestan Ermeniler, Kutsal Kitabı harfi harfine kabul etmekte ve onu bütün detaylarıyla birlikte yanılmaz otorite olarak görmektedirler. Ancak aşırı muhafazakârlar, kutsal metinlerin sözlü ilhamına da inanmaktadır. Muhafazakar Protestan Ermeniler'e göre Tanrı, Kutsal Kitabı oluşturan metinleri kelime kelime yazdırmıştır. Onlar için Tekvin'in ilk bölümünde anlatılan yaratılış olayı, bir masal değil kelime kelimesine doğrudur⁶⁰⁶. Onlara göre Kutsal Kitap, insanlar için tarafsız bir biçimde oluşturulmuş Tanrı ile insanları birleştiren ve bütünleştiren bir vahiydir. Kutsal Kitabın ilahî ilham vasıtasıyla yazıldığı, böyle olmasaydı Kutsal Kitabın güvenilirliğinde şüphelerin ve endişelerinin doğal olduğu ifade edilmektedir.⁶⁰⁷

Liberal Protestan Ermeniler ise, Muhafazakârlar gibi Kutsal Kitaba değer vermekte, ona ihlasla yaklaşmakta ve onun eleştirisel değerlendirme hakkının da olması gerektiğine inanmaktadır. Onlar, Kutsal Kitabın tartışılmaz ve mutlak otoritesini ve Kutsal Kitaptaki herşeyin doğru olduğu olgusunu da sorgulamaktadırlar. Çünkü onlara göre Kutsal Kitapta Tanrı'nın kelimesi yanında insan kelimesi de mevcuttur. Allah'ın seçtiği insanlar onu yazmıştır. Bu yönüyle Kutsal Kitabın Tanrı tarafından vahyedilmiş olması nedeniyle vahyî, insanlar

⁶⁰⁴. DWIGHT, 54; BAKALIAN, "The Role of The Layperson in The Armenian Evangelical Church".

⁶⁰⁵. DWIGHT, 332.

⁶⁰⁶. TOOTİKIAN, 136; SMITH-DWIGHT, 106,142-143.

⁶⁰⁷. 02.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

tarafından yazılmış olması nedeniyle insanî yönü bulunmaktadır. Ancak genel olarak Protestan Ermeniler'in çoğunluğunca, Kutsal Kitabın dinî öğretilerde yanılmaz otorite ve Tanrının vahyinin güvenilir bir kaydı olduğu kabul edilmektedir⁶⁰⁸.

Kutsal Kitap, Tanrı'nın iradesi ve karakterini ihtiva etmektedir. Bu bağlamda da onlar Kutsal Kitabı, ilerlemeci (tedricen) bir vahiy anlayışı çerçevesinde değerlendirmeye özen gösterirler. Çünkü onlara göre çağa ayak uydurma süreci içerisinde günahı barındırmadığı müddetçe sosyal değişim kaçınılmazdır⁶⁰⁹. Bu gelişen vahiy anlayışının her aşaması önemlidir. Bu aşama, İsa Mesih sayesinde tam ve nihaî anlamda ifşa edilen bir şekilde anlaşılmalı ve yargılanmalıdır⁶¹⁰. Liberallerin tek boyutlu sosyal Kutsal Kitap fikrine karşılık Fundamentalistler de kişisel tek boyutlu Kutsal Kitap fikrine önem verirler⁶¹¹.

Protestan Ermeniler, Kutsal Kitabın zihinlerde hapsedilmemesi ve günlük hayata da yansması gerektiğine inanmaktadır. Kutsal Kitap, davranış ve inançlar için temel kuraldır. Kutsal Kitap, insanın hayatında neyi yapması veya neyi yapmaması gerektiğini anlatmaktadır. O, ayrıca "Vaftiz ve Komünyon Ayinleri"nin anlamını ve doğasını da açıklamaktadır. Bu nedenle onun öğretilerine göre yaşamak ve Tanrı'nın sözlerini günlük hayata geçirebilmek için sürekli onu düşünmek gereklidir⁶¹². Dualar da Kutsal Kitap doğrultusunda yapılmalıdır⁶¹³.

Protestan Ermeniler'e göre Kutsal Kitap, Kiliseye ve inananlara verilmiştir. Kiliseyle bağlantılı olarak o, kilisede okunmalı ve yorumlanmalıdır. Bu bağlamda Kilise, Kutsal Kitabın uygulama alanıdır. Protestan Ermeni Kilisesi de bu düşünceye sadık olduğundan Kutsal Kitaba ait bir kilise (İncilî Kilise) olarak kabul edilmektedir⁶¹⁴.

Protestan Ermenilere göre kişi, Kutsal Kitabı okuyarak beslenmelidir. Çünkü insan hem fizikî hem de manevî bir gereksinime ihtiyaç duyar. Manevî gereksinimini karşılayabileceği yiyecek (madde) ise Kutsal Kitap'tır. Bu, Matta 4:4'te de şu şekilde ifade edilmektedir: "İnsan yalnız ekmekle yaşamaz. Tanrı'nın ağzından çıkan her

⁶⁰⁸ TOOTİKİAN, 136.

⁶⁰⁹ TOOTİKİAN, 137; 02.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁶¹⁰ TOOTİKİAN, 137.

⁶¹¹ TOOTİKİAN, 136; CHOPOURIAN, "Fundamental Armenian Evangelical Teachings".

⁶¹² Mezmurlar 119:11; Krikor Ağabaloğlu ile 03.09.2005 tarihinde yapılan görüşme; TOOTİKİAN, 9, 131.

⁶¹³ Geniş bilgi için bkz. Judson CORNWALL, Kutsal Yazılarla Dua, çev. Levent Kınran, İstanbul 1999, 11-21.

⁶¹⁴ TOOTİKİAN, 131.

sözle yaşar”. Böylece o, ruhanî yiyecek olarak kişinin ruhsal gelişimini sağlar ve devam ettirir⁶¹⁵. Bu önemine binaen Kutsal Kitap, devamlı okunmalı ve etüd edilmelidir. Çünkü etüd de Tanrının lütufuna erişebilmek için önemli bir yoldur. Bu aynı zamanda bir ayrıcalık ve görevdir. Onlara göre; Tanrı kendilerine olan lütuf ve şefkatinden dolayı öğretmenlerin yetişmesini sağlamış, Kutsal Kitabı aydınlatmak ve onun hayata nasıl uygulanacağını göstermek amacıyla Kutsal Ruh göndermiştir⁶¹⁶.

Protestan Ermeniler, Kutsal Kitabın herhangi bir kitap gibi hissedilerek ve ihlasla ve ilmî olarak okunmasının gerektiğine inanmaktadırlar⁶¹⁷.

Tootikian, “The Armenian Evangelical Church: Yesterday, Today and Tomorrow” adlı eserinde, günümüzdeki Protestan Ermeniler arasında Kutsal Kitabın ilk zamanki dönemlere göre önemini kaybettiğini, Ermeni mirasını yokeden modern dünyanın putperestliğine karşı bir eğilim olduğunu ve bunların birçoğunun geçmiş değerlerine bağlılık içerisinde olmadıklarını dile getirmektedir⁶¹⁸.

c. Kilise İnancı

Gregoryen Ermeniler, “Ermeni Kilisesi” ile “Ermeni Milleti”ni özdeşleştirerek onları eşdeğer ve bir bütün olarak değerlendirerek aynîleştirmiştir. Gregoryen Ermeniler’e mahsus bu özellik, Protestan Ermeniler için geçerli değildir. Onların, Gregoryen Ermeniler gibi milletle kiliseyi bir tutma gibi özellikleri bulunmamaktadır. Tootikian da, Protestan Ermeni Kilisesi’nin Protestan Kiliseler sınıfına dahil edilmiş olmasına rağmen onun Ermeni Kilisesi içerisinde doğmuş olmasından dolayı bir Ermeni Kilisesi özelliği taşıdığını beyan ederek Protestan Ermeni Kilisesi’nin bir Ermeni Kilisesi olduğunu ifade etmektedir⁶¹⁹.

Protestan Ermeniler; Kilise’ye birinci derecede önem vermemekte fakat onu tamamen devre dışı da bırakmamaktadır. Çünkü onlara göre Kilise, Mesih İsa tarafından kurulmuştur, Mesih İsa’ya aittir ve bundan dolayı da kendisi kilisenin bizzat “başı”dır. Evrensel Kilise, Mesih üzerine inşa edilmiş olup bütün inanlıları kapsayan Mesihin bedenidir. Bu nedenle Kilise kutsal olup Hristiyan sevgisi ve dostluğuna ihtiyaç duyan tüm Tanrı çocuklarına açıktır. Ancak Protestan Ermeniler

⁶¹⁵. 21.06. 2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁶¹⁶. SPROUL, 50.

⁶¹⁷. 02.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁶¹⁸. Bkz. TOOTİKİAN, 263-264.

⁶¹⁹. TOOTİKİAN, 220.

kilisenin bu özelliklerinin onu putlaştırma veya onu aşırı derecede bağlanmaya sebep olmaması gerektiğini de vurgulamaktadırlar.

Kilise, Kutsal Kitaba uygun olarak Kelamın öğretildiği, sevgiyle paylaşıldığı, sakramentlerin kutlandığı, ayinlerin doğru ve uygun bir şekilde yerine getirildiği ve İncil'in muhtevasının günlük hayata geçirilmesinin sağlandığı bir kurumdur. Kilise ayrıca “Kilise disiplini”nin doğru bir şekilde yapıldığı bir yapı olarak da telakki edilmektedir. Çünkü kilise disiplini; Mesih İsa'nın kanunlarını uygulamak, eğitim ve diğer ihtiyaçları yerine getirmek yönünden düzeni sağlamak için gereklidir.

Protestan Ermeniler için Kilise, insanlara kurtuluşun verildiği veya paylaştırıldığı bir kurum değil, onun ilan edildiği bir mekândır. Bu özellikleri itibariyle o, Tanrı'nın şahidi ve inananların hizmetçisi olarak görev yapan bir kurumdur⁶²⁰.

Protestan Ermeniler'e göre Kilise, sakramentlere, havarilere, papazlara, rahiplere, elçilere veya yapılara bağlı olmayan halkın rol oynadığı bir kuruluştur. Onlara göre Kilise, halktır ve dünyada Mesih İsa'nın isminde toplanmış bir Hristiyan cemaatidir⁶²¹. O, ayrıca Kutsal Ruhun ve Hz. İsa'nın da hazır bulunduğu, Mesih inancı vasıtasıyla birlik olmuş veya Mesih inancı üzerine oturtulmuş “Mesih İmanlıları” cemiyetidir. Bu düşünce, gerçek kilisenin temel özelliklerine uygun olarak Protestan Ermeni Kilisesi'nin de en temel özelliği olarak kabul edilmektedir. Çünkü Protestan Ermenilere göre Kilise, Mesih'e benzemeli ve kilise üyeleri de Mesih ile daimî bir ilişki içerisinde bulunmalıdır. Bu ilişki çerçevesinde Kilise de Mesih'e benzeyen bir imaj içinde ve “Mesihin bedeni” olmak zorundadır. Bu bağlamda da Kilise, Mesih'e benzer olma ve öncelikli olarak halkı Mesih İsa ile bütünleştirmeye çalışma içerisinde yer alan aktif bir topluluktur. İsa'nın kilise öğretisini takip eden ve aktif bir topluluk olan Protestan Ermeni Kiliseleri'nin ortak bir kararı ve amaçları vardır. Bu ortak hedef, Mesih içinde büyümek, olgunlaşmak, onunla yaşamak ve Mesih benzeri kişiler olmaktır. Ortak amaç da, mesihin yaptığını yapmak ve onun havarileri olarak, hizmet etme yolunda ona layık olmaya

⁶²⁰. TOOTİKİAN,131; DWİGHT, 339; 02.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşmelerden alınan bilgiler; “The Evangelical Confession of Faith”; MARTY, “Protestantism”, s. 25-27, 29-30; DARAKJIAN, “Armenian Evangelical Identity Historical and Theological Perspectives”; 18.11.2004 tarih 21.05 saatinde CNN Türk'te yayımlanmış, “ABD’de İnanç Kavgası” adlı programdan.Ayrıca bkz. Efesliler 1:23, 2:20-22,4:16; 1. Korintliler 12:14-25.

⁶²¹. TOOTİKİAN, 143-144.

çalışmaktadır. Bu nedenle de onlar, İsa'yı hayatlarına merkez yapıp onu kendilerine örnek almaktadırlar⁶²².

Protestan Ermeniler, Gregoryen Ermeniler'in Kiliseyi yanılmaz olarak kabul etmesine karşılık, "Biz, dinî otoritelere saygı gösteririz, kutsal sayılan gelenekleri onurlandırırız. Evrensel kilisenin iman esaslarını kabul ederiz. Ermeni Milleti'ni tüm kalbimiz ve ruhumuzla severiz, ancak biz vicdan hürriyetini her şeyden kutsal sayarız ve Bizi Mesih İsa'nın İncil'inden mahrum edecek gelenek, manda ve hiçbir otoriteye müsaade etmeyiz" demektedirler⁶²³.

Protestan Ermeniler'e göre, birliktelik içinde Tanrı'ya tapınmaktan daha merkezî bir şey yoktur. Hristiyanlar, birbirlerinden ayrı durarak Tanrı'ya yakın olamazlar. İnsan tek başına bir din hakkında hiçbir şey bilemez. Protestan Ermeni Kilisesi diğer dini organlar gibi kendisini İsa'nın evrensel kilisesinin bölünmez bir parçası olarak düşünür ve bu yüzden Hristiyan birlikteliğini diğer kiliseler gibi üstün tutar⁶²⁴. Bu bağlamda Kilise, birlikte ibadetin gerçekleştirildiği yapı olarak da dikkat çekmektedir. Onlar için topluluğu ifade eden kilise, organik bir birlik olup toplum yaşamının da ayrılmaz bir parçasıdır. Kilisenin birliği de hiçbir zaman yüzeysel, mecburî veya organizasyonik bir birlik değil; Kutsal Ruh ve Kutsal Kitap'tan esinlenen, gerçek iman üzerine kurulmuş bir birliktir. Bu sebeple Kilise, toplumun problemlerine olan ilgisini de açıkça göstermektedir, göstermelidir⁶²⁵.

G.H. Choporuan, kiliseyi servis istasyonuna benzetmektedir. O, insanın herşeyi yeni olan aracını servise götürme ihtiyacı hissetmeyeceği ve servisin sadece insanların hedefine doğru hareket etmesine vesile olan bir araç olduğu yönünde benzetme yapmaktadır. Bu örnek çerçevesinde kilise, insanların hedefine ulaşmada onlara yardımcı olmakla yükümlüdür. Ayrıca kilisenin de bu şekilde dinî, eğitimsel ve sosyal gibi hayata ait nimetleri olduğunu dile getirmektedir. Ancak bunların kilisenin gerçek hizmetini oluşturduğunu düşünmenin de yanlış olduğunu söylemekte

⁶²². TOOTİKİAN, 220, 291; TOOTİKİAN, "The Armenian Evangelical Witness to The Armenian People"; CHAKMAKJIAN, "The Armenian Evangelical Church and The Armenian People"; DARAKJIAN, "Armenian Evangelical Identity Historical and Theological Perspectives"; Matthew SICK, "Question About The Church", http://www.carm.org/questions_church.htm/ 28.12.2004.

⁶²³. TOOTİKİAN, 105; BEDİKİAN, "The Rise of The Evangelical Movement Among Armenians".

⁶²⁴. TOOTİKİAN, 215.

⁶²⁵. TOOTİKİAN, 236-237; 21.06.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme; Bkz. Yuhanna 17; Romalılar 12:5; 1. Korintliler 10:17, 12:12, Galatyalılar 3:28.

ve kilisede insanların yenileneceğini ve dünyada İsa'nın işini yapmak için hazırlandığını ifade etmektedir⁶²⁶.

Protestan Ermeniler, kimliklerini ancak Kilise'nin etnik mirası aracılığıyla koruyabileceklerini dile getirmektedir. Kilisenin görevi, Ermenilerin mirasına bağlı olmalarını sağlamak, İsa ve Kutsal Kitabı öğretmektir⁶²⁷. Kilise, Tanrı'yı ve Mesih'i yüceltip, ibadeti ve kutsal yaşamıyla Tanrı'nın huzurunu insanlara hissettirme ve aynı zamanda Mesih'in kurtuluş mesajını tüm insanlığa yayma göreviyle de yükümlüdür. Bunun için kilise bu amacına ulaşabilmesi için kendi kendini Kutsal Ruh'un ve Kutsal Kitabın doğrultusunda iyi organize edebilmelidir.

Protestan Ermenilere göre görünen kilise ve görünmeyen kilise olmak üzere iki kilise vardır. Görünen kilise, yeryüzündeki mevcut kilise olup Mesih'in izleyicileri olduğunu söyleyen ve onu kabul edip, örnek alan herkesi kapsamaktadır. Görünmez kilise ise gerçek manada kurtulan kişilerin tümünden oluşmaktadır. Ancak görünen kilise içinde de görünmeyen kilise üyeliğine erişmiş olanlar da vardır⁶²⁸.

Protestan Ermeni Kilisesi, Kutsal Kitapla bağlantılı olarak, Hristiyan eğitiminin önemi üzerinde de durur. Çünkü Hristiyan eğitimi kilisenin kutsal görevlerinden birisidir. Protestan Ermeni Kilisesi, okullarda, kilise okullarında, gençlik gruplarında ve Hristiyan topluluklarda Hristiyan değerlerini ve öğretilerini anlatmaya ve bildirmeye gayret eder. Böylece Protestan Ermeniler için Kilise, eğitim alanında Ermenileri kreşten üniversiteye kadar eğiten ve binlerce Ermeni'yi ihsan sahibi yapan etkin bir kuvvettir⁶²⁹. Bu bağlamda Protestan Ermeni Kilisesi, Pazar okulları, Kutsal Kitap çalışmaları ve dünyevî eğitim aracılığıyla eğitici bir kilise fonksiyonuna sahiptir. Kilise, yoksullara, ümitsizlere, sıkıntı çeken insanlara yardım etmesi özelliğiyle de alakadar bir kilisedir⁶³⁰.

Protestan Ermeniler'e göre Kilise, Ermeniler'e kültürel açıdan da önemli bir hizmet sunarak sanat yapılarının, ortak manevî yapıtların, görüşlerin, inanışların ve değerlerin nesilden nesile aktarılmasını sağlar⁶³¹.

⁶²⁶. TOOTİKİAN, 249.

⁶²⁷. TOOTİKİAN, 265.

⁶²⁸. 02.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁶²⁹. TOOTİKİAN, 257.

⁶³⁰. AVAKİAN, "The Armenian Evangelical Church..".

⁶³¹. TOOTİKİAN, 258.

Protestan Ermeniler için bir inanlının sağlam ve içten inanca sahip olması için gerekli olan her türlü ihtiyaç kilise hizmeti aracılığıyla oluşabilir. Tanrı, iman yaşamını geliştiren ortamı, tövbe etmeyi, tekrar dirilmeyi, Mesih İsa'nın üstünlüğü gibi Kutsal Kitaba ait temel değerleri kilise ile yeniden sağlamıştır⁶³². Bu nedenle Kilise, kültürel ve liturjik zenginliğinin gururunun ötesinde kendilerini tanıklığa ve kutsal kitabı vaaz etmeye adanmıştır.

Protestan Ermeniler'e göre kiliseler, "Hristiyan Misyonu"nu ve vizyonunu büyütmelidir. Onlar için kilise günümüz şartlarında "görev kilisesi" doğasını tanımlamalıdır. Hristiyan misyoner faaliyetler için de birliklerini eğitmelidir. Böylece Protestan Ermeni Kiliseleri bütün Ermeni Kiliselerini etkileyerek misyoner kilise vazifesini yapmıştır⁶³³.

Günümüzde Protestan Ermeniler arasında kilisenin öneminin kaybolduğu, insanların beyninde kilisenin amacını algılama biçiminin değiştiği ve kilise adamlığı kavramında da ciddi bir bozulma olduğu iddiaları vardır. Bütün bunlardan dolayı Protestan Ermeni Kilisesi'nin varlığının tehlikede olduğu belirtilmektedir⁶³⁴.

d. Kurtuluş İnancı

Tanrı (Baba) gücünü, bilgeliğini ve iyiliğini göstermek amacıyla dünyayı ve yeryüzündeki her şeyi altı günde yaratmıştır. Tanrı bütün yaratıkları yarattıktan sonra erkek ve kadın olarak ilk insan Hz. Adem ve Havva'yı yaratmıştır. Onları kendi benzeyişi* doğrultusunda bilgi, doğruluk ve gerçek kutsallık ile donatarak, düşünebilen ve ölümsüz bir varlık yapmıştır. Daha sonra Tanrı, Hz. Adem ve Havva'dan yasakladığı "iyiliği ve kötülüğü bilme ağacı"na yaklaşmalarını istemiş; ancak Hz. Adem, Havva'nın etkisiyle şeytana uymuş ve ebedileşme düşüncesiyle ağacın meyvesinden yemiştir. Böylece Tanrının emrine karşı gelen Adem, bir günah işlemiş ve "aslî günah" inancının mimarı olmuştur. Bu günah yüzünden insan, ilk doğruluğundan ve Tanrı'yla olan beraberliğinden uzaklaşmış ve günahları içinde ölmüştür. Dünya üzerindeki bütün insanlar, bu günah yüzünden, canları, bedenleri ve bedeninin tüm organları ile kirlenmiştir. Adem ve Havva ilk

⁶³². John MACARTHUR "Grace to You" <http://www.gty.org/IssuesandAnswers/archive/whychurch.htm> / 01.04.2005; AVAKIAN, "The Armenian Evangelical Church..".

⁶³³. TOOTİKIAN, 312-313.

⁶³⁴. TOOTİKIAN, 264.

*. Muhafazakârlar gibi Ermeni Evanjeliklerine bağlı Konfesyonel Kiliseler, Liberal Ermenileri yüzeysel bir günah anlayışı ve kişinin Tanrıya benzerliği ve medeniyetin düzenli ilerlemesiyle ilgili imkanı konusundaki yanlış iyimserliklerinden dolayı eleştirirler(TOOTİKIAN, 136).

insanlar olması hasebiyle onların işlediği bu günahın getirdiği suçluluk da tüm insanlığa geçmiş ve nesilden nesile devam etmiştir. Böylece insanlar, iyilik yapamaz veya iyiliğe tamamen karşıt olan ve kötülüğün her türüne eğilimli hale gelmiştir⁶³⁵.

Hıristiyanlığın genel anlayışında Tanrı, çok sevdiği insanların günahkar olmasını istememiş ve bir insanla başlayan bu suçu yine bir insanla gidermek istemiştir. O kişi de İsa Mesih olmuştur. Tanrı, insanlara olan bu sevgisinden dolayı, Hz. İbrahim'in oğlunu Tanrıya kurban etme teşebbüsü üzerine gönderdiği koç gibi inayetiyle babasız olarak doğan İsa'yı göndermiştir. Onun babasız olarak doğmasının nedeni Adem'in işlediği suça sirayet yoluyla ortak olmasına engel olmaktır. Bu nedenle de İsa günahsızdır⁶³⁶. Ancak İsa'nın gelişi de yetersiz kalmış, insanlığın günahlarına kefareti olması amacıyla, şeytana bir borç ödeyerek haç üzerinde* kendi kanını dökmüş, insanların günahlarına karşılık ölmüş, gömülmüş ve üçüncü gün dirilmiş ve Tanrı'nın sağında yerini almıştır. Orada insanlara şefaati etmektedir. O, haç üzerindeki ölümü ile "insanların üzerindeki günahı kendi üzerime alıyorum" demiştir⁶³⁷.

Böylece İsa, tüm günahkâr insanların kefareti ve Ademden gelen günaha kefareti olarak sunulmuş "kurban kuzusu" olmuştur. Bu kurban, bütün insanları sonsuza dek kurtarmak için tümüyle gerekli ve yeterli olmuştur⁶³⁸. Çünkü her bir insan Tanrı katında suçlu olmakla birlikte doğal haliyle Tanrı'nın azabı ve yargısı altındadır. Adem'in işlediği bu günahın bedeli yine ölüm⁶³⁹ olmalıdır. Ancak Protestan Ermeniler'e göre bu, kişisel bir çaba ile mümkün değildir. Kişinin gayreti sadece imanla gelişmek içindir. Rab, kendi yapması gerekeni yapmış ve insanlardan

⁶³⁵. 04.09.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme; TOOTİKİAN, 127; Mustafa ERDEM, Hazreti Adem, Ankara 1993, 67-90; P.F.LELOTTE, Yaşam Sorunu, Ankara 1985, 17-19, 65-79; CALVIN, 49; Ulf EKMAN, İsa Senin İçin Öldü, çev. Cevdet Özdemir, İstanbul 2004, 5; Ayrıca bkz. Tekvin 1:1-50; Romalılar 3:23, 5:12-28, 6:23; Efesliler 2:1-2.

⁶³⁶. 04.09.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme. Ayrıca bkz. 1. Yuhanna 4:14-15; 1.Timoteyus 2:3-6; Romalılar 5:12-28; 1.Korintliler 15:21-22.

* . İsa'nın kendisini haçta feda etmesi olayı Ermeni ilahilerinde de yerini almıştır. Bu ilahilerden birkaç örnek: "Uğrumda ölmeye arzulu bulunan, Bir Rable hayata kavuştum; Geçti O, meşakkat ve cefa yolundan, silinsin diye her günahım. Haçına mihlandı, Haçına mihlandı, Her gurur, her kin ve her suçum; Halaskar gönülle ölüme katlandı, ve ben bu kurbanla kurtuldum....Haçta akan kanı daima niyaz eder...O kan yıkar günahımı..."(İlahiler, 30-31).

⁶³⁷. TOOTİKİAN, 137; 18.11.2004 tarih 21.05 saatinde CNN Türk'te yayımlanmış , "ABD'de İnanç Kavgası" adlı programdan; Bkz. Markos 15:21-41, 16:1-10; Luka 23:26-49, 24:1-2; Yuhanna 19:17-30,20:1-10; 1.Korintliler15:3-4; 2. Korintliler 5:14-15, 21; İşaya 53:4-7 İbraniler 2:14; 5:9-10 .

⁶³⁸. 02.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme; Turgay ÜÇAL, Mesihle Yaşamak, İstanbul 1994, 109-110.

⁶³⁹. Bkz. Romalılar 6:23.

da kendisine düşeni yapmasını istemiştir. Onlara göre Rab istekli olan canı doyurur, yoksa lütfu getirip insanın aklına sokamaz⁶⁴⁰.

Mesihin ölümüyle ve onun kanının haça dökülmesiyle insan Tanrıyla uzlaşmıştır. Mesihin bu uzlaştırıcı hizmetine iman vasıtasıyla insanlar, günahlarından kurtulmuştur⁶⁴¹.

Bu bağlamda Protestan Ermeniler için “Haç”, önem kazanmış ve Mesih’in insanlığa olan sevgisinin bir işareti olarak kabul edilmiştir. Onlara göre bu evrenin kalbinde bir “Sevgi Tanrısı” vardır. İsa, dünyaya, bu Tanrıyı ifşa etmek, dünyaya ve insanlığa en kaliteli hayat sunmak için gelmiştir⁶⁴².

İsa’nın gelişiyle insanlara Tanrı’nın lütfu ulaşmıştır. Çünkü Adem’in günah işlemesinden sonra günaha köle olmuş insanlar, lütufla özgürlüğe kavuşabilecektir. Böylece İsa, insanlığın günahı için, kendisini feda ederek insanların sonsuz kurtuluş ödülünü kazanmıştır. Ancak o, bu ödülü insanlara sunmuştur.

İsa, ölümü ve dirilişiyle, kendisine iman eden ve “İsa’yı Tanrı’nın oğlu, Rab’dır” diye ikrar eden⁶⁴³ herkesin yeniden Tanrı yaşamına ortak olma yolunu açmıştır. Ayrıca onun ölümü ve dirilişi aracılığıyla da tüm insanlık Tanrının inayetiyle aklanmıştır.

İnsanlığın önünde bereket, yaşam veya lanet ve ölüm olmak üzere iki alternatif vardır. İnsan bu ikisinden birisini seçmek durumundadır. İnsan yaşam ve bereketi seçmek istiyorsa; İsa’ya tabi olmalı ve onu kabul etmelidir⁶⁴⁴. Bu nedenle de kişinin ilk olarak, kendisini Tanrı’nın nazarında çaresiz bir günahkâr olduğunu ve İsa’nın onun yerine kendisini feda ettiğini kabul ederek tövbe etmesi gerekmektedir⁶⁴⁵. Çünkü onlar, Kutsal Kitaptaki "O zaman Rabbe yakaran herkes kurtulacaktır"⁶⁴⁶ ifadesini esas almaktadır. İnsanlar kurtulmak için ne yapmaları gerektiğini sorduklarında Petrus da onlara; "Tövbe edin, her biriniz İsa Mesih'in adıyla vaftiz olsun..."⁶⁴⁷ diyerek tövbe etmeleri gerektiğini söylemiştir.

⁶⁴⁰. 04.09.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁶⁴¹. 02.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁶⁴². TOOTİKİAN, 138.

⁶⁴³. Bkz. 1. Yuhanna 4:14-15.

⁶⁴⁴. 04.09.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme. Ayrıca bkz. Romalılar 3:20-25; Titus 2:11, 3:5; Galatyalılar 2:20; 1. Korintliler 15:21-22; Yeremya 31:3; Yasa 30:19.

⁶⁴⁵. TOOTİKİAN, 127; 04.09.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme; Bkz. Markos 1:15.

⁶⁴⁶. Elçilerin İşleri 2:21.

⁶⁴⁷. Elçilerin İşleri 2:38.

Protestan Ermeniler için Tövbe, Tanrı ile insan arasındaki “barışma” anını ifade etmektedir. Çünkü insan günahkâr olarak doğduğundan Tanrı ile barışması gerekir. Böylece kişi Mesih İsa ile kişisel ve bilinçli olarak bağ kurar, Mesihe iman eder ve günahını itiraf ederse bu imanla Tanrı tarafından aklanır. Aklanma, Tanrı'nın huzurunda doğruluğun beyan edilmesi ve Tanrıyla uzlaşma anlamına gelmekte olup onunla sevinçli bir ilişki tesis etmedir. Aklananlar da kendi seçimleriyle Mesih'e gelirler⁶⁴⁸. Gerçek imanla Mesih'e gelenler, Mesih'in kanıyla aklandıkları için yeni bir aklanma işleminden geçmesine gerek yoktur. Bu nedenle Araf'ın varlığını kabul etmek bir yana varlığını ima etmek bile Mesih'in insanlar için döktüğü kanı küçümsemek ve onu yetersiz kabul etmek anlamına gelmektedir⁶⁴⁹.

İsa'ya bir kurtarıcı, bir Rab olarak iman eden ve onu kendisi için bir örnek olarak kabul eden insan; Onunla bir birlik, yeni bir varlık ve sonsuz yaşama sahip olarak Tanrının çocukları olur⁶⁵⁰. Böylece İsa Mesih'e iman eden herkes, karşılıksız olarak Kutsal Ruh'u alır. Kutsal Ruh da imanlıları Mesih'teki yaşama ortak kılar, sonsuz yaşam güvencesi verir ve doğaüstü bir şekilde güçlendirir. Kutsal Ruh ayrıca insana sevgi, sevinç, sabır, şefkat, bağlılık, yumuşak huyluluk gibi özellikler de kazandırır. Bu esas itibariyle o, insanlara doğruyu göstererek aydınlanmasını ve kişinin tövbe edip iman ettiği anda da yeniden doğmasını sağlamaktadır. Çünkü onlara göre bir insan yeniden doğmadıkça “Tanrı Krallığı”nı göremez⁶⁵¹. Böylece “yeniden doğan” kişi Kutsal Ruh ile mühürlenmekte ve sonsuz kurtuluşun güvencesini kazanmaktadır⁶⁵². Bu güvenceyle birlikte insan, Tanrı'nın inayetiyle ve Kutsal Ruh vasıtasıyla kurtuluşa ermektedir. Bu bağlamda da iyi amellerle kurtuluşa erişilememekte, kurtuluş sadece imanla ve Tanrı inayetiyle olmaktadır⁶⁵³.

Onlara göre yapılan iyi işler kefareti getirmemektedir. Luther'in “iyi işler, insanı kurtarmaz. İyi bir insan iyi işler yapar⁶⁵⁴” düşüncesi Protestan Ermeniler'in kurtuluş anlayışının temelini oluşturmaktadır. Bu, Pavlus'un Titus'a Mektubu 3:5'te

⁶⁴⁸. TOOTİKİAN, 142; CHAKMAKJIAN, “The Armenian Evangelical Church..”; 04.09.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme; Bkz. Romalılar 3:24, 8:30; Mezmurlar 110:3; Yuhanna 6:37; Romalılar 6:16-18.

⁶⁴⁹. 02.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁶⁵⁰. TOOTİKİAN, 257; Bkz. Romalılar 8:30; Efesliler 1:5; 2. Selanikliler 2:13; Yuhanna 3:16, 14:20; 2. Korintliler 5:17.

⁶⁵¹. Yuhanna 3:5-6,36; 02.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁶⁵². CHOPOURIAN, “Fundamental Armenian Evangelical Teachings”; 04.09.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁶⁵³. TOOTİKİAN, 129.

⁶⁵⁴. ATKINSON, “Reform”, s.369.

de şu şekilde ifade edilmektedir: “...Yaptığımız iyi işlerden dolayı değil, ancak yeniden doğum yıkaması ve kurtarıcımız İsa Mesih vasıtası ile üzerimize bol bol döktüğü Kutsal Ruhun yeniletmesiyle bizi kendi merhametine göre kurtardı”. Bu ifadeden de destekle Protestan Ermeniler, kurtuluşun iyi işler vasıtasıyla olmadığını böyle bir durumda İsa Mesih’in boş yere kendisini feda ettiğini söylemektedirler. İyi işler sadece Mesih’in getirmiş olduğu kefare/kurtuluş sonucunda ortaya çıkmaktadır. Protestan Ermenilere göre iyi işler “kurban” değildir. İyi işler, İsa’ya iman eden insanların yapması gereken bir görevdir. Ancak Protestan Ermeniler’e göre Tanrı kurtuluşa ereceği insanı önceden belirlemiş ve seçmiştir⁶⁵⁵. Tanrı, bir filmin yönetmeni gibi iyi veya kötü rolü kişilere göre belirlemektedir⁶⁵⁶. Ancak bunun tam bir kadercilik şeklinde anlamamak gerektiği de vurgulanmaktadır⁶⁵⁷.

Onlara için Vaftiz, Konfirmasyon veya kilise hizmetlerinde bulunmayla miras alınmayan⁶⁵⁸ “yeniden doğuş” olayı içerisinde olan insan; ilk varlık Adem’den vazgeçer ve yukarıdan gelen “ikinci Adem’i (İsa)” kabul eder. Bu vesileyle de ilk Adem’i ruhsal manada öldürerek (içten, eski tabiatını) yeni bir hayata başlar. Böylece Kutsal Ruh’la evlenmiş olarak özgür olur (günahlarından arınmış olur) ve Tanrısal bir görüş gerçekleşir. İnsanlar, artık Mesih’in gözüyle görmeye ve onun gibi davranmaya başlar⁶⁵⁹. Mesih ile birleşmiş, tövbe etmiş ve bağışlanmış, Tanrı’nın çocuğu olma ayrıcalığına hak kazanmış ve sonsuz yaşama kavuşmuş kişi İsa Mesih’e ait olmuş olur. Çünkü Tanrı; onları bulundukları günahlı ve ölümlü konumdan, İsa Mesih’teki lütuf ve kurtuluş konumuna⁶⁶⁰ ve sonsuz yaşama kavuşturmuştur⁶⁶¹. Böylece günahlarından temizlenen insan da Allah’a yaklaşır ve Tanrı’ya yakışır bir biçimde hayatını düzenler⁶⁶².

Bu bağlamda Protestan Ermeniler’e göre Hristiyanlığın özü, resmî ayin veya liturjik ibadetler değil, “Mesih İsa’yı yaşamak”tır⁶⁶³. Tanrı’ya ulaşmak ve onun egemenliğine girmek için tek yol, sadece İsa Mesih vasıtasıyla onu Rab ve kurtarıcı

⁶⁵⁵. 07.09.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme. Ayrıca bkz. 1. Petrus 1:2; Efesliler 1:4, 5; 2:10; 2. Selanikliler 2:13.

⁶⁵⁶. 02.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁶⁵⁷. 04.09.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁶⁵⁸. TOOTİKİAN, 257.

⁶⁵⁹. 02.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁶⁶⁰. Bkz. Romalılar 8:2; Efesliler 2:1-5; 2.Timoteyus 1:9-10.

⁶⁶¹. Bkz. Romalılar 6:23.

⁶⁶². 02.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme; TOOTİKİAN, “The Armenian Evangelical Witness to The Armenian People”, DWIGHT, 339.

⁶⁶³. TOOTİKİAN, 87-88.

kabul etmektir. Böylece kurtuluş; günah çıkarma, sadaka verme ve oruç tutma gibi fiillerle değil sadece imanla mümkün olmaktadır⁶⁶⁴.

Protestan Ermeniler, Mesih'in adına papazlar tarafından ifa edilen kutsal emanetleri, resimleri, haç, inanç biçimleri, af, kurtuluş için yapılan işleri değersiz çabalar olarak kabul ederler. Onlara göre Mesih İsa'nın dönüşü yakındır. Kurtuluş, sadece Mesih İsa ile olan kişisel ilişkiyle, kişinin kendisiyle ilgilidir.

Bir insan için “yeniden doğuş ve aklanma” ile her şey bitmemektedir. Yeniden doğuş ve aklanma ile insanın hayatında yeni bir sayfa açılmaktadır. İnsan, tabiatından dolayı bu süreçten sonra da günah işleyebilmektedir. Tanrı, aklanma ve yeniden doğuş olayından sonra da kişilerin günahlarını bağışlamaya devam etmektedir. Çünkü insanlar zaman içerisinde hata yapabilir veya günah işleyebilirler. Bu nedenle insanlar yalnızca genel bir tövbe ile yetinmeyip, kendilerini alçaltıp, günahlarını itiraf edip, bağışlanma dileyip, iman ve tövbe etmeleri gerekmektedir. İnsanlara veya kiliseye karşı suç işleyen kişi tövbesini ve günahından duyduğu üzüntüyü kişisel olarak ya da herkesin önünde açıkça itiraf etmeye istekli, iyi ameller içerisinde olmalıdırlar. Çünkü bu kurtuluşun bir gereğidir. İyi amelsiz iman, ölü bir imandır⁶⁶⁵. Kurtulmuş olanlar, iyi amelleri yapmaya zaten mecbur olur. Amelleri yapmasa kurtuluşu kaybeder, günah işleyerek imanın kaybına sebep olur⁶⁶⁶. Bu nedenle inanlıların yaşamlarında, anlayışlarında, düşüncelerinde, eylemlerinde, amaçlarında hergün Kutsal Kitap okuma, dua etme gibi eylemlerle “Tanrı'ya benzeme” ve ruhsal yönden olgunlaşma hedefine ulaşma amacı vardır. Bu zihniyetten dolayı Protestan Ermenilerde Mesih merkezli bir cemaat, Mesih'in elçisi ve görevlileri olma ve Mesih'le kişisel ilişki ön plandadır. Çünkü Hıristiyanlık'ta olduğu gibi Protestan Ermeniler'deki kurtuluş felsefesi, “Mesih” inancıyla bağlantılıdır⁶⁶⁷.

Protestan Ermeniler'e göre insan kendisini Mesih İsa'nın sorumluluğu altında hissetme, Mesih İsa'ya yaşayan bir imanla ve görünür kilise vasıtasıyla bağlanma zarureti içerisinde. Ayrıca Tanrı'yı, Baba; Oğul ve Kutsal Ruh'u, kurtarıcı ve

⁶⁶⁴. TOOTİKİAN, 127; RÖSELER, 19-20; BEDİKİAN, “The Rise of The Evangelical Movement Among Armenians”; DWİGHT, 338; “Confession of Faith The Armenian Evangelical Church Constantinople”.

⁶⁶⁵. TOOTİKİAN, 127; 04.09.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme. Ayrıca bkz. Luka 17:3-4; Yeşu 7:19; Mezmurlar 51.

⁶⁶⁶. 21.06.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁶⁶⁷. TOOTİKİAN, 9; G.H. CHOPOURIAN, “Fundamental Armenian Evangelical Teachings”.

kutsayıcı olarak kabul edip inanmak ve Kutsal Kitaba göre hayatı ve imanı düzenlemek gerekmektedir. İnsan içten bir şekilde kendisini Mesih İsa'ya teslim etmeli ve ilahî yardım vasıtasıyla (inayetle) söz vermeli, Tanrı'nın iradesine kutsal itaate dayalı bir hayat yaşamalıdır. Bu, Hristiyan olmanın da bir gereğidir. Kilise düzenine uymak ve Kutsal Ruh'un yardımına güvenmek, bu güven ve sevgiyi ciddi bir biçimde belli etmek suretiyle de açıklamak gerekmektedir⁶⁶⁸.

Bu bağlamda da Protestan Ermeniler'e göre hayat, gelişigüzel, dikkatsizce, sorumsuzca veya cahilce yaşanmayacak kadar değerlidir⁶⁶⁹. Onlar, mümkün olduğu kadar inançlarını hayatlarında uygulamaya çalışmışlardır. Ayrıca ibadet günü dünyevî şeylerden sakındıklarını, alkollü içecekler almadıklarını, iş ve alışverişte dürüstlüğü temel prensip yaptıklarını dile getirmektedirler⁶⁷⁰. Protestan Ermeniler, Pazar günü ibadetlerini büyük bir şevkle yerine getirmeye gayret ettiklerini, kötü sözleri kullanmadıklarını, lanetleme, yalan söyleme ve yalan yere yemin gibi kötü alışkanlıklardan da uzak durduklarını da ifade etmektedirler⁶⁷¹.

e. Evanjelizm İnancı

Misyonerlik karakterli bir din olan Hristiyanlık, misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde, şartlara ve zaman uygun olarak yeni kavramlar ortaya atmaya başlamıştır. Bu kavramlardan* birisi de “evanjelizm**”dir. Bu kavram, tüm Hristiyan gruplarda olduğu gibi Protestan Ermeniler için de önemlidir.

Evanjelizm, Yeni Ahit'te yer alan bir kelime olup, Yunanca “Euangelion” kelimesinden türemiştir ve “müjdeli (güzel) haber***” anlamına gelmektedir⁶⁷².

⁶⁶⁸ DWIGHT, 338.

⁶⁶⁹ CHOPOURIAN, “Fundamental Armenian Evangelical Teachings”.

⁶⁷⁰ TOOTIKIAN, 111-112. Ayrıca bkz. Romalılar 12:7-21.

⁶⁷¹ DARAKJIAN, “Armenian Evangelical Identity Historical and Theological Perspectives”; BAKALIAN, “The Role of The Layperson in The Armenian Evangelical Church”.

*. Bu kavramın dışında “Evangelization (evanjelizasyon)”, “Witnessing (Tanıklık)” ve “Proclamation (İlan etme)” “Diyalog”, “Contextualization” gibi terimler de kullanılmıştır (GÜNDÜZ- AYDIN, 85; Misyonerlerin ortaya attığı kavramlar için bkz. GÜNGÖR, Cizvitler ve Katolik Kilisesi'ndeki Yeri, 194-198).

** . Evanjelizm düşüncesi “Evanjelikalizm” olarak isimlendirilen bir Protestan grubun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Evanjelikalizm, Mesih İsa'ya bağlılığı ve Kutsal Kitap otoritesini ön plana çıkartan Protestan bir harekettir (Paul Merritt BASSETT, “evangelicalism”, <http://mb-soft.com/believe/text/evangeli.htm/17.12.2004>; Evanjelizm hakkında geniş bilgi için bkz. Ali İsmail GÜNGÖR, Hristiyanlıkta Evanjelik Hareket, Ankara 2005, 1-18).

*** . İyi Haber'in (İncil) ilanını işaret eden diğer bir teknik terim ise “Kérygme”dir. Bu kelimenin kökü, Yunanca Kéryx'dir. Kéryx kelimesi, resmî bir ilan ve daha özel olarak İyi Haber'in duyurulması anlamına gelmektedir. Bu anlam doğrultusunda Kérygme'nin konusu, Müjdeyi, Mesih'in öldükten sonra dirilmesiyle gerçekleştirilmiş kurtuluş olayını, Paskalya'nın mesajı olduğunu ortaya çıkarmaktır. Bu kelime, vaftiz olmaya karar vermiş putpereste verilen bilgiden

Terim olarak, Kutsal Kitaba yönelmek/dönmek anlamına gelen evanjelizm, dinî anlamda, resmî vaazla veya kişisel tanıklıkla İsa'nın gerçek öğretisinin, Hristiyan Kutsal Kitabın veya "iyi haberler"ın yayılması işlemidir. Bu, Tanrı'nın ruhunun başlangıcı olup Tanrı kelamının egemenliğini yaymadır⁶⁷³.

İlân etme ve bildirme anlamlarını da bünyesinde bulunduran "Evanjelizm", Hristiyan İlahiyatında kurtuluşun Mesih İsa'da olduğu müjdesinin yayılması eylemini ifade etmektedir⁶⁷⁴. Bu bağlamda da Evanjelizm, "Kişisel Müjdeleme", "Kurtuluşa Davet" gibi ifadelerle de belirtilebilmektedir.

Protestan Ermeniler, "evanjelizm"i, birisinin kendi evinin arka bahçesindeki görevi keşfetme olarak tanımlamaktadır⁶⁷⁵.

Protestan Ermeniler, İsa Mesih'in tek kurtarıcı olduğu fikrinin insanlara iletilmesi ve öğretilmesi veya diğer bir deyişle Evanjelizm'in uygulanması gerektiğine inanırlar. Onlara göre bu, İsa Mesih'in bu bir emri olup her müjde hizmetlisi ve Mesih'e inanan kişi tarafından yerine getirilmesi zorunlu olan bir görevdir⁶⁷⁶. İlk evanjelistler de Mesihin bu emrine itaat ederek Onun "iyi haberleri"ni diğer insanlara vaaz etmişlerdir. Onlar, insanoğlunun İsa'sız umutsuz bir şekilde kaybolduğunu görmüşler, her yerde hatta evlerinde de bu işi yapmışlardır. Sonsuz bir yaşamın gücüne sahip olarak onlar, İsa'nın öğretilerini ve mesajını yaymaya çalışmışlardır. Günümüzde de Protestan Ermeniler'in, evanjelizm konusunda, aynı sorumluluğa ve ayrıcalığa sahip olduğu belirtilmektedir. Çünkü onlar, kendilerinin İsa'nın "Git İncili tüm dünyaya vaaz et"⁶⁷⁷ emrine sıkı sıkıya bağlı olduklarını vurgulamaktadırlar⁶⁷⁸.

ibaret olan ve özeti sembol olan ilmi halden (Catechese) ve halka sıradan yapılan vaazdan (l'homelie) da farklıdır. Çünkü Kéerygyne sözü sıradan bir hitabet anlamı taşımamaktadır. O, kalpleri hidayete erdirebilecek ilâhî bir kudreti oluşturmaktadır (DANİÉLOU, s. 102).

⁶⁷². Bkz. DARAKJIAN, "Evangelism or Proselytism", "Evanjelik Kiliseler", A.B.A., C. 8, İstanbul 1989, s. 375.

⁶⁷³. TOOTİKIAN, 307; İsmail VURAL, Evanjelizm Beyaz Sarayın Gizli Dini, İstanbul 2003, 9.

⁶⁷⁴. DARAKJIAN, "Evangelism or Proselytism".

⁶⁷⁵. TOOTİKIAN, 310; Garabed SARKİSSIAN, "Evangelism in The Armenian Church", <http://members.aol.com/Narekinc/Epistles.html/> 23.11.2004; DARAKJIAN, "Evangelism in The Early Armenian Evangelical Church".

⁶⁷⁶. 02.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme. Ayrıca bkz. Luka 24:47; Markos 1:15; Elçilerin İşleri 20:21.

⁶⁷⁷. Matta 28:19.

⁶⁷⁸. TOOTİKIAN, 307-308.

Bu bağlamda Protestan Ermeniler, “davet kavramı”nı kendilerine ilke edinerek, Tanrı tarafından kendilerine uygun en iyi işi yapmaya davet edildiğine inanmaktadırlar. Bu davet, dinî veya seküler olabilmektedir. Onlar, diğer Protestanlar gibi davet işini yapmak için, insanın doğuştan gelen kutsal bir özelliğe sahip olduğuna inanmamaktadır. Protestan Ermeniler’e göre doğru zamanda ve doğru yerde yapılacak davet işi, hem ilahî hem de ahlakî bakımdan büyük bir seviye arz etmektedir. Protestan Ermeniler, bu davet işini Katolikler’deki “özel bir eğitim silsilesi” gibi değil, herkesin yapabileceğini düşünmektedirler⁶⁷⁹.

Protestan Ermeniler’e göre Tanrı, insanı yarattığı için onu çok iyi bilmekte ve bütün insanların gerçeğin bilincine vararak kurtulmasını istemektedir. İnsanların İsa’yı kabul edinceye kadar yargı altında ve günah içerisinde olacağını bilen Tanrı kullarının günaha düşmesini istemediğinden, insanlara yardım etmiştir. Cehennemin insanlar için değil şeytan ve orduları için yaratıldığını bilen Tanrı insanın, her fırsatta kendisinden yardım istemesi hususunda çağrıda bulunmaktadır. Bu nedenle tüm insanları kurtuluşa davet etmek gerekmektedir. Bu davet de Mesih İsa’nın İncil’ini tüm insanlara duyurmakla mümkün olmaktadır⁶⁸⁰.

İsa herkesin günahlarının bedelini kişisel olarak ödemiş ve çarmıhta kendisine düşen görevi yapmıştır. Ancak bu görev yarım kalmış ve İsa kurtuluş mesajıyla tüm dünyaya ulaşma görevini insanlara bırakmıştır. Bu çağrı, ferdî olarak değil, Kilise aracılığıyla mümkündür. İnsanlara doğruyu göstermek ve onları terbiye etmek için Mesih vasıtasıyla tayin edilmiş başlıca aracın “Kutsal Kitap” olduğu ve bu aracın kurtuluş için insanlara iletilmesinin Kilisenin görevleri içerisinde yer aldığı kabul edilmektedir. İmanlılar topluluğu olan Kilise; manevî (yeniden) canlanmanın ve tüm insanlığa Kutsal Kitabı vaaz etmenin bir taahhüdü olan evanjelizmi (İncil’i vaaz etmek- kurtuluşa Davet) uygulamak mecburiyetindedir. Kilise’nin de ilk önceliği bu olmalıdır. Bu düşünce çerçevesinde Kilise, vaaz etmeli, tanıklığı yerine getirmeli ve iyi haberleri söylemelidir⁶⁸¹.

Protestan Ermeniler için bir insan, “İsa Mesihle kurtuluşa ermişse egoistlik yapıp ben kurtuldum gerisi beni ilgilendirmez” deme hakkına sahip değildir. Onlara

⁶⁷⁹. TOOTİKİAN, 145-146.

⁶⁸⁰. 04.09.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme; DARAKJIAN“Evangelism in The Early Armenian Evangelical Church”.

⁶⁸¹. DWIGHT, 332; Confession of Faith The Armenian Evangelical Church Constatinople.

göre kurtuluşa erişen insan; kurtuluşa ulaşmamış diğer insanlara; Mesih'in aracılığını, kefareti ve tekrar dirilişini anlatması pişman olup tövbe etmeyi, Mesih'e ve kiliseye bağlı olmayı bildirmesi gerekmektedir. Bu, her Hristiyan için bir yükümlülüktür⁶⁸².

Protestan Ermeniler, her Hristiyan için bir yükümlülük düşüncesiyle tarihî süreç içerisinde, insanlara Mesih'te yeni bir hayata ulaştırma gayretiyle İncil'i vaaz etmeyi kendilerine bir görev bilmişlerdir⁶⁸³. Bu bağlamda da tüm insanlığa mesajı anlatmaya (Evanjelizm) çalışmışlardır.

Onlar, Romalılar 10:13-15'te; "Rab'be yakaran herkes kurtulacaktır. Ama iman etmedikleri kişiye nasıl yakaracaklar? Duymadıkları kişiye nasıl iman edecekler? Tanrı sözünü yayan olmazsa, nasıl duyacaklar? Sözü yaymaya gönderilmezlerse, sözü nasıl yayacaklar?..." ifadelerini kendileri için söylenmiş kabul etmektedir. Bundan dolayı da tüm Protestan Ermeniler kendilerini bu çerçevede misyoner olarak görmekte ve Kutsal Kitaba uygun olarak onu vaaz etmek ve öğretmekle de yükümlüdür⁶⁸⁴.

Bu misyon tüm dünyada gerçekleşmedikçe insanların kurtuluşu, İsa'nın geri gelmesi ve "Tanrı Krallığı"nı kurması gerçekleşmeyecek ve böylece dünyanın da sonu gelmeyecektir. İsa'yı kabul etmeyenler de sonsuz azapta (cehennem) kalacaklardır⁶⁸⁵.

Protestan Ermeni Kilisesi, bu misyon çerçevesinde evanjelistik bir kilise olmalıdır. Çünkü onlara göre Protestan Ermeni Kilisesi, evanjelizm fikrinden ve onu yaymak için doğmuştur. Bu bağlamda Kilise üyelerinin görevi de Mesih İsa'ya bağlılığın bir göstergesi olarak Ermeni insanlarına ve dünyaya Kutsal Kitabın mesajını ulaştırmak ve yaymaktır⁶⁸⁶. Bu nedenle Protestan Ermeniler için iyi bir Hristiyan, Mesih'in elçisi olarak elinden gelenin en iyisini yapmalıdır. Hatta kendilerini geliştirmek ve Mesih'in mesajını yaymak için birçok fırsat ve imkanlar da kullanılmalıdır. Bunların başında da Kilise olmayan yerlere kilise kurmak ve Protestanları yerleştirmek gelmektedir.

⁶⁸². 21.06.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme; TOOTİKİAN, 307.

⁶⁸³. DARAKJIAN, "Armenian Evangelical Identity Historical and Theological Perspectives".

⁶⁸⁴. TOOTİKİAN, 308; BAKALIAN, "The Role of The Layperson in The Armenian Evangelical Church".

⁶⁸⁵. 02.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme; Evelyn CHRISTENSON, Müjdeyi Yayma ve Dua Kılavuzu, İstanbul 1996, 4-5; GRABİLL, 34. Ayrıca bkz. Vahiy 20:15.

⁶⁸⁶. TOOTİKİAN, 308; Bkz. 2. Petrus 3:9.

Protestan Ermeniler'e göre Evanjelizm, yüce bir çağrıdır. O, Kilisenin ve onun dinî liderlerinin temel görevidir. Bu nedenle onlara göre, Tanrı Protestan Ermeni Kilisesi'ni misyona çağırmış ve onu dünyanın her tarafına yayması için görevlendirmiştir. Kilisenin bu bağlamda yapacağı tek şey, Kutsal Ruhun seçtiği adayları tasdik ederek onları donatması ve kilise olmayan yerlere göndermesidir. Bu işlem sırasında da şunları yapmalıdır: İlk olarak üyelik dönemi olup kişinin kiliseye üye edilmesidir. Dua da yeni üyeliğin ilk anahtarıdır. İkinci olarak öğrencilik dönemi gelmekte olup, o da Mesihe bağlı, ona yakışır eleman olma amacını taşımaktadır. Bu amaç çerçevesinde Protestan Ermeni Kiliseleri, misyoner üyeler yetiştirmek için onun manevi yeteneklerini kullanmalıdır. Aday, nasıl dua edileceği veya ibadet edileceği hususunda bir şeye gereklilik duymaktadır. Bu nedenle Protestan Ermeni Kiliseler, adayları bu ihtiyaçlar doğrultusunda eğitmeli ve Tanrının sözünü uygulama ve öğrenme fırsatları sağlamalıdır. Bu aşamadan sonra Konsil oluşturma (toplanma, biraraya gelme) dönemi gelmektedir. Aşamanın bu bölümünde Kilise liderleri, misyoner adaylar için görev esnasında tavsiyelerde bulunma ve rehberlik etme sorumluluğuna sahiptirler. Son olarak da evanjelizm alanında her bakımdan yetişen bu kişilerin atanma işlemi ve gönderilmesi yer almaktadır⁶⁸⁷.

Protestan Ermeni Kiliseleri, "Evanjelizm" misyonunda, kilise elemanları yetiştirmenin yanında yabancı ülkelerdeki misyoner faaliyetler için çok yönlü bir medya oluşturmaya da gerekmektedir. Bunun için her türlü televizyon, radyo, gazete, internet gibi birçok yayın araçlarını bu yolda kullanmalıdır. Hatta evanjelizmi uygulayabilme açısından her türlü kültürel ve sosyal araçlardan yararlanmak suretiyle ilerletmelidir⁶⁸⁸. Tüm medya, gazete, radyo, televizyon ve konuşmalar bu amaçlar doğrultusunda kullanılarak kiliseden olmayan insanlara seslenilmeli, Mesih İsa'nın mesajlarına olan şahadetini taşıyarak kilisenin yeni üyelerine seslenerek ve halkın protestan olması için eğitilerek devam etmesi de sağlanmalıdır⁶⁸⁹.

Protestan Ermeni Kiliseleri, ayrıca gençlik faaliyetlerinin de merkezi olarak "Evanjelizm"i serileşmesini sağlamalıdır. Çünkü Protestan Ermenilere göre Kiliseler, gençler için arkadaşlık ortamı ve anlamlı ilişkiler kurabilecekleri fırsatlar sağlama imkânına sahiptir. Bu nedenle kiliseler, bu tür faaliyetler için bütçelerinden

⁶⁸⁷. TOOTİKİAN, 309.

⁶⁸⁸. TOOTİKİAN, 9, 310.

⁶⁸⁹. TOOTİKİAN, 238.

pay ayırmalı, gençleri misyonerlik faaliyetleri konusunda eğitmeli ve onlardan bazılarını misyonerlik çalışması için göndererek heyecan ve gayretlerinden faydalanılabilmelidir. Bu Hristiyan eğitim sadece çocuklara değil, yetişkinlere de uygulanmalıdır⁶⁹⁰.

Protestan Ermeni Kiliseleri, evanjelizm alanında, Ermeni insanlarına gencinden yaşlısına kendi dillerinde okuma ve öğrenme olanağı sağlayarak da hizmet vermektedir. Çünkü Protestan Ermeniler için Ermeni Protestanlığının temel prensiplerinden birisi, Kutsal Kitabın inanç ve uygulama yönünden en büyük otorite olması kabul edilmektedir. Kutsal Kitapla bağlantılı olarak da Kilise, birçok Ermeninin manevî hayatına kalıcı ve önemli bir katkıda bulunmuştur⁶⁹¹. Onlara göre Hristiyanlık, sihirle veya büyüyle değil “eğitim” üzerine kurulmuştur. Hristiyan eğitimin amacı, bireylere Mesih ruhunu yavaş yavaş aşilayarak Mesih gibi yapmaktır. Protestan Ermenilere göre bu, evanjelizm için çok önemli bir husustur⁶⁹².

Bu bağlamda da Hristiyan eğitimi, evde aile içerisinde başlar. Bu nedenle toplumun ilk görevlerinden birisi aileyi güçlendirmek olmalıdır. Çünkü aile çocuğu önemli ölçüde etkiler. Hiçbir birey kendi kendisine olgunlaşamaz. İlk eğitim ailede verilen eğitimidir. Bu önemine binaen Protestan Ermeni aileler, hristiyan değerleri ve dinî eğitimin verildiği önemli yerler olmalıdır. Anne baba nasılsa çocuklar da öyle yetişir. Protestan Ermeni aileler gerçekten Hristiyan ruhuna sahiplerse bunu göstermek durumundadır. Çocuklar da ailelerindeki bu ruhu görmelidir. Bu noktada da kiliseler devreye girmeli, gençlere Hristiyanlığa uygun yapıda eğitim vermeli ve kiliseyi de sevdirmelidir. Kiliseler bütçelerini de buna göre ayarlamalıdır. Kilisenin eğitimi sadece çocukları ve gençleri değil yaşlıları da içermelidir⁶⁹³.

Bu bilgiler çerçevesinde Kilise, evanjelizm için sadece bir araçtır. Kilise hayatı, vaaz, birlik ve hizmet ile ifade edilir. Evanjelizm ise sosyal aksiyonun ayrılmaz bir parçasıdır. O, İncil tanıklığının ışığında kişilerin, organizasyonların ve sosyal yapıların içerisindeki değişime yönlendiren bir faaliyettir. Evanjelizm, bireyleri Mesih İsa ile özel bir ilişki içerisinde sokmalıdır. Ancak bu ilişki günlük yaşamla da bütünleşerek faaliyete geçirilmelidir⁶⁹⁴.

⁶⁹⁰. TOOTİKİAN, “The Armenian Evangelical Witness to The Armenian People”.

⁶⁹¹. TOOTİKİAN, 258.

⁶⁹². TOOTİKİAN, “The Armenian Evangelical Witness to The Armenian People”.

⁶⁹³. TOOTİKİAN, 297-300.

⁶⁹⁴. TOOTİKİAN, 275.

Protestan Ermeniler ayrıca Ermeniler'in protestanlığı benimseyiş sürecinde misyonerlerin kendilerine uyguladığı metodun "misyonerlik faaliyeti" olarak değil, "Evanjelizm" olarak değerlendirilmesi gerektiğini de ifade etmişlerdir. Protestan Ermeniler, misyonerlerin Yahudiler ve Müslümanlar arasında ise "proselitist*" bir metod uyguladıklarını ve bu metodun, Hristiyan olmayanlar için uygulanan bir metod olduğu kabule edilmektedir. Kendilerinin ise Hristiyan olmaları hasebiyle "proselitist" bir tutuma gerek olmadığını sadece "Evangelize" metodunun uygulandığını beyan etmişlerdir⁶⁹⁵. Bu bağlamda da Misyonerlerin İncil'i vaaz eden kişiler olması nedeniyle doğal olarak da "evanjelist" olduklarını dile getirmektedirler⁶⁹⁶. Onlara göre misyonerlerin yaptığı şey, Kutsal Kitabın emrine uygun olarak, samimi bir şekilde İncil'i tüm dünyaya duyurmaya çalışmaktır⁶⁹⁷.

f. Diğer İnançlar

Protestan Ermeniler, bu temel inançları kabul eder, ancak diğer Protestan gruplar gibi azizlerin hatıralarına (kutsal emanetleri) saygı göstermeyi, Haç ve ikonları Kutsal Kitaba aykırı olduğu gerekçesiyle reddederler⁶⁹⁸.

Protestan Ermeniler'de de Gregoryen Ermeniler'deki gibi, Melek inancı da görülmektedir. Çünkü onlara göre melekler, insanlara hizmet eden varlıklardır, Tanrı ile insanlar arasındaki elçilerdir. Onlar, Tanrı ile haberleşmeyi sağlamak ve insanlar karşısında resmî korumalar olarak görev yapmaktadır⁶⁹⁹.

*. Proselytize; İngilizce'de başkalarını kendi dinine sokmaya çalışma; Evangelize kavramı ise tebliğ etme ve bildirme şeklinde tanımlanmaktadır. Proselitizm (Proselytism), hem Eski Ahit'te hem de Yeni Ahit'te yer alan bir kavramdır. Bu kavram, Yunanca bir kelime olup "misafir", "ziyaretçi" veya "hacı" anlamlarını ihtiva eden, İbranice "guer" kelimesinden türeyen "proselutos"dan gelmektedir. Babil Sürgününe kadar bu kelime, "Yahudiliğe dönmeyi" ifade etmiştir. "Proselitist" kelimesi, İsrail'e ziyarete giden ve oradaki Yahudilerle evlenerek Yahudiliği benimseyen putperestlere verilen bir isimdir. Bu bağlamda Pavlus dışında birçok havari de "Proselitist" olarak kabul edilmektedir (Barkev N. DARAKJIAN, "Evangelism or Proselytism"). Dinî terim olarak ise Proselitizm, din ve inanç mensubunun zaafalarını kullanarak veya ona karşı güç kullanarak onun din ve düşüncelerini değiştirmeye çalışmaktır (Ahmet Hikmet EROĞLU, "Türkiye'de Ortodoks Misyonerliği", Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, İSAV, İstanbul 2004, s. 135-136; Redhouse Sözlük, "Proseltyte", İstanbul 2000, s. 774-775).

⁶⁹⁵. TOOTİKIAN, 28-29; DARAKJIAN, "Evangelism or Proselytism".

⁶⁹⁶. OSTLİNG, "Evangelicalism".

⁶⁹⁷. DARAKJIAN, "Evangelism or Proselytism".

⁶⁹⁸. BEDİKIAN, "The Rise of The Evangelical Movement Among Armenians"; TOOTİKIAN, 17-18, 129; DWIGHT, 338; Confession of Faith The Armenian Evangelical Church Constantinople; MARTY, "Protestantism", s.26-29; DARAKJIAN, "Armenian Evangelical Identity Historical and Theological Perspectives".

⁶⁹⁹. KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 223; 21.06.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme; Bkz. Matta 1:20-21, 2:13,19; Elçilerin İşleri 5:19, 8:26, 10:3, 12:23, 27:23; Luka 1:11, 15:10; Yuhanna 1:51, 20:12.

Protestan Ermeniler, İsa'nın doğumu hususunda da farklı düşüncelere sahiptir. Fundamentalist Ermeniler, Bakire doğum doktrinine inanırlar ve onlara göre bakire doğum, İsa'nın mucizevî bir biçimde doğuşunu ifade etmektedir. Bu onlara göre Eski Ahit'te anlatılan ve Yeni Ahit'te doğrulanan Hristiyan inancına ait canlı gerçeklerden biridir.

Liberal Ermeniler'in çoğu ise "Bakire Doğum" doktrinini kabul etmezler. Onlar; Mesihle ilgili gerçeğin önemli bir faktör olduğunu, onun nasıl doğduğunun bir öneminin olmadığını iddia ederler. Liberaller, İsa'nın doğumu ve hayatı ile ilgili olarak fiziksel anlamdan çok sembolik bir anlam olduğunu ifade ederler. Liberal Protestan Ermeniler, Muhafazakâr Ermenileri dini, inanç esaslarıyla aynileştirmekle suçlarlar. Liberaller, Mesihin eşsizliğini İsa hakkındaki bazı metafizik doktrinlerle ve bakire doğum gibi bazı mucizevi kaynaklarda bulunmadığında ısrar ederler. Liberaller için Hristiyan ahlakı, merkezî bir yere ve öneme sahiptir. Onlara göre kriter, bir adamın neye inandığı değil, ne kadarına inandığıdır. Ancak Liberallerin bu görüşlerine karşın genel olarak Protestan Ermeniler, Bakire Meryem'in doğumunu da içeren Havariler Kredosunun inancın temel bir özeti olduğunu kabul ederler. Ancak bakire doğumdan dolayı İsa'nın eşsiz olmadığını, onun eşsizliğinin Bakire Doğumdan kaynaklanmadığı hususunu vurgularlar. Protestan Ermeniler, İsa Mesih'in gökten geldiği için kutsal olduğuna inanırlar. Onlara göre Hz. Meryem, sadece bir vasıta olması sebebiyle kutsal olup kadınların en yücesidir⁷⁰⁰. Ancak Protestan Ermeni Kilisesi'nde, Kutsal Kitapta Meryem hakkında fazla bir bilgi olmadığı için Hz. Meryem'e, çok önemli bir saygı ve dua gibi tören veya ayin yapılmamaktadır⁷⁰¹.

Protestan Ermeniler'e göre Mesih İsa ölmüş ve üçüncü günde dirilmiştir⁷⁰². O, yargı günü zaferle geri gelecek, iyiler mükafatlanacak, suçlular cezasını çekecek, ölüm gerçekleşecek ve bu durum ebedîyete kadar devam edecektir⁷⁰³. Onlar için ahiretteki ebedi ızdıraptan kurtulabilmenin tek yolu İsa'dır. İsa; Tanrının oğlu, Bakire Meryem'den doğmuş gerçek Tanrı ve gerçek insandır. O, üçüncü gün şeytanı

⁷⁰⁰. TOOTİKİAN, 136-137; 02.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁷⁰¹. Barkev DARAKJIAN, "Mary: Mother of God or Mother of Christ, <http://www.cacc-sf.org/c-mmgbND.html/23.09.2005>.

⁷⁰². Diriliş konusunda daha geniş bilgi için bkz. Josh MCDOWELL, Diriliş Gerçeği, çev. Fikret Böcek ve Düzgün Aral, İstanbul 2005.

⁷⁰³. TOOTİKİAN, 346-347; DWİGHT, 336.

yenerek dirilmiştir. Mesih İsa, daha sonra gökyüzüne yükselmiş ve Tanrı'nın sağında yerini almıştır. Protestan Ermeniler, genel olarak, İsa'nın öldükten üç gün sonra dirildiğine ve kırk gün boyunca çeşitli kanıtlarla kendisini gösterdiğine inanırlar⁷⁰⁴. Genel olarak bu düşünceyi taşıyan Protestan Ermeniler arasında İsa'nın dirilişi hususunda bazı farklı görüşler vardır. Fundamentalistler; İsa'nın bedensel olarak ölümden dirildiğine ve Mesih İsa'nın bedensel olarak yeniden dirileceğini inkar eden kimsenin “umutsuz bir modernist” olduğunu ve kurtuluşa erişemeyeceğine inanır.

Liberal Ermeniler ise Mesih'in bedensel olarak yeniden dirilişini kabul etmezler. Onlara göre Mesih'in yeniden dirilişinin gerçek anlamı, onun şer güçlere karşı zaferidir. Ancak Protestan Ermeniler'in büyük çoğunluğu “boş mezar” hikayesini gerçek kabul etmekle birlikte, Mesih'in yeniden dirilişinin Bakire doğum gibi, ilahî oluşunun bir göstergesi veya kanıtı olmadığını da ifade etmektedirler⁷⁰⁵.

Protestan Ermeniler kıyametin kopuşunun çok yakın olduğuna ve buna bağlı olarak da İsa Mesih'in cennetten bulutlarla yeryüzüne gelerek “Tanrısal Krallığı” kuracağına inanmaktadır⁷⁰⁶. Protestan Ermeniler genel anlamda “Mesihin İkinci Gelişi”ne* de inanırlar. Ancak Fundamentalist ile Liberal Protestan Ermeniler; “İsa'nın İkinci Gelişi”nin anlamı ve doğası üzerinde fikirbirliği içerisinde değillerdir. Fundamentalist Ermeniler, Mesih'in ölüyü ve yaşayanı yargılamak için fiziksel ve

⁷⁰⁴. 02.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁷⁰⁵. Bkz. TOOTİKİAN, 138.

⁷⁰⁶. 02.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

*. İsa'nın ikinci gelişi anlamında “advent” kelimesi kullanılmaktadır. Advent, Latince “Adventus” kelimesinde türemiş olup kelime olarak varış ve dönüş gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak da İsa Mesih'in adaleti kurmak ve Tanrı Krallığını başlatmak amacıyla tekrar yeryüzüne dönüşünü ifade etmektedir(TANYU, “Martin Luther'in Türkler Hakkındaki Sözleri”, s. 15; Vahan TOOTİKİAN, “Advent, A Time For Preparation”, <http://www.churcharmenia.com/evangelical/evmain12-8html/04.01.2005>). Hristiyanlık'ta advent ise İsa'nın Noel'de dünyaya gelişini kutlama hazırlıklarının yapıldığı döneme ve İsa'nın ikinci gelişi için hazırlanma dönemine verilen bir isim olup, bir perhiz ve kefaret süresi olarak ifade edilmektedir. Bu süre Protestanlarda Kasım ayından sonraki ilk Pazar günü başlamakta ve 4-6 hafta arasında devam etmektedir(J. Howard SHAW, “Advent”, E.A., New York 1957, C. I, s. 192; “Adventistler”, A.B.A, C. 1, İstanbul 1989,s. 109). Bu tanımlar çerçevesinde de Adventist, İsa Mesih'in ikinci defa dünyaya gelişine tamamiyle inanan, bu geliş umudunu asla kaybetmeyen ve bunu bir inanç olarak kabul eden kimselere verilen isimdir. Çünkü Hristiyanlara göre Yuhanna 14:3'te de İsa geri geleceğini açıkça beyan etmiştir(ÖSKAN, Fundamentalist Hristiyanlık Yedinci Gün Adventizmi, 16).

Hristiyanlar bu ikinci kez inancını daha da ileriye götürerek bu dini inanç sistemini benimsemiş adventistler denilen gruplar ortaya çıkarmışlardır(Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ali Rafet ÖSKAN, Fundamentalist Hristiyanlık Yedinci Gün Adventizmi, Ankara 1998). Ancak beklenen dönüşün gerçekleşmemesi üzerine adventistler arasında bölünmeler ortaya çıkmış ve günümüzde “İkinci Gün Adventistleri” ve “Yedinci Gün Adventistleri” gibi Adventist gruplar ortaya çıkmıştır(“Adventistler”, A.B.A, C. 1, İstanbul 1989, s. 109).

kişisel olarak geri döneceğine inanırlar⁷⁰⁷. Görünüşte onlar, oldukça apokaliptiktir, Mesihin yakın zamanda gelmesini ve kötü güçler üzerindeki zaferi anlamına gelen Parousia^{*}’yı beklerler. Onlar, eskatoloji ve yargı; İsa’nın bin yıldan önceki gelişi, Armagedon, ölüm, cennet ve cehennem gibi son zamanlarda vukubulacak şeylerle zihinlerini meşgul ederler. Fundamentalistler, Tanrının krallığına ve kusursuz topluma inanırlar ve “Mesihin İkinci Gelişi”ni savunurlar. O bulutlar arasından geldiğinde tarih felaket içinde sonlanacak, Mesih kendi krallığını kuracak ve bin yıl yönetecektir. Mesihle şer güçlerin savaşının meydana olan Armagedon bunu izleyecek ve orada Tanrı büyük bir zafer kazanacaktır. Bütün azizler ebedî olarak cennete yükselcekler ve lanetliler ise cehennemde acı çekeceklerdir.

Liberal Ermeniler ise Mesih’in bedensel formda “İsa’nın İkinci Gelişi”ne inanmazlar. Onlar, İsa Mesih’in hayatında ve çalışmalarında halihazırda meydana gelmiş bir eskatolojiye inanırlar. Bazıları da Mesih İsa’nın her an bir kişinin kişisel kurtarıcısı olduğuna inanırlar. Mesih İsa, bu insanın hayatına girer. Bazıları da “Mesihin İkinci Gelişi”ni yukarıdan aşağıya değil gelecekte şimdiki tecrübe ettiğimiz zamana doğru olduğunu iddia ederler. Bunun yanında bazıları da “İkinci Gelişi”n sonsuz değeri Mesih İsanın tarihin dışına çıkmadığının teyidi olduğunu kabul ederler. Öyleki uzun vadede onun doğruluğu ve dürüstlüğü devam eder, kişinin hayatında zafer kazanan bir efendi haline gelir⁷⁰⁸.

Protestan Ermeniler, ölümden sonraki yaşamla ilgili de farklı düşüncelere sahip olup, mezarın ötesinde yaşamın birkaç formu olduğunu kabul ederler. Fundamentalist Ermeniler, cennet ve cehennemin gerçek yerler olduğuna inanırlar. Onlar cennetin altın sokakları olan bir şehir ve cehennemin bir ateş gölü olduğunu, orada günahkârlar için sonsuz işkencenin varlığını iddia ederler. Diğer taraftan Liberal Ermeniler ise cennet ve cehennemin ebedî saadet ve lanetlenme yerleri olduğu yorumunu reddederler. Onlara göre cennet, Tanrı ile birlikte olunan, cehennem ise Tanrının bulunmadığı bir yerdir. Protestan Ermeniler’in birçoğu, cennetin hizmet için mükemmel hayatta algılanan Tanrı vizyonu ile ilgili bir durum

⁷⁰⁷. 1. Selanikliler 4:16; Elçilerin İşleri 1:11.

^{*}. Parousia, kelime olarak “hazır oluş, varış” anlamına gelmekte olup, dinî terim olarak “Hz. İsa’nın İkinci Gelişi”ni ifade etmektedir(Şinasi GÜNGÖZ, Din ve İnanç Sözlüğü, Ankara 1998, s. 301). Kitabı Mukaddes’te bu terim, 24 ayrı yerde geçmektedir. (Bkz. Matta 24:3, 27, 37, 39; Yuhanna 14:3, 1. Korintliler, 15:23, 16:7-8, 2. Korintliler 7:6,10:10, Filipeliler 1:26,2:12, 2. Selanikliler 2:1,8, Yakubun Mektubu 5:7-8, 2. Petrus 1:16, 3:4,12; 1. Yuhanna 2:28).

⁷⁰⁸. TOOTİKIAN, 139; 02.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

olduğuna inanır. Cehennemi ise Tanrı'ya yabancılaşma olarak tanımlarlar. Onlar cennet ve cehennemin coğrafî veya uzaysal (sınırsız) olarak anlaşılmaması gerektiğini düşünürler. Çünkü onlar, inançla yaşayan ve ölenlerin zaman ve mekan kısıtlaması olmadan ebedî olarak yaşayacağına inanırlar⁷⁰⁹.

Protestan Ermeniler, için bir önemli unsur, “Hristiyanın Özgürlüğü” prensibidir. Onlara göre bir Hristiyan kararını vermede ve hayatını yaşamada kendi düşüncelerine sahip olma hakkına sahiptir. Mesihe iman, her Hristiyanı, kanunlara bağlılıkta hür kılar. Ancak bu özgürlük günah işleme için bir araç olmamalıdır. Çünkü Özgürlük, günah işleme yönünde değil, kutsal davranışlar sergileme yönünde olmalıdır. Hristiyan özgürlüğü herşeyi yapma anlamına gelmeyip; dinî emirleri ve öğretileri istediği gibi yapma ve iman etme amacını taşır. Ancak Protestan Ermenilere göre bu kavram yanlış anlaşılmış ve özgürlük adı altında zaman zaman suistimaller olmuş; Kiliselere itaat kaybolmuş ve farklı düşünce ve anlayışlar ortaya çıkmıştır⁷¹⁰.

Protestan Ermeni Kilisesi; her insanın kendi yolunu kendisinin çizmesini ve bu düşünce ile hareket etmesini; dinî, ideolojik doğmalardan önce kişinin kendisini sınaması gerektiğini ısrarla vurgulamaktadır. Onlar için bir muhakeme yapma söz konusudur. Protestan Ermeniler, karşılıklı özgür iradeye dayalı (başkasıyla olmayan) bir ilişkiden yanadırlar⁷¹¹. Bu bağlamda Protestan Ermeni Kilisesi, oluşumundan günümüze kadar fikir ve düşünce özgürlüğünü savunmaktadır. Protestan Ermenilere göre Kilise, görüşlerin farklılığına, kişisel eleştiriye karşı tolerans gösterir, hatta teşvik de eder. İç eleştiriye bastıran zorunlu bağlılığı reddeder. Kilise demokrasi ve demokrasi prensiplerini savunur. Politik organizasyonlarla, ulusal ve ırkçı anlayışla Hristiyanlığı bir tutan görüşe karşı çıkarlar. Kilise, Hristiyan hayatının bir görev ve Tanrıdan bir çağrı olduğuna inanırlar. Hristiyan ruhu içinde dünyevî ve manevî görevler arasında niteliksel farklılıklar görmezler. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de Protestan Ermeniler, Ermeni Milletinin dinî, eğitim, sosyal ve kültürel hayatına katkıda bulunmaya önem verirler⁷¹².

⁷⁰⁹. TOOTİKİAN, 140.

⁷¹⁰. TOOTİKİAN, 143-144; 02.08.2005 ve 07.08.2005 tarihlerinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁷¹¹. TOOTİKİAN, 104.

⁷¹². TOOTİKİAN, 256.

Protestan Ermeniler, ruhbanlık olayına da karşı çıkmakta, papazlık sınıfını ve apostolik silsileyi reddetmektedir⁷¹³. Ermeni Kilisesinde de her ne kadar ruhban sınıfı olsa da kilisenin mutlak sahibi ve hakimi değildir. Kilise ruhban sınıfına olduğu kadar cemaate de aittir. Genelde yapılacak işler kilise üyeleriyle danışıklı yapılmaktadır. Bu, Protestan Ermenilerde de geçerli bir uygulamadır⁷¹⁴.

Protestan Ermenilere göre Protestan Ermeni Kilisesi, “bütün imanlılar rahiptir” ilkesini esas alarak kurulmuş bir kilisedir. Hem bir ayrıcalık hem de bir sorumluluk olan bu ilke, her inanan kimsenin Tanrı’ya ulaşabilme hakkını teyit eden bir maddedir. “Bütün inanlıların rahipliği” kavramı, bireyin Tanrıya yaklaşabilme hakkı ve yeteneğinin bir açıklamasıdır. Tanrı’ya yaklaşmak ve onu bulmak için herhangi bir arabulucuya gerek yoktur. Kilise, öğretilerin ve uygulamaların hepsinde Kutsal Kitabın yeterliliğine ve üstünlüğüne inanır. Bu bağlamda Kilise, sadece resmî ruhbanla ait değildir, bütün halkı da kapsamakta ve cemaat için de gereklidir. Bütün kilisenin kiliseye ait işler ve dinî hayat hususunda aktif bir iştirakin olması gerektiği üzerinde ısrarla durulmaktadır⁷¹⁵.

Protestan Ermeniler’e göre Kilisenin bütün üyeleri, hem halk hem de din adamlarıdır. Üyeler, İncil’e tanıklık hususunda bir sorumluluk ve ayrıcalığa sahiptirler. Din adamlığı özelliğine sahip olan üyelerin İncili öğretme, yayma ve vaaz etme gibi görevleri de vardır. Protestan Ermeni Kilisesi, bazı üyeleri kilisedeki bazı işlemler için tam gün çalışmaya da çağırmaktadır. Bu üyeler takdis edilerek atamayla belirlenmektedir. Protestan Ermeni Kilisesi resmî görevlileri de halktan kabul edilmektedir⁷¹⁶.

Protestan Ermeniler’de “din adamı” ve “cemaat” olmak üzere iki sınıf bulunmaktadır. Din adamı, insanların Tanrıyı bulmalarına yardımcı olan bir görevlidir⁷¹⁷. Cemaat ise Kilisenin yaşamasında aktif rol oynama fırsatına sahiptir, sadece organizasyonlarda değil dinî konularda da aktif rol oynamaktadır. Protestan Ermeni Kilisesi, cemaati, kilisenin geçici ve fiziksel ihtiyaçlarında da vazifelendirir.

⁷¹³. TOOTİKİAN, 143-144.

⁷¹⁴. ORMANİAN, 133-134.

⁷¹⁵. TOOTİKİAN, 143-144, 256, 264; DWIGHT, 334-335; ATKINSON, “Reform”, s. 375; Peter ANTES, s. 37.

⁷¹⁶. TOOTİKİAN, 233-234.

⁷¹⁷. “The Evangelical Confession of Faith”.

Örnek olarak, mutemet heyeti, kilisenin mülkiyetinin muhafazasını ve ilgisini üstlenir⁷¹⁸.

Protestan Ermeniler, kilisenin gücü ve etkisine ve kilisenin misyonunu yerine getirmede de cemaatin önemli bir yeri olduğuna inanır.⁷¹⁹

Protestan Ermeniler için din adamlığı bütün kilisenin işidir. Çünkü Tanrının çağrısı tüm insanlardır. Kilise'nin görevi de bütün insanlardır. Birçok kilise Pazar bültenlerinin üst köşesinde "Papazlar: kilisenin bütün üyeleri" ibaresini kullanırlar. Bunun yanında tanıklık işi Tanrının bütün insanlarındır. Bu bağlamda da kilisenin ana görevi bütün üyelerinin gerek işte gerekse evde tanıklığını sağlamaktır. Gerek ruhban sınıfı gerekse halk olsun Kilisenin bütün üyeleri bir bütün olarak hareket etmek ve kilisenin etkisini artırmaya çalışmakla mükelleftir. Onlara göre halk, bölgenin pratisyenleri, ruhban sınıfı ise toplumun kökleridir. Ruhbanlık sınıfı ise kiliseye aittir. Din adamları, toplumun ortasında bulunurlar ve halkın liderliğini destekleyen havayı yaratırlar. Ancak Protestan Ermenilere göre cemaat de üzerine düşen görevi yapmazsa kilise etkisini büyük ölçüde kaybeder. Bu nedenle Protestan Ermeniler Kilise ile Kilise üyeleri bir bütün olarak algılanmaktadır⁷²⁰. Kilise üyeleriyle bir bütün olan Kilise'ye her Kilise üyesinin kilise kurallarına da uyması gerekmektedir.

Protestan Ermeniler'de kilise ve din adamlarına saygı duyulması gerektiğine inanılmaktadır. Ancak onlara göre din adamının amacı, ihtişam içerisinde yaşayarak siyasî ve dinî bir güç oluşturmak olmamalıdır. Onlar, Tanrı'nın görevlileri olarak ayini idare etme, törenleri düzenleme amacıyla kiliseye ve inanlılara hizmet etmekle yükümlüdürler⁷²¹. Rahip ve vaaz edenin bir İnanlının üzerinde hiçbir güç veya etkiye sahip olma hakkı da yoktur. Her İnanlı mesih İsa'nın aracılığı ve şefaati adı altında doğrudan kendisine gitmeye özgürdür⁷²².

Protestan Ermeniler'de Hac inancı bulunmamaktadır⁷²³.

⁷¹⁸. TOOTİKİAN, 249;07.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁷¹⁹. TOOTİKİAN, 99.

⁷²⁰. TOOTİKİAN, 136, 248.

⁷²¹. BAKALIAN, "The Role of The Layperson in The Armenian Evangelical Church"; TOOTİKİAN, 143-144.

⁷²². CHAKMAKJIAN, "The Armenian Evangelical Church and The Armenian People".

⁷²³. 2106.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

C. Protestan Ermenilerin Ayinleri (Sakramentleri)

Sakrament, “gizli söz” ve “kutsanma” anlamına gelmektedir. O, Tanrının sırlarını ortaya çıkarmak ve açıklamak amacıyla Hristiyanların kurtuluşu için İsa’nın acı çekmesini, ölümünü ve dirilişini ifade eden bir işarettir⁷²⁴.

Yunanca “Misterion”dan “kutsal şeyler” anlamına gelen sakrament; Tanrının Mesih’te sunduğu vaatlerinin fiziksel olarak göstergesini ifade etmektedir. O, kişinin Mesih’teki sevgisinin görünür bir hal alması olarak da tarif edilmektedir⁷²⁵.

Protestan Ermeniler bu tanımlar çerçevesinde sakramentleri “İçsel tecrübenin dışı yankısı” olarak ifade etmektedir⁷²⁶. Bu ifadeyi Calvin, şöyle özetlemektedir: “Sakramentler imanımızı güçlendirmek için Rabbimizin bizim için olan iyi istek vaatlerini vicdanlarımıza mühürleyen dış belirtidir...⁷²⁷”

Protestan Ermenilere göre sakramentlerle kurtuluşa erişilemez. Kurtuluş, Tanrının inayetiyle iman etmekle mümkündür. Sakramentler, sadece imanı desteklemek için gereklidir⁷²⁸. Onlar için sakramentler, kilise düzeninin bir parçasıdır. Sakramentler olmadan bir kilise, kilise özelliğini taşımaz.

Sakramentler; lütuf antlaşmasının kutsal sembol ve mühürleri olup Mesih’i ve sağladığı yararları temsil etmek ve insanların alâkasını onaylamak amacıyla Tanrı tarafından oluşturulmuştur. Sakramentler, kiliseye ait olanlarla, olmayanlar arasındaki ayırımı görmek amacını taşımaktadır. O ayrıca kiliseye ait olanları, Tanrı Sözü’ne uygun bir şekilde Tanrı’nın Mesih’teki hizmetine köklü bir şekilde dahil etmek amacına da hizmet etmektedir⁷²⁹.

Protestan Ermeniler için vaftiz, kominyon ve diğer ritüeller faydalı ve yararlı bir terbiye aracıdır. Bu işaretler, inanlıların Mesih İsa’nın hayranlığının ve İsa’ya bağlılıklarının bir ifadesi olarak kabul edilir⁷³⁰.

Protestan Ermeniler Protestanlar gibi, Vaftiz ve Evharistiya olmak üzere iki temel sakrament kabul etmektedir⁷³¹.

⁷²⁴. Robert LYNN, Sakramentler, İstanbul 2002, 29; Ali ERBAŞ, Hristiyanlıkta İbadet, İstanbul 2003, 77.

⁷²⁵. LYNN, 30.

⁷²⁶. CHAKMAKJIAN, “The Armenian Evangelical Church and The Armenian People”.

⁷²⁷. “Kurtuluşun Belirtileri ve Mühürleri”, <http://www.hristiyan.net/vaazlar/izmir/kurtulusbm.htm/> 28.12.2004.

⁷²⁸. ÜÇAL, İnanç Bildirgemiz, 49; 07.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁷²⁹. 07.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme. Ayrıca bkz. İlhan KESKİNÖZ, Vaftiz ve Vaftizli Yaşam, İstanbul 2002, 9; ÜÇAL, İnanç Bildirgemiz, 68.

⁷³⁰. CHAKMAKJIAN, “The Armenian Evangelical Church and The Armenian People”.

a. Vaftiz

aa. İnanç Olarak Vaftiz

Protestan Ermeniler’de iki temel sakramentten birisi olan ve Fransızca “Baptême”, İngilizce “Baptism”, Almanca “Taufe” kelimeleri ile ifade edilen Vaftiz; Yunanca “Baptezein” veya “Baptein”den gelmektedir. Baptizo veya Baptein, tamamen suya batırmak veya daldırmak anlamına gelmektedir⁷³².

Dinî terim olarak Vaftiz, Hz. Adem’den sirayet eden “Aslî Günah”tan temizlenme amacıyla su ile yapılan ayini ifade etmektedir⁷³³.

Protestan Ermeniler’e göre Vaftiz, Mesih ile birleşme, sembolik olarak Mesihin ölümü ve dirilişine iştirak, ruhun armağanı, günden arınma, Mesih tarafından aydınlanma olup, kiliseye katılabilmek için gereklidir⁷³⁴.

Onlara göre Vaftiz vasıtasıyla kişi kiliseye girmiş, Kilise ile bütünleşmiş ve gerçek anlamda Hristiyan olmuştur. Bu nedenle vaftiz, sadece İsa Mesih’i “Rab ve Kurtarıcı” olarak kabul eden, İsa Mesih’in insanlar için kendisini haç üzerinde feda ettiğine, üç gün sonra dirildiğine inanan ve Mesih İsa’ya gerçekten iman ederek bağlanan kişilere uygulanmalıdır⁷³⁵. Çünkü bu, İsa’nın kendisinin oluşturduğu bir sakramenttir. Bu nedenle vaftiz önemli bir sakrament olarak Protestan Ermeni inanç ve ibadetinde yer almıştır⁷³⁶.

Protestan Ermeniler, vaftizin Hristiyanlığa girişi ifade etmediği, aksine Hristiyan oldukları için yerine getirilmesi gerekli bir sakrament olarak algılamaktadırlar. Vaftizle İsa Mesih’in insanlar için yaptıklarına şahit olduklarını iddia etmektedirler. Vaftiz olan kişi, Mesih İsa’nın emrine uyarak, O’na tanıklık etmiş olmaktadır. Yeni bir Hristiyan için Mesihle olan ilk tanıklık vaftizdir. Vaftiz

⁷³¹. Bkz. CHOPOURİAN, “Fundamental Armenian Evangelical Teachings”, DWİGH, 338; Confession of Faith The Armenian Evangelical Church Constatinople; BEDİKİAN, “The Rise of The Evangeical Movement Among Armenians”.

⁷³². Bkz. Michel MESLİN, “Baptism”, E.R., C. 2, Londra 1987, s. 59; Mustafa ERDEM, “Hristiyanlıktaki Vaftiz Anlayışı Üzerine Bir Araştırma”, A.Ü.İ.F.D. (Ayrı Basım), C. 34, Ankara 1993, s. 133; Ali Rafet ÖSKAN, Amerikan Evanjelistleri & Baptistler, İstanbul 2005, 6.

⁷³³. ERDEM, “Hristiyanlıktaki Vaftiz Anlayışı Üzerine Bir Araştırma”, s. 133.

⁷³⁴. 22.11.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme; . Ayrıca bkz. Galatyalılar 3: 26-28; Romalılar 6:3-11; Koloseliler 2:12-13, 3:1; Markos 1:10-11; Elçilerin İşleri 2:1-4, 22:16; 2. Korintliler 1:21-22; 1. Korintliler 6:11; Efesliler 1:13-14, 5:14.

⁷³⁵. DWİGH, 335.

⁷³⁶. KALOUSTİAN, 37-38; İlaria MORALİ, “Hristiyan: Tanrı’nın Çağırısına İsa Mesih’te Yanıt Veren İnsan”, Tanrı ile İnsan Arasındaki İlişki Konulu Sempozyum, Yeşilköy-İstanbul 7-9 Ekim 2004, Müslüman-Hristiyan Diyalogu, s. 65-66.

olmuş Hristiyan topluma, Kiliseye ve Mesih'e ait (bağlı) olduğunu kabul etmiş olmaktadır⁷³⁷.

Protestan Ermeniler için vaftiz, imandan sonra gelmekte ve imanın su ile ikrarını ifade etmektedir. Onlara göre kişi iman ettiğini dili ile ikrar etmesi gerekmektedir. Bu nedenle yeniden doğuşun vurgulanması amacıyla da onu ikrar etmek yani vaftiz gerekmektedir⁷³⁸.

Protestan Ermeniler'e göre vaftiz bir tövbe sakramenti değil, bir bağışlama sakramentidir. Onlara göre kişiler vaftiz oldukları için yeniden doğmazlar. Yeniden doğuş Kutsal Ruh'un bir işidir. Yeniden doğuşu veren iman değildir, İmanı veren yeniden doğuştur ve insanlar yeniden doğmadıkça iman edemezler. Mesih ile birleşmiş, tövbe etmiş ve bağışlanmış, Kutsal Ruh aracılığı ile yeniden doğan, Tanrı'nın çocuğu olma ayrıcalığına hak kazanmış ve sonsuz yaşama kavuşmuş kişi İsa Mesih'e aittir. Bu bağlamda vaftiz de, insanların her anında yüceliği kendilerine hatırlatan bir işarettir⁷³⁹.

Vaftiz, İsa tarafından atanan lütuf antlaşmasının simgesi ve mühürüdür⁷⁴⁰. Gedikpaşa Protestan Ermeni Kilisesi pastörü Ağabaloğlu'na göre Protestan Ermeni Kilisesi'nde Vaftiz, Gregoryen Ermeniler'in savunduğu gibi bir kurtuluş değil kurtuluşun simgesel bir işaretidir⁷⁴¹.

Protestan Ermeniler, vaftizin cemaate iştirak olduğunu da kabul etmektedir. Kilisenin şahsında Mesihin bedeni ve kurtuluş sırrını tasdik eden "Tanrının toplumu" ile bütünleşmektir. Vaftiz, insanları, kilisenin kendisi olan mesihin üyesi yaparak insanlar arasında birlik sağlar. Protestan Ermeniler'e göre vaftiz, cemaat ibadetinde bir ikrar olarak kabul edilir. Onların inancına göre Kutsal Kitapta çocuk vaftizi hakkında herhangi bir ipucu yoktur. Bundan dolayı yetişkinlerin, ergenlik çağına gelmiş kişilerin vaftizini kabul ederler. Ancak küçük çocukların vaftizini de mümkün görürler.

Protestan Ermeni Kilisesi'nde çocukların vaftizi konusunda bir esneklik söz konusudur. Genel bir prensip olarak büyüklerin vaftizi olmaktadır. Burada Kilisenin inisiyatifli söz konusudur. Ancak yaş olarak en az 12 yaşında olma zorunluluğu

⁷³⁷. 02.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁷³⁸. 04.09.2005 ve 07.09.2005 tarihlerinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁷³⁹. 02.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁷⁴⁰. Lewis BERKHOF, Sistemik Teoloji, 1988, 620.

⁷⁴¹. 07.09.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

vardır. Çünkü onlara göre kişi, İsa Mesih'in bilincine ermiş olmalıdır. Kendi iradesiyle İsa Mesih'i anlayabilmelidir. İsa Mesih 12 yaşında mabede gitmiş, din adamlarıyla tartışmış ve adamları şaşırtmıştır. Bu nedenle Protestan Ermeniler vaftiz için 12 yaş sınırı koymuş ve 12 yaş aşağısını pek uygun görmemişlerdir. Vaftiz olacak kişinin annesinin ve babasının, vaftiz esnasında kilisede olması da zorunludur. Anne ve baba kilise üyesi değilse çocuğun 18 yaşını dolduruncaya kadar vaftiz olması mümkün değildir. Çünkü Portestan Ermeniler'e göre bu yaştan sonra çocuk hem reşit olduğu için kendi tercihini yapar hem de reşit olmadan vaftiz edildiği şikayetinin de önüne geçilmektedir⁷⁴².

Protestan Ermeniler, Gregoryen Ermeniler gibi Vaftizi kilise kapısı olarak algılamazlar. Ancak Vaftizin kiliseye üye olmak için gerekli olduğunu beyan ederler. Protestan Ermeniler'de Vaftiz olana isim verilmesi de kişinin isteğine bağlıdır. Vaftiz ismi alması konusunda herhangi bir zorunluluk yoktur. Ayrıca Gregoryen Ermeniler'deki gibi vaftiz babalığı söz konusu da değildir. Protestan Ermeniler için vaftiz, dinî bir emir olarak, Hristiyan olmanın gereğidir⁷⁴³.

Protestan Ermeniler, ayrıca Eski Ahit'te "sünnet" olayının vaftizin bir ön görüntüsü olduğu düşüncesine karşılık sünnetin ayrı, vaftizin ayrı şeyler olduğunu ve vaftizin sünnetin yerini almasının söz konusu olmadığını da ifade ederler.

Protestan Ermeniler çocukken veya bunun anlamını bilmeyerek vaftiz olan kişi, kendi isteğine bağlı olarak özgür iradesiyle tekrar vaftiz olabilir. Genel olarak bir kereye mahsus olmak üzere vaftiz işlemi yapılır. İkinci vaftizi şart koşan bazı (Baptist kiliseler gibi) kiliseler vardır. Fakat Protestan Ermeni Kilisesi önceden yapılmış vaftiz işlemi kabul eder.⁷⁴⁴ Protestan Ermeniler'de ayrıca Vaftizin belli bir zamanı olmayıp her zaman yapılabilmektedir⁷⁴⁵.

ab. Uygulama Olarak Vaftiz

Protestan Ermeniler'de iki türlü vaftiz uygulaması vardır. Birincisi Kutsal Ruh ile yapılan vaftizdir. Bu vaftiz, Tanrı'nın İsa Mesih'e inananların içine Kutsal Ruhu göndermesiyle gerçekleşmektedir. Kişinin, "Rab, beni Kutsal Ruh ile vaftiz et"

⁷⁴². 08.05.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁷⁴³. 21.06.2005 ve 02.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme. Ayrıca bkz. 1. Petrus 3:21; Elçilerin İşleri 2:38.

⁷⁴⁴. 21.06.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁷⁴⁵. 08.05.2005 tarihinde Sonna Özpembe ve Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

şeklinde dua etmesiyle Tanrı ile insan arasında gerçekleşen bir vaftizdir. Bu vaftiz, insana imanı yaşaması için gereklidir.

Diğeri ise su ile yapılan vaftizdir⁷⁴⁶. Bu Vaftiz Ayini'nden önce vaftiz olacak kişiye tövbe ve iman hayatı ile ilgili öğretiler verilir ve Hristiyanlık hakkında özel bir eğitim alır⁷⁴⁷. Vaftiz zamanı gelince vaftiz olacak kişi, beyaz pantolon ve beyaz gömlek şeklinde bir elbise giyer. Bu elbise ya kilise tarafından veya kişinin kendisi tarafından sağlanır. Vaftiz işleminden önce pastör, genel bir dua eder. İncil'den vaftizle ilgili bir bölüm okur ve bu okuma bittikten sonra pastör “İşte Tanrının sözleri bunlardır.” der. Pastör Vaftizle ilgili olarak bir vaaz verir. Vaazdan sonra vaftiz olacak kişi cemaate tanıtılır. Bu tanıtımdan sonra vaftiz olacak kişinin inancının ne kadar sağlam olduğu hususuna yönelik birtakım sorular sorulur. Zaten vaftiz olacak kişi, kilisenin öğretisini öğrenip kabul etmesi gerekir. Bu soruların ardından vaftiz olacak kişi, “İsa Mesih’e, tekrar dirilişe.. inanıyorum” diyerek İsa Mesih’e olan bağlılığını ifade eder. Bundan amaç Hristiyanlığın iyi öğrenilmesini hedeflemek ve toplum içerisinde vaftiz olmuş kişinin yadırganmasının önüne geçmektir. Vaftiz olmaya hazır kişi bu işlemlerin ardından cemaatin önünde Patör’e “Evet ben hazırım” der. Böylece bu kişiye; Tanrı bilinci, Tanrının yaratıcı gücü, eşsiz olduğu, Kutsal Kitabın değişmezliği, temel kaynak olduğu, tüm insanların Kutsal Kitaba göre günahkar olduğu, günah bilinci aşılanır. Ayrıca Hz. Adem’den gelen tüm insanların günahkâr olduğu, günahtan kurtuluşun İsa Mesih’in Haç’ta ölmesiyle gerçekleştiği hususunda bilgiler verilerek günahın ne olduğu da anlatılır.

Bununla birlikte vaftiz olacak kişiye İsa Mesih, melekler, cennet, cehennem, diriliş ve göksel kilise (Kıyamet olunca yeni bir kilise yaratılacak), cennet (sonsuz yaşam), cehennem (sonsuz azap), Kutsal Ruh hakkında bilgiler verildikten sonra pastör, vaftiz olacak kişinin ailesi ve yakınlarına cemaatinde sorumluluk içerisinde olması amacıyla “Siz kardeşlerimizin Hristiyan inancında gelişip serpilmesinde, vaftizini Tanrının ruhsal armağanlarıyla ileriye götürmesinde yardımcı olacak mısınız?” diye sorar⁷⁴⁸. Onlar da “Yüce Tanrımızın yardımıyla evet” derler. Pastör, vaftiz olacak kişiye “Tanrı’ya karşı olan şeytandan ve kötülüğün bütün ruhsal

⁷⁴⁶. 02.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme. Ayrıca bkz. Bkz. Elçilerin İşleri 10:47-48, 18:8.

⁷⁴⁷. 21. 06.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁷⁴⁸. İbadet uygulamalarındaki bu diyalog biçimleri pastörden pastöre değişebilmekte ve belli bir kural izlenmemektedir(29.11.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme).

güçlerinden vazgeçiriyor musun?” gibi sorularla diyalog kurar ve vaftiz olacak kişi de “İsa Mesih’i rabbim ve kurtarıcım olarak kabul ediyorum” şeklinde cevap verir. Vaftiz olacak kişinin kilise görevlilerince samimi olduğuna inanıldıktan sonra vaftiz işlemi başlar. Pastör, cemaate doğru yönelerek “Topluluğun önünde söylediklerini duyduk (Vaftiz olacak kişi için) Mesih İsa’yı kurtarıcı ve Rabbi olarak kabul ettiğine tanık olduk. Bu sözlerin ve imanın yürekten olduğuna tanık olduğumu görüyoruz. Bu nedenle ben de seni Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına vaftiz* ediyorum” diyerek vaftiz olacak kişiyi ellerini birleştirerek tutmak suretiyle bir kez tamamen suya batırır. Böylece kişi, cemaatin huzurunda vaftiz olur.

Vaftizden sonra Kutsal Kitaptan vaftizle ilgili bölümler okunur. Bu esnada vaftiz olan kişi müsait bir yerde elbisesini değiştirerek kürsünün ön tarafına gelir ve ona kutsal kitaptan öğütler verilir. Kutsal Kitaptan herhangi bir yer okunduktan sonra pastör; “Ya Rab, bu kardeşimizi de bizler gibi çağırdın. Ona Kutsal Ruhunu verdin. Böylelikle seni kurtarıcısı ve rabbi olarak kabul etti. Şimdi onu Kutsal Ruhunla doldur, onu sürekli olarak destekle ki senin sunduğun yaşamı yaşayabilsin. Bugün bize de vaftizin önemini hatırlattığın için sana hamd ederiz. Her birimiz yaşamlarımızı senin Kutsal Ruhunun ellerine teslim ederiz. Bütün yücelik, övgü ve dua sana olsun. Mesih İsa’nın yüce adında amin” şeklinde genel bir dua edilerek vaftiz işlemi biter ve vaftiz olan kişi tebrik edilerek gönderilir⁷⁴⁹.

b. Evharistiya

ba. İnanç Olarak Evharistiya

Evharistiya, “teşekkür etmek, şükretmek, şükranlarını sunmak” anlamına gelen Yunanca “Eucharistesas” kelimesinden alınmıştır⁷⁵⁰.

Evharistiya (Eucharistia); İsa’nın ölümünü, Yeni Ahit için feda edilen bedenini ve kanını, dirilişini, ‘İkinci Geliş’ni anmak ve havarileriyle yediği ‘Son Akşam Yemeği’ni hatırlama amacıyla yapılan bir şükür törenidir⁷⁵¹.

*. Vaftiz ilk zamanlarda İsa Mesih adına yapılmakta iken zamanla “Baba, Oğul ve Kutsal Ruh” adına vaftiz etme gelenek halini almıştır(David F. WRIGHT, “İlk Hristiyanlar Neye İnanıyordu”, Hristiyanlık Tarihi, İstanbul 2004, s. 118).

⁷⁴⁹. 08.05.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme. Ayrıca bkz. ÜÇAL, Dua, 431-433.

⁷⁵⁰. Henry R. BURKE, “Eucharist”, E.A., C. 5, New York 1957, s. 561a; Monica K. HELLWING, “Eucharist”, E.R., C. 5, Londra 1987, s. 185.

⁷⁵¹. EROĞLU, “Ekmek-Şarap Ayini(Evharistiya) Konusunda Katolikler ve Protestanlar Arasındaki Anlayış Farklılıkları”, s. 440. Ayrıca bkz. Matta 26:26-29; Markos 14:22-25; Luka 22:15-20, 24:30-31; Yuhanna 6: 32-58.

Protestan Ermeniler’de ikinci temel sakrament olan Evharistiya, İsa’nın haça ölümünü anmak ve yaşatmak amacını taşıyan bir sakramenttir. Protestan Ermeniler, Gregoryen Ermeniler’in kurtuluşa ulaşma ve kemale erme için gerekli bir sakrament olduğu fikrine karşıdır⁷⁵².

Hristiyanlık tarihinin ilk dönemlerinde Evharistiya kelimesi yerine sevgi anlamındaki “agape” kelimesi kullanıldığı dile getirilmektedir. Ancak zaman içerisinde Agape’nin kullanım alanı genişlemiş ve ortaklaşa yenilen herhangi bir yemek adını almış ve Evharistiya olarak ifade edilmiştir⁷⁵³. Bihlmeyer-Tuchle’nin “I. ve IV. Yüzyıllarda Hristiyanlık”adlı kitabında ise Agape’nin, “Evharistiya Ayini”nden önce adet halini almış olan yemeğe verilen isim olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca bu uygulamanın zaman içerisinde Evharistiya’dan ayrıldığı ve IV. Yüzyılda da kilise tarafından yasaklandığı ve 692’de de kaldırıldığı belirtilmektedir⁷⁵⁴.

Evharistiya, Ekmek bölme, Komünyon, Rabbin Sofrası, Kutsal Kurban (Ermenice Surp Badarak) gibi kelimelerle de ifade edilmektedir. Ancak Protestan Ermenilerin kullandığı anlam genel olarak Rabbin Sofrası’dır⁷⁵⁵.

Protestan Ermeniler için evharistiya; İsa’yı anma veya anımsama, yeni bir antlaşma, Mesih’in bedenine ortak olma ve “İsa Mesih’in ölümünü ilan etme” anlamlarına gelmektedir. Evharistiya ile; İsa Mesih’in ölmesi, insanların yerine çarmıha gerilmesi ve insanların yerine çarmıhta ölümüyle kefareti olması anlatılmaktadır.

Evharistiya, insanların günahları için kendisini feda eden Tanrı sevgisinin ve İsa Mesih’e iştirakin alametleri olarak da algılanmaktadır. Bu sakrament, Tanrı’nın insanlara çok yakın olduğunu ihtiva etmekle birlikte, aynı zamanda birliğin ve İsa Mesih ile cemaat olmanın da bir ifadesidir⁷⁵⁶.

İsa, Son Akşam Yemeği’nde eline ekmeği almış, şükran duasını yapıp ekmeği bölmüş ve öğrencilerine vererek şöyle demiştir: “Alın, yiyin, bu benim bedenimdir.” Sonra bir kâse alıp şükretmiş ve bu kâseyi de öğrencilerine vererek,

⁷⁵². KAOLUSTİAN, 45; 29.11.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁷⁵³. Michael A. SMİTH, “Tapınma ve Hristiyan Yılı”, Hristiyanlık Tarihi, İstanbul 2004, s. 29.

⁷⁵⁴. Bkz. K. BIHLMEYER-H.TUCHLE, 90.

⁷⁵⁵. KAOLUSTİAN, 45.

⁷⁵⁶. 08.05.2005 ve 29.11.2005 tarihlerinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme. Ayrıca bkz. Elçilerin İşleri: 2:42

“Hepiniz bundan için. Çünkü bu benim kanımdır, günahların bağışlanması için birçokları uğruna akıtılan antlaşma kanıdır. Size şunu söyleyeyim, Babamın egemenliğinde sizinle birlikte tazesini içeceğim o güne dek, asmanın bu ürününden bir daha içmeyeceğim.”⁷⁵⁷

Protestan Ermeniler; Matta 26:26-29’da ve Luka 22:14-20’de belirtildiği gibi ekmek ve şarabın gerçek manada İsa’nın bedenine ve kanına dönüştüğü düşüncesini (Transubstantion) kabul etmezler. Onlara göre; ekmek yine ekmek, şarap yine şarap olup, burada fiziksel bir değişimin değil, ruhsal anlamda bir değişimin olduğuna inanırlar. Evharistiya ile ruhsal manada Mesih’in bedenine yaklaşma vardır. Ona ruhsal anlamda bir iştirak ve bütünleşme söz konusudur. Evharistiya, İsa Mesih’in kanı vasıtasıyla antlaşmaya delalet etmektedir. Bu şarabı içmekle İsa Mesihin kanıyla yıkanılmış olunur. Gregoryen Ermeniler ise, Evharistiya’yı bir “sır” olarak kabul ederler, Ekmek ve Şarabın İsa’nın bedenine ve kanına dönüştüğüne inanırlar⁷⁵⁸.

Protestan Ermeniler’e göre Evharistiya’daki ekmek şarap ile içsel (manevi) bir arınma söz konusu değildir. O, tövbeye teşvik eden bir vasıta⁷⁵⁹.

Protestan Ermeniler arasında da “Ekmek ve Şarap Ayini”ne yüklenen anlamda bazı farklılıklar görülmektedir. Protestan Ermeni Kilisesi, “dönüşüm olayı”na inanmamaktadır. Ancak onlar, bu hususta, “manevi varoluş” mu yoksa “sembol” mü olduğu noktasında fikir ayrılığı içerisindeyler. Protestan Ermenilerin bir kısmı, Mesihin fiziksel olarak değil manevî olarak bulunduğuna inanır. Bunlar, şarap ile manevî olarak kana yaklaşmış olduğunu kabul ederler. Diğerleri ise bu ayini olağanüstü bir anlamı olmayan basit bir düzen gibi görürler. Onda özel bir inayet yoktur ve manevî bir anlam taşımaz. Bir kısmı ise bu ayini mesihin sevgisiyle ilgili bir hatıra olarak kabul eder. Onu, kefareti ölümünün ve bu bölümün yararının bir sembolü olarak görür. Bir kısmı da İsa’nın kendisi ile inananın manevî birlikteliğini güçlendiren bir vasıta olarak kabul eder. Ayrıca Konfesyonel Protestan Ermeni Kiliseleri, Komünyon Ayinini, kendilerinden olmayan insanlara kapatıp sadece kendi üyelerine açarlar. Bazıları da üye olup olmalarına bakmaksızın

⁷⁵⁷. Matta 26:26-29; Luka 22:14-20.

⁷⁵⁸. TOOTİKİAN, 17-18; 03.05.2005 ve 07.09.2005 tarihlerinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme; BURKE, “Eucharist”, s. 561b.

⁷⁵⁹. 29.11.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

Komünüyona kabul ederler. Türkiye’deki Protestan Ermeni Kiliseleri de Komünyonu herkese açan grubun içerisinde⁷⁶⁰.

Bu sofranın ilk uygulaması, Elçilerin İşleri 2:24-27’de anlatıldığı gibi sadelik ve sevinç içerisinde yapılmıştır. Ancak Evharistiya Ayini sonradan basit ve sosyal bir olay olarak görülmüş ve uygulamanın amacından saptırıldığı belirtilmiştir.

Türkiye’deki Protestan Ermeniler Evharistiya hususunda Kalvinci görüşe* yakındır⁷⁶¹.

bb. Uygulama Olarak Evharistiya

Protestan Ermeniler’in uyguladıkları ikinci önemli ibadet ise “Ekmek-Şarap Ayini”dir. Aslında bu ayin, bütün Hristiyanlarda müşterektir. Ancak “Ekmek-Şarap Ayini”, Protestanlarda olduğu gibi Protestan Ermeniler’de de bir hatıra yemeği niteliği taşımaktadır.

Hristiyan inancına göre İsa’nın pazar günü dirilmiş olması inancından dolayı Protestan Ermeniler, “Ekmek-Şarap Ayini”ni her ayın ilk pazarında kutlamaktadırlar. Bununla beraber Ekmek Şarap Ayini, haftalık ibadetle birleştirilerek ifa edilmektedir⁷⁶².

Her ayın ilk Pazarında yapılan Ekmek-Şarap Ayini’nde, kişisel tövbe esastır. Çünkü Rabbin Sofrası ile İsa’nın bedenine iştirak olunmakta ve onunla bir birliktelik söz konusudur. İsa’nın Haçtaki günahlar için akmış kanı Rabbin sofrası ile güncellenmektedir.

Vaazın yapıldığı kürsünün önündeki masada Ekmek-Şarap ayini için hazırlanan ekmek ve şaraplar, dört katlı tepsi içerisinde hazır bekletilmektedir. Tepsilerin kapağında da bir haç işareti bulunmaktadır. Bu tepsilerin en altında mayasız ekmek ve küçük gözenekli tepsilerde de küçük bardaklar içerisinde şaraplar vardır.

⁷⁶⁰. TOOTİKİAN; 141; 02.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

*. Kalvinci Kiliselere göre Evharistiya, İsa Mesih ile birliğin şahitliğini yapmaktadır. Bu ayin ile İsa insanlar için bir defa ölmüş olmamakta insanları eti ve kanı ile beslemeye devam etmektedir. Bu ayinle insanlar İsa’nın hayatına ortak olmaktadır. Bu ekmek ve şarap insanlar için manevi yiyecek olarak hizmet etmektedir. Calvinistler, ekmek ve şarap cevher değiştirerek İsa’nın bedeni ve kanına dönüşmediğine inanmaktadır. Ayinde verilen ekmek ve şarabın manevî bir doyuruculuğu mevcuttur. Genel olarak Protestan gruplar farklı düşüncelerde olsalar da Ekmek-Şarap ayininin kurbanlık niteliği taşıdığını kabul etmemektedir(EROĞLU, “Ekmek-Şarap Ayini(Evharistiya) Konusunda Katolikler ve Protestanlar Arasındaki Anlayış Farklılıkları”, s. 450-451).

⁷⁶¹. 21.06.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁷⁶². 03.05.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

Evharistiya Ayini'nde, ilk olarak tövbe için ayağı kalkılır. Pastör, günahkar olanlar için “Rabbin Sofrası”ndan önce günahkar olanlar için onlarla beraber şu tövbe duasını yapar:“...Yüce Tanrım şimdi sana geliyorum. Beni sen yarattın., bana sen şekil verdin. Ben doğru yolda yürümedim. İsteyerek veya istemeyerek, bilerek veya bilmeyerek senden uzak durdum. Ama şimdi sana geliyorum... İman ediyorum ki İsa kurtarıcıdır. İman ediyorum ki onun kanı haç üzerinde günahlarımız için aktı. O kanla beni temizle, beni yeni adam yap, sana göre yaşayacağım ve kötülüklerden uzak duracağım...İman ediyorum ki İsa Rab ve kurtarıcıdır. İman ediyorum ki İsa benim için öldü, üç gün sonra dirildi ve kırkıncı gün göğe gitti. Senin sağında benim de yerim olsun. .. Ey Tanrı üzerimdeki kral sensin, yaratıcım sensin ve beni seninle yaşat... Kelamını yüreğime yaz ve beni kabul et. İşte sana geldim İsa'nın isminde...”. Çünkü Sofraya katılmak, İsa'nın Rab olduğunu kabul etmek ve günahların bağışlanması için ölüp dirildiğine iman etmek demektir. Bu nedenle kişi sofraya yaklaşmadan önce kendisini sınaması ve “Rabbin Bedeni”ni farketmesi gerekmektedir. Bu Sakrament, gelişigüzel tekrarlanan ve herkesin katılabileceği bir sakrament değildir. Evharistiya Ayini'ne Vaftizdeki gibi tövbe etmemiş, Mesih İsa'yı kurtarıcı ve Rab olarak kabul etmemiş kişiler iştirak edemezler.

Pastör, daha sonra “....Şeytanın gücünü onların üstünden at, hastalıklardan esirge, günahlardan uzaklaştı. Ey İsa yüce isminin altında sana geldim. Onları da isminin altında kabul eyle... Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına Amin” şeklinde bir dua daha eder. Çünkü Protestan Ermeniler için İsa'nın bedeni olan ekmek gökten gelen bedene işarettir. İnançlarına göre bu ayin, Mesih İsa ile bir bütün oluşturulmaktadır.

Pastör, ekmeği eline aldıktan sonra Mayasız Ekmeği havaya kaldırıp böler ve şöyle der: “Kurtarıcı Kutsal Ruh sana hamdlar. Bana merhamet et, düşüncelerimle, sözlerimle, hareketlerimle ve ihmallerimle çok günah işlediğimi itiraf ediyorum. Ya Rab, sana yalvarıyorum. Günahlarımı bağışla ve beni sonsuz yaşamında kucakla. Sana güvenerek kapını çalıyorum. İna yetinle beni kabul et. Bu sofrayla birlikte yaklaşacağımız bütün kardeşlerimi de kabul et...Sonsuza dek şükürler olsun amin”. Pastör kendisini hazır hissetmeyenlerin yerlerinde oturmalarını ve ayağı kalkmamalarını ve kimsenin sağa veya sola bakmamasını ister. Bu ayin esnasında cemaat (kendisini hazır hissedenler) ayakta durur. Çünkü pastör, cemaate “Şimdi bu ekmek, İsa Mesih'in bedenine işaret eder. Şu anda bir günahı olan varsa bu sofraya

tevbe etmeden yaklaşmasın” der. Çünkü onlara göre, sofradakileri Mesih Kurtarıcısı ve Rabbi olarak kabul edenler alabilir. Mesih İsa’yı henüz kurtarıcısı ve rabbi olarak kabul etmemiş ve yüreklerindeki imanlarını ağızlarıyla açıkça belirtmemiş olanlar bu sofraya yaklaşamazlar. O ekmekten yiyen sonsuza dek yaşayacaktır. Bölünmüş Mayasız ekmek tepside cemaate dağıtılır. Cemaat dilim halindeki ekmeği eline aldıktan sonra pastör, “Tanrıya hamdederek ele verildiği gece Rab İsa eline ekmek aldı, şükredip ekmeği böldü ve şöyle dedi: Bu sizin uğrunuza feda edilen bedenimdir. Beni anmak için böyle yapın...Bizim günahlarımıza karşılık sunduğun bedenin için sana hamd ediyoruz” şeklinde İsa Mesih’in hayatına iştirak etmeye vesile olan ekmek için genel bir dua yapar ve duadan sonra ekmek yenilir.

Pastör, daha sonra, şarabı eline alır ve Matta 26:26-29’u okuyarak genel bir dua eder. Kutsal Kitaptan bazı bölümler, özellikle Luka 19-22 okunur. Bu esnada kendinden emin olmayanlar yerlerinden kalkmazlar. Bu duadan sonra tepsilerdeki şaraplar cemaate dağıtılır. Cemaate şarapların dağıtılmasından sonra pastör, şarabı iki eliyle tutup havaya kaldırarak “... İman ediyorum ki İsa Mesih haç üzerinde öldü. Her kardeşimiz için (kadehten) yeni bir hayat başlıyor ve bedenlerimiz Tanrıda bulsun...” şeklinde dua eder ve sonra şaraplar içilir. Şarap kadehleri bir sonraki tören için cemaatten geri alınır. Daha sonra org ve gitar eşliğinde iki kişilik koro ve cemaatin de katılımıyla ilahiler söylenir. Daha sonra pastör, “Bu ekmeği her yediğinizde ve bu şaraptan her içtiğinizde Rabbin gelişine dek Rabbin ölümünü ilan etmiş olursunuz” dedikten sonra Tanrıya şükür duası yapar ve son bir ilahi ile tören tamamlanır. Törenden sonra cemaatten kilise için ondalık toplanır. Çünkü bu para kilisenin başlıca gelir kaynağıdır. Dağılan cemaat, kilisede satılan Hristiyan ilahiyatına ait kitaplardan çok cüzî bir ücretle satın alır. Ekmek ve şarabın olduğu tepsinin de üzeri örtülür. Dağılan cemaat bahçeye çıkarak görüşmeler yapar, hasret giderir ve önceden hazırlanmış bir şeyleri yerler ve içerler.

Tören sonunda da Pastör, tövbe etmek isteyenleri bir tarafa toplamaktadır. Tövbe edecek olan kişi pastörün kulağına yaptığı hatasını söyler ve pastör de tövbe edilecek olan kişinin sol omuzuna sol elini koyar ve sağ elini de alnına koyarak “şeytanın kişiden çıkması, kötülüklerden arınması ve Tanrıyla olması” yönünde sesli olarak telkinlerde bulunur⁷⁶³. Çünkü onlara göre herkes er veya geç doğru yolu

⁷⁶³. 08.05.2005 tarihinde Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesinde yapılan gözlem.

bulacak ve Tanrı da onları kovmayacak, kabul edecektir⁷⁶⁴. Bu el koyma işlemi; hizmetlere atanma, kutsanma, kutsal ruhla dolma ve ruhsal armağanlar alma, hastalılardan kurtulma gibi çeşitli amaçlarla yapılmaktadır⁷⁶⁵.

D. Protestan Ermenilerin İbadet Uygulamaları

Protestan Ermeniler’de ibadet, Hristiyan inancının kalbi olup doğrudan Baba, Oğul ve Kutsal Ruh olan Tanrı’ya yapılmaktadır. Tanrı her şeyin yaratıcısı, egemendir, yücedir ve hakimdir. Bu nedenle Tanrı’dan korkulmalı, sadece ona ibadet ve hizmet edilmelidir. Çünkü onlara göre Tanrı’ya iman eden kişi, kendi arzu ve hevesleriyle ilgilenmemektedir. Bu arzu ve hevesler, kişiye hakim olduğu zaman, insan ile Allah arasına girer ve insanı ibadetten uzaklaştırır. Bu sebeple onlar, ibadet zamanı başka bir şeyle ilgilenmeyerek sadece Tanrı’ya odaklaşır ve O’na ibadet ederler. Bu bağlamda da ibadet, cemaat hayatının merkezidir⁷⁶⁶.

Tootikian’ın da özellikle vurguladığı gibi Türkiye’deki ibadetlerde de ciddi bir azalma dikkat çekmektedir. Yazara göre ibadet, Hristiyan kilisesinin en yüksek tutumlarından ve manevî gelişim için en güçlü araçlarından birisi olmasına rağmen Protestan Ermenilerin dünyevîlik ve dünyevî maddelere düşkünlük göstermesi ile manevî ve ahlakî değerlerin azalmasına paralel olarak kiliseye bağlılığın da azaldığını ifade etmektedir. Hatta Pazar günü yapılan haftalık ibadetlerde de büyük düşüşler görülmektedir⁷⁶⁷. Protestan Ermeniler, bugün, dünyadaki Ermeni nüfusunun %1’i kadar olmasalar da bugün bu sayılarını muhafaza etmektedirler. Bu sayının azlığına rağmen dünyanın her tarafına yayılmış ve kendi varlıklarını hissettirmişlerdir. Ancak onlara göre bütün bu tezahürlere rağmen Protestan Ermeni Kilisesi’nin durumu pek iç açıcı olmadığı gibi bir çok alanda de etkisini kaybetmiştir. Türkiye başta olmak üzere birçok yerde de varlık mücadelesi vermektedir⁷⁶⁸.

AMAA’nın eski genel sekreterlerinden Edward Tovmassian, Protestan Ermeni Kilisesi’nin 125. yılı amacıyla “Protestan Ermeni Hareket” başlığıyla yazdığı yazısında “Bugün Protestanlık isim olarak varlığını sürdürmektedir...Fakat artık etkisini ve gücünü kaybetmiştir. Geçmişte yapılan başarılar bizi

⁷⁶⁴. Bkz. Yuhanna 6:37.

⁷⁶⁵. 08.05.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁷⁶⁶. TOOTİKİAN, 160.

⁷⁶⁷. TOOTİKİAN, 261-262, 264.

⁷⁶⁸. TOOTİKİAN, 260; SAHAGYAN, 104, 127.

gururlandırmaktadır...” diyerek günümüzdeki Protestan Ermenilerin genel durumlarını net olarak ortaya koymaktadır⁷⁶⁹.

a. İbadet Uygulamalarındaki Temel Unsurlar

Protestan Ermeni Kilisesi’nde ibadetler; sade, basit ve Ermeni Kilisesi’ne nisbeten kısa olmaktadır. Bu bağlamda Protestan Ermeni Kilisesi liturjik bir yapıya sahip değildir⁷⁷⁰. Ancak bu hiç liturji olmadığı anlamına da gelmemektedir. Protestan Ermenilerde, kilise otoritesi söz konusu olmadığından, ritüel bir ibadet düzeni görülmemektedir. Bu biraz da gelenekle alâkalı bir durumdur. Protestan Ermeniler’de ibadet, çeşitli biçimlerde kendisini gösterebilen özgür (bağımsız) bir ibadettir. Ancak özgür bir ibadet denilince de “düzensiz (sistemsiz) bir ibadet” anlaşılmaması gerektiği de vurgulanır. Protestan Ermenilerinin ibadetlerinde bazı temel prensip ve genel bölümler vardır⁷⁷¹.

aa. Dua

Protestan Ermeniler için dua, kişiyi Allah’a yaklaştırma amacını taşıyan başlıca vasıtaadır. Dua, kişinin hem aklını hem de yüreğini Tanrı’ya yöneltmesi ve ondan uygun şeyler istemesi, onunla ilişki kurması olayıdır⁷⁷². Dualar; şeytana karşı koyma⁷⁷³, Tanrının nimetlerinden yararlanma⁷⁷⁴, kurtuluşa erme⁷⁷⁵ gibi değişik amaç altında çeşitlilik gösterir⁷⁷⁶.

Protestan Ermeniler, Koloseliler 4:2-4’te de yer aldığı gibi, “Kendinizi duaya verin. Duada uyanık kalın ve şükredin. Aynı zamanda bizim için de dua edin ki Tanrı, sözünü yaymamız ve uğruna hapsedildiğim Mesih sırrını açıklamamız için bize bir kapı açsın. Bu sırrı, gerektiği gibi açıklıkla bildirebilmem için dua edin.” buyruğuna uygun olarak, duaya büyük önem verirler⁷⁷⁷.

Dua, sakramentlerin, ibadetin, dinî uygulamaların, dinî eğitimin, vaazların ve dinî düşüncenin temel kaynağıdır⁷⁷⁸. Protestan Ermeniler için ibadetin temel unsuru olan dua, Tanrıyla konuşmak, onu dinlemek ve onunla istişare etmektir. O ayrıca

⁷⁶⁹. TOOTİKİAN, 282.

⁷⁷⁰. 09.05.2005 tarihinde Krikor Damatyan ile yapılan görüşme.

⁷⁷¹. TOOTİKİAN, 154,156.

⁷⁷². KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 228.

⁷⁷³. Matta 26:41.

⁷⁷⁴. Yuhanna 4:10, 6:27.

⁷⁷⁵. Luka 21:36.

⁷⁷⁶. TOOTİKİAN, 158-159.

⁷⁷⁷. 29.11.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁷⁷⁸. TOOTİKİAN,157.

Tanrı'ya olan bağlılığın özel bir biçimde ifade edilmesidir. Dua, Tanrı ile insan arasındaki ilişkiyi kuvvetlendirerek insanın imanının sağlamlaşmasını ve Tanrı'ya yakın olmasını sağlamaktadır.

Dua; Mesih İsa vasıtasıyla Kilisede ferdî veya toplu olarak yapılabilen Tanrı'ya yaklaşma vesilesi olup Tanrıyla bütünleşmedir. O, İsa merkez olmak üzere Baba ve Kutsal Ruh etrafında olmaktadır. Duanın iki temel şartı vardır. Birincisi insanlığın Adem'den düştüğü günahtan dolayı Tanrının rızasını kazanmak amacıyla Mesih İsa'nın adıyla başlamaktır⁷⁷⁹. Onlar için Mesih İsa adıyla dua etmek İsa'nın dua edenle bütünlüğünü ifade etmektedir. Çünkü dua eden kişinin isteği Mesih İsa'nın isteği, rızası ise İsa'nın rızası olmaktadır. İkincisi ise; duanın tam bir iman ve itimat ile yapılmasıdır⁷⁸⁰.

İnsan, ne diliyorsa Tanrıdan dilemelidir. Bu dileme yapılırken de şu şekilde dua edilmelidir: “Baba, adın kutsal kılınsın. Egemenliğin gelsin. Her gün bize gündelik ekmeğimizi ver. Günahlarımızı bağışla. Çünkü biz de bize karşı suç işleyen herkesi bağışlıyoruz. Ayartılmamıza izin verme”⁷⁸¹. Protestan Ermeniler ayrıca Yuhanna 14:13-14'teki “Baba Oğulda yüceltilsin diye benim adımla dilediğiniz her şeyi yapacağım. Benim adımla ne dilerseniz yapacağım” ifadelerin uygun olarak dualarını İsa Mesih adıyla yapmaktadırlar.

Ancak dua edilirken, devamlı, imanla, alçaksesle ve ağırbaşlılıkla yapılmalıdır. Dua sıkı tutulmalı ve ısrarcı olunmalıdır. Ayrıca Dua, sıkıntılı günlerde ve başkaları için de yapılmalıdır⁷⁸².

ab. Vaaz

Vaaz, pastörlerin en büyük ve en önemli görevlerinden birisidir. Çünkü vaaz, Protestan Ermeni ibadetinin de temeli ve en önemli objesidir. O, günün önemine veya gündeme göre çeşitli konulardan seçilmektedir. Vaazlarda Kutsal Kitap temel olup; yorumlar bunun üzerine yapılmakta ve halka temennilerde o esas tutulmaktadır.

Onlara göre vaaz, insanları “Tanrı'nın zerafeti” ile buluşturmaktadır. O; insanların Tanrı'yı anlamasına olanak tanımakta; Tanrı'nın sözlerinin günlük yaşam

⁷⁷⁹. Bkz. Efesliler 2:13.

⁷⁸⁰. 29.11.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme; Abdurrahman KÜÇÜK, “Dinlerde İbadet ve Mabet”, Diyanet Dergisi, C. 24, S. 3, Temmuz-Ağustos-Eylül, s. 32-34.

⁷⁸¹. Luka 11:2-4.

⁷⁸². 29.11.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme. Ayrıca bkz. Matta 6:5-6, 7:7-12; Luka 5:15-16, 9:18-29, 11:2-4, 11:9-13, 22:32, 23:34; Markos 11:24, 1. Selanikliler 5:17.

ihtiyaçları ve ilgileriyle anlamlı temas kurmasını sağlamaktadır. Bu bağlamda da pastör; vaaz vererek, Mesih İsa'nın insanların günlük yaşamları ile ilgili mesajlarını bildirme ayrıcalığına sahiptir.

Protestan Ermeniler için vaaz, bir makale bir ders veya vaaz veren kişinin düşüncelerini belirten bir adres değil, Tanrı'nın yazılı kelimelerinin açıklamasıdır. Vaazın Metinsel (İncilin bir ayetini bir vecize veya özdeyiş gibi kullanarak), açıklayıcı (İncilin bir parçasını açıklayarak, onun altında yatan gerçek anlamı açıklayarak), benzeşik (İncile veya diğer bbir olaya dayanarak bir düşünce ileri sürerek), öğretisel (bir öğreti veya kuralı açıklayarak) ve yaşamsal (günlük olaylar hakkında) gibi eşitleri vardır⁷⁸³. Bu çeşitlilikle birlikte vaaz, insanları düşünmeye teşvik etmekte, onların ibadetlerde, günlük hayatlarında doğruyu bulmalarına yardımcı olmaktadır. Çünkü vaazlar, Kutsal Kitaptaki bilgilerin g ncelleşmesini sağlamakta ve insanların Tanrı'yı ve onun sözlerini daha kolay anlayabilmektedir⁷⁸⁴.

ac. Kutsal Kitaptan Bölümler Okuma

Protestan Ermeni ibadetinin temel prensibi; Kutsal Kitaba dayalı olmasıdır. Kutsal Kitap, daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi Protestan Ermeniler için çok büyük bir önem arz etmektedir. Kutsal Kitap, Ermeni mirasının zenginliği içerisinde köklenmiş ve Ermeni geleneğinde önemli bir unsur olmuştur. Protestan Ermeni inancının temelini oluşturan Kutsal Kitap, bu önemine binaen Protestan Ermeni ibadetinin de en önemli ve değişmez bir nesnesi olmuştur.

Protestan Ermenilere göre Kutsal Kitap; eğitim,  ğretim, anlayış, rehberlik ve ibadet için vazgeçilmez bir ögedir. Protestan Ermeni Kilisesi'nde ibadet için özel hazırlanmış bir kitap yoktur. Bundan dolayı ibadetlerde o günün yapılan ibadetine bölüm seçme ayrıcalığı pastörün inisiyatifindedir. Pastör, günün önemine uygun bölümleri seçmekte ve onları insanlara aktarmaktadır. Kutsal Kitabın bazı bölümleri de cemaat ile pastör birlikte okumaktadır.

ad. İlahiler

Protestan Ermeniler için ilahiler, müzikle birlikte okunan anlamlı sözlerdir. Mezmurlar 150'de de açıkça belirtildiği gibi ‘‘Tanrı'yı  v n, Tanrı'yı y celtin, Boru ile...Tef ve Raks ile..., sesli zillerle...’’ ifadesine dayanarak ilahiler, Protestan Ermeniler'de ibadetin vazgeçilmez unsurunu oluşturmuştur. O, diğer bir ifadeyle

⁷⁸³. TOOTİKİAN, 234-235.

⁷⁸⁴. 22.11.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

Tanrı'yı müzik aletleriyle övmedir. Protestan Ermenilere göre ilahiler kişinin duygularını ve düşüncelerini ifade etmek için kullanılan çok etkili bir vasıttır.

Geleneksel olarak Yahudiler'den gelen Tanrı'yı övmenin bir biçimini ifade eden ilahiler tüm cemaatin katıldığı bir faaliyettir. Protestan Ermeni ilahileri birkaç tanesi hariç eski ve yeni Protestan ilahilerine çevrilmiştir. Bunların çoğu İngilizce'ye de tercüme edilmiştir. Son yıllarda da birkaç Ermeni Kilisesi, ilahileri Ermeni Kilisesi ilahileri ile birleştirmiştir⁷⁸⁵.

ae.Ondalık Verme

Protestan Ermeniler'e göre imanlıların ruhsal gelişimine ve merhametine Kilise öncülük etmektedir. Bu bağlamda da imanlılar, Kiliseyi etkin kılmada ve işlevini yerine getirmede büyük sorumluluk taşımaktadır. Hristiyan literatüründe “ondalık”, Kilise üyesinin kazancının onda birini Tanrı'ya düzenli olarak sunması amacı ve anlamını ihtiva etmektedir. Bu ondalıklar ne kadar olacağı konusunda kiliselerin belirlediği herhangi bir miktar yoktur, isteğe bağlıdır, isteyen istediği kadar vermektedir. Protestan Ermeniler'de de diğer Hristiyanlar gibi ondalık vermek imanın bir parçası⁷⁸⁶ ve ondalık vermeyenlerin durumu ise kötü olacağı kabul edilmektedir⁷⁸⁷.

Onlara göre iman ile eylem birbiriyle bağlantılıdır ve Markos 12:30'daki “...Tanrın Rabbi bütün yüreğinle, bütün canınla, bütün aklınla ve bütün gücünle seveceksin” sözlerinin günlük hayata yansması için kiliseye ondalık vermek gerekmektedir⁷⁸⁸. Bu bağlamda ondalık vermek, Protestan Ermeni inanç ve ibadetinin bir parçasını oluşturmaktadır. Bununla birlikte onlar için Tanrı vermeyi seveni sevmekte ve bereketlendirmektedir⁷⁸⁹.

Protestan Ermeniler, genel olarak, “her şeyleri”ni paylaşmaları gerektiğine inanmaktadır. Onlar için kiliseye ondalık verme, dinî bir emir olup göklerin kapaklarının açılması için bir vesiledir⁷⁹⁰. Ondalığın verilmemesi demek, kilise hizmetlerinin yerine getirilememesi, Rab ile cemaatin arasındaki ilişkinin durması

⁷⁸⁵. TOOTİKİAN, 156-159; 17.11.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁷⁸⁶. Bkz. Elçilerin İşleri, 4:32-35; Levililer 27:30; 2. Korintliler 9:7-15.

⁷⁸⁷. Matta 23:23.

⁷⁸⁸. İsmail KULAKÇIOĞLU, Kutsal Kitapta Sunu, Ondalık ve Bağış, İstanbul 2004, 14-15; 17.11.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁷⁸⁹. Markos 12:41-44; 1. Krallar 17:2,14.

⁷⁹⁰. Elçilerin İşleri 4:32-37; Malaki 3:10; Yasa 12:4-7.

anlamına gelmektedir⁷⁹¹. Bu nedenle ondalık, Tanrıya karşı minnettarlığın⁷⁹² ve Tanrıyı onurlandırmanın bir göstergesidir⁷⁹³. Ondalık, sadece insanlar için değil Tanrı için de kutsaldır⁷⁹⁴.

Ondalık; kilisedeki hizmetkarlar, garip, öksüz ve dul kimseler ile kilisenin ihtiyacı için toplanmaktadır⁷⁹⁵. Protestan Ermeniler; ondallığın, cömertçe, sevinçle ve içtenlikle verilmesi gerektiğini de ifade etmektedir⁷⁹⁶.

b. Haftalık İbadet Uygulamaları

Protestan Ermeniler’de günlük ibadet bulunmamakla birlikte hafta içi belli günlerde Kutsal kitap çalışması ve dua toplantıları yapılmaktadır⁷⁹⁷.

Protestan Ermeni Kilisesi’nde ibadete iştirak edenlerin büyük çoğunluğu Ermenidir. Geri kalanlar ise Süryani, Türk ve yabancı uyruklu kişilerden oluşmaktadır⁷⁹⁸. Ancak Aynalıçeşme’deki Kilisenin üyeleri sadece 10-15 civarındadır ve Ermenilerden oluşmaktadır.

Protestan Ermeniler’de haftalık ibadet*, genel olarak saat 11.00’de vokal eşliğinde kısa bir org veya piyanonun kullanıldığı müzikle başlamaktadır. Bu müzik, kişilerin toplu ibadete katılması hususunda bir ön hazırlık çalışmasıdır. Kiliseye girenler için kişisel ibadet başlamış olur ve müzik kişinin ruhsal bakımdan hazırlanmasını sağlar. Bu kısa müziğin ardından cemaat, ayağı kalkarak toplu olarak

⁷⁹¹ KULAKÇIOĞLU, 34.

⁷⁹² Yaratılış 14:19-20.

⁷⁹³ Yaratılış 28:20-22, 35.

⁷⁹⁴ Levililer 27:30-33.

⁷⁹⁵ KULAKÇIOĞLU, 34-44; ayrıca bkz. Yasa 12:17-18, 14:22-29.

⁷⁹⁶ KULAKÇIOĞLU, 65-67; Bkz. Yuhanna 12:4-6,13:29; 2. Korintliler 9:6-10 8:7-9.

⁷⁹⁷ 03.05.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁷⁹⁸ 21.06.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

* Haftalık ibadetin Pazar günü yapılması, Pazar gününün İsa’nın diriliş günü kabul edilmesi hasebiyledir. Kutsal Kitap’ta Pazar gününü açıkça belirten herhangi bir ifade yoktur. Ancak onlara göre o günü ima eden birçok bölüm mevcuttur(Bkz. Matta 28:1, Markos 16:2, 9-10, Luka 24:1, Yuhanna 20:1, 19). Onlar ayrıca daha önce Pazar günleri ibadetin yapılmış olduğunu da dile getirmektedir(Elçilerin İşleri 20:7, 2:1,14, 41; 1. Korintliler 16:2; ERBAŞ, Hristiyanlıkta İbadet, 20-22). Protestanlar Eski Ahit’te ibadet gününün cumartesi olduğunu Yeni Ahit’te ise Pazar günü ifadesinin olmadığını ancak haftanın ilk günü tabirinden Pazar olduğunun anlaşıldığını dile getirmektedirler. Bu hususta Matta 28:1’deki “Sept gününü izleyen haftanın ilk günü, tan yeri ağarırken, Mecdelli Meryem ile öbür Meryem mezarı görmeye gittiler.” ifadesini delil olarak ileri sürmektedirler(Levent ŞEKER (İstanbul Union Kilisesi Üyesi) “Neden Pazar Günü İbadet Ederiz?”, <http://www.isamesih.org/modules/28.12.2004>). Ayrıca Haftanın ilk günü yapılan ibadetin Mesih İsa’nın ölümden dirilişi neticesinde ortaya çıktığını ifade etmektedirler(Bkz. Markos 16:2, 9-10, Luka 24:1, Yuhanna 20:1, Resullerin İşleri 20:7).

Tanrı'ya şükür duası yapar, duadan sonra ilahi, Ermenice veya Türkçe** olarak söylenir. Daha sonra Pastörün uyarısıyla cemaat toplu ibadet etmeye çağrılır ve Kutsal Kitaptan Mezmurlar bölümü⁷⁹⁹ karşılıklı diyalog şeklinde okunur. Cemaat, ilahiler okunduğu sırada ayakta durur. Tekrar müzik eşliğinde ellerindeki ilahi kitaplarından faydalanarak ilahiler söylerler.

İlahilerin ardından cemaat yerine oturur ve pastör, “Her şeyi yaratan, yüce, sonsuz Tanrım, sen bize sevgini İsa Mesih oğlunu göndererek kanıtladın. İsa'nın döktüğü kan ile günahlarımız bağışladın... Bizi öz evlatlarından saydığın için sana şükrediyoruz... İnsanlar birbirlerine yardım etsin... Ey İsa Mesih bize sevgiyi öğret...” şeklinde bir dua eder. Bu duanın ardından pastör, her hafta Türkçe* olarak yapılan genel bir vaaz verir. Sonra Kutsal Kitaptan bölümler (özellikle Luka 14) okunmaktadır. Bu bölümlerin okunmasının ardından tekrar ilahiler söylenmektedir. İlahilerden sonra müzik başlar ve şemmaslar*** (diyakon-yardımcı görevli)⁸⁰⁰ kilise için ondalık toplar. Pastör de dahil herkes para verir. Bu para toplama işinin ardından genel bir dua yapılır, temennilerde bulunulur ve ayağı kalkılarak iki ilahi daha okunur. Bu ilahilerin ardından “Rab sizi korusun ve kurtarsın. Aydınlatıcı yüzünü size dönsün. Kurtarıcı İsa Mesih sizi kurtarsın...” şeklinde son bir dua yapıldıktan sonra müzik başlar ve bir buçuk saat süren tören bitirilir. Cemaat dağılarak, görüşmeler yapar, dağıtılan yiyecek ve içecekler yenilir ve sohbetler edilerek cemaat kiliseden ayrılır. Protestan Ermenilerin ibadetlerinin bitmesinden sonra Türk Protestanların ibadeti başlar.⁸⁰¹

*. Gedikpaşa Protestan Ermeni Kilisesi'nde İlahiler Türkçe, Aynalıçeşme Protestan Ermeni Kilisesi'nde ise Ermenice olarak okunmaktadır(08.05.2005 tarihinde Kiliselerde yapılan gözlemler).

⁷⁹⁹. Mezmurlar 138.

** . Çünkü Protestanlar ibadetin cemaatin genel olarak konuştuğu dilde yapılmasına önem vermektedirler. Bu nedenle de Türkiye'de Türkçe yapılmaktadır. Orada ibadetin anlayarak yapma arzusu vardır. Halkın dilinde ibadet yapılırken cemaat anladığından dolayı ibadete iştirak olayı da artmaktadır. Böylece Protestan Ermeni ibadeti “halk-cemaat” etrafında oluşmaktadır. Halk ibadette izleyici değil aktif olur(TOOTİKİAN, 157).

*** . Bunlar, kilisenin teknik, materyal veya sosyal ihtiyaçlarını karşılamakla sorumludur. Diyakonlar, ihtiyaçta olanlara, hastalara, arkadaşsızlara ya da üzgün olan herhangi bir kişiye hizmet etmekle de yükümlüdürler. Topluluğun ondalık ve armağanlarını toplayip dağıtırlar. Topluluğun tüm fiziksel mallarıyla ilgilenirler(21.06.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme).

⁸⁰⁰. Geniş bilgi için bkz. SEVTAP, 121.

⁸⁰¹. 08.05.2005 tarihinde Aynalıçeşme Protestan Ermeni Kilisesinde yapılan gözlem. Ayrıca bkz. TOOTİKİAN, 155, 157, 161.

c. Yıllık İbadet Uygulamaları

Protestan Ermeniler'in; Noel, Paskalya, Pentekost (Kutsal Ruhun Dönüş Bayramı) ve İsa Mesihin Göğe Yükseliş Bayramı (Ascention) olmak üzere 4 ana yıllık ibadetleri vardır⁸⁰².

Protestan Ermeniler'de, bu dört temel ibadetten başka Kilisenin Yıldönümü amacıyla yapılan bir kutlamaları da bulunmaktadır. Ancak Kilisenin Yıldönümü her yıl değil, belirli bazı yıllarda yapılıyor. Belli yıllarda kesin olmamakla birlikte beş veya on yılda bir, kilisenin güçlenmesi ve gelişmesi için yapılan kutlamalarda vaazlar ediliyor ve sonrasında da kokteyl veriliyor. Bu yıldönümlerinde özel bir şey yapılmıyor; sadece hatırlanma amacıyla yapılan bir kutlama olarak değerlendiriliyor⁸⁰³.

Protestan Ermeniler'deki yıllık ibadetler, haftalık ibadet uygulamasının aynısı olup sadece ibadetin sonunda Ekmek-Şarap Ayini yapılır. Yapılan uygulama, bütün yıllık ibadetler için geçerlidir. Bu ibadetlerde değişen sadece o günün önemine ait vaaz ve duaların olmasıdır⁸⁰⁴.

Yıllık ibadetlerden önce bireyleri Kilise; ruhsal yönden kitap okutarak, dua toplantıları düzenleyerek ve konu ile ilgili vaazlar vererek hazırlar. Ancak kültürel uygulamalar ise Kilise tarafından emredilmez, bu kişilerin özgür iradesine bırakılır. Bunun haricinde kilisede Pentekost'tan sonraki Kutsal Üçlük haftası, Kutsal Cuma, Advent, Kül Çarşambası, Epifani gibi uygulamalar yoktur. Cemaatten bunu yapanlar olsa da bunlar gelenekseldir⁸⁰⁵.

ca. Noel

Noel; yeni anlamına gelen “Noio”(Grekçe “Neos”) ve güneş anlamını ihtiva eden “Hel” (Grekçe “Helios”) kelimelerinden oluşan “yeni güneş” anlamına gelmektedir. Bu kelime; Latince'de “Calendas” terimiyle ifade edilen “ilk gün, ayın yeni günü” anlamını da ihtiva etmektedir. Bu terim, Fransızca'da da “haber” anlamına gelen “Nouvelle”, İngilizce'de de “Mesih'in ayini-Hz. İsa'nın doğum kutlamaları” anlamını taşıyan “Christmas” ile açıklanmaktadır. Almanca'da da

⁸⁰². 08.05.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁸⁰³. 21.06.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁸⁰⁴. 08.05.2005 tarihinde Sonna Özpembe ve Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁸⁰⁵. 21.06.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

“kutsanmış gece” anlamına gelen “Weihnachten” kelimesi kullanılmaktadır. Doğu Hristiyanlığında da Noel yerine “Epifani” terimi kullanılmaktadır⁸⁰⁶.

Kutlu Doğuş (Noel), Tanrı’nın İsa Mesih’de beden almasının bir kutlamasıdır. Doğu kiliselerinde 4. yüzyıla kadar İsa’nın doğumu ile İsa’nın Tanrı olarak yeryüzünde görünüşünü ifade eden Epifani kutlamaları bir arada 6 Ocak’ta yapılmıştır. 4. yüzyılda bu kutlamalar, belki yaygın yerel pagan dinlerinin aynı tarihlere denk düşen bayramlarını asimile etmek amacıyla 25 Aralık’a alınmıştır. Gregoryen Ermeniler ise İsa’nın doğuş bayramı olarak kabul edilen Noel’i, Katolik Kilisesi’nin İsa’nın doğumu için 24 Aralık ve vaftiz için 6 Ocak tarihini belirlemelerini eski putperest adet sayarak “dinde bidat kabul etmeyiz” diyerek 6 Ocak’ta kutlamışlardır. Bu tarih, Protestan Ermeniler için de geçerli olmuştur⁸⁰⁷.

Protestan Ermeniler’de Noel, 6 Ocak’ta saat 11.00’de başlamaktadır⁸⁰⁸.

Protestan Ermeniler, Gregoryen Ermeniler gibi, yılbaşında özel bir tören yapmazlar; Hristiyan dünyasında yapılan Çam ağacı süslemelerini ve şenlikleri bidat kabul ederler. Onlara göre insanlar; bu günlerde eğlenmek yerine dua etmelidir. Protestan Ermeniler bu günde geleneksel olarak oruç tutmaya özen gösterirler⁸⁰⁹. Noel’de, 6 Ocak’ta eğer istenilirse İsa Mesih’in doğuşunu anlatan tiyatro da düzenlenir⁸¹⁰.

cb. Paskalya

Paskalya, İbranice “geçiş” anlamına gelen “Pesah (fısıh)”, Yunanca “Peskhalia”dan gelmektedir⁸¹¹. Bu terim, İngilizce’de ise “Easter” kelimesi ile karşılaşılır. Easter kelimesinin kökeninin Anglo-saksonların Aydınlık Tanrıçası Eostre’ye dayandığı da iddia edilir⁸¹².

Paskalya, İsa’nın insanlığın günahları için kendisini Çarmıh’ta feda etmesinin ardından dirilişini ifade etmek üzere kullanılan dinî bir terim olup, her yıl ilkbaharın değişik zamanlarında yapılan yıllık bir ibadettir. Paskalya, “İsa’nın Dirilişi”ni kutlamak amacıyla, 1. İznik Konsili tarafından 21 Mart dolunayını izleyen Pazar

⁸⁰⁶ ERBAŞ, Hristiyanlıkta İbadet, 23-24.

⁸⁰⁷ Mehmet AYDIN, “Mabed ve İbadet”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 17, İstanbul 1998, s. 351; 21.06.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁸⁰⁸ 08.05.2005 tarihinde Sonna Özpembe ile yapılan görüşme.

⁸⁰⁹ KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 232; 21.06.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁸¹⁰ 03.05.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁸¹¹ ERBAŞ, Hristiyanlıkta İbadet, 46.

⁸¹² Mehmet KATAR, Hristiyanlıkta Paskalya, Ankara 2003, 1; AYDIN, “Mabed ve İbadet”, s. 351.

günü olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda da Paskalya, 22.Mart-19 Nisan tarihleri arasındaki bir Pazar günü yapılmaktadır⁸¹³.

Protestanlık, İsa'yı kendisine merkez alarak inanç, ibadet ve ahlakî öğretilerini İsa üzerine kurmuştur. İsa'nın çarmıha gerilişi ve dirilişi Protestanların yıllık ibadetlerinin temelini oluşturmuştur. İsa, Hz. Adem'den gelen "Aslî Günah"ı ortadan kaldırmak amacıyla kendisini Çarmıhta feda etmiştir. Ölümünden üç gün sonra da dirilmiş ve Çarmıhtaki ölümüyle tüm insanların günahına kefarete olmuş ve çarmıhtaki akan kanıyla Tanrı ile insanlık arasında yeni bir antlaşma yapmıştır. Bu bağlamda Paskalya da İsa'nın çarmıha gerilişi ve dirilişi anısına kutlanan bir bayramdır⁸¹⁴.

Dirilişin gerçekleştiği gün olan Pazar günü, tüm Hristiyanlık için olduğu gibi, Protestan Ermeniler için de çok önemli bir gün kabul edilmektedir⁸¹⁵. Bu nedenle de Hristiyanlar için Pazar çok önemli bir gün olup Paskalya da İsa'nın dirilişine atfen bu günde yapılmaktadır. Bu düşünceyle Hristiyanlık'ta her Pazar günü, küçük çapta bir Paskalya bayramı niteliği taşımaktadır⁸¹⁶.

Paskalya ibadeti, Perşembe'den başlamakta, fakat Türkiye'de sadece Pazar günleri kutlanmaktadır⁸¹⁷. Protestan Ermeniler'de Paskalya'nın yedi Pazar sürmesi diye bir şey söz konusu değildir⁸¹⁸.

cc. İsa'nın Göğe Yükselişi (Ascension)

İsa'nın Göğe Yükseliş Olayı (Ascension), Paskalya'dan kırk gün sonra kutlanan bir ibadettir. Bu ibadette, Rabbin Göğe Yükselişi ile İsa Mesih'in her şeyin ve tüm zamanların üzerinde Rab olduğu vurgulanır. Hristiyan anlayışına göre İsa dirildikten sonra kırk gün boyunca çeşitli zamanlarda havarilerine görünmüş ve onları bu süre zarfında eğitmiştir. Daha sonra havarilerini alarak Zeytin Dağı'na götürmüş ve kendisi burada göğe alınmıştır. Havariler de bu olaya şahit olmuştur. Böylece Perşembe günü vuku bulan İsa'nın dirilerek mezardan kalkıp göğe yükselişi

⁸¹³. ERBAŞ, Hristiyanlıkta İbadet, 23, 47.

⁸¹⁴. KATAR, Hristiyanlıkta Paskalya, VI, VIII.

⁸¹⁵. KATAR, Hristiyanlıkta Paskalya, 2.

⁸¹⁶. KATAR, Hristiyanlıkta Paskalya, 6, 8. Ayrıca bkz. 1. Korintliler 15:3-4.

⁸¹⁷. 08.05.2005 tarihinde Sonna Özpembe ile yapılan görüşme.

⁸¹⁸. 21.06.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

olayı, Hristiyanlıkta “Göge Yükseliş Bayramı” adı altında bir yıllık ibadet getirilmiştir⁸¹⁹.

cd. Pentekost

Pentekost, Yunanca’da “Ellinci gün” anlamına gelmektedir⁸²⁰. Yahudilerin Şavout bayramını ifade eden Pentekost (Hamsin, Hasat veya Turfanda) Kutsal Ruhun havariler üzerine inişinin hatırasına Paskalya’dan elli gün ve İsa’nın göge yükselişinden on gün sonra kutlananan bir ibadettir⁸²¹. Pentekost inancı zamanla Pentekostçuluk* adı altında bir akım ortaya çıkarmıştır.

Pentekost günü, bütün imanlıların bir arada bulundukları gündür. Onlar bir arada iken birden gökten, güçlü bir yelin esişini andıran bir ses gelmiş ve bulundukları yeri tümüyle kaplamıştır. Ateşten dillere benzer bir şeylerin dağılıp her birinin üzerine indiğini görmüşlerdir. Böylece imanlıların hepsi Kutsal Ruh’la dolmuşlar, Ruh’un onları konuşturduğu yabancı dillerde konuşmaya başlamışlardır. O sırada Kudüs’te, dünyanın her ülkesinden gelmiş dindar Yahudiler de bulunmuştur. Bunlar, sesi işittikleri zaman büyük bir kalabalık halinde toplanmışlardır. Her biri kendi dilinde konuşulduğunu duyunca şaşırılmışlardır. Petrus’un ifadesi ile Tanrı ruhunu insanların üzerine göndererek tövbe etmelerini, her birinin İsa Mesih’in adıyla vaftiz olmasını istemiştir. Böylelikle insanların günahları bağışlanacak ve Kutsal Ruh armağanını alacaklardır. Bu vaadin, Rab’bin çağıracağı herkese yönelik olduğu kabul edilmektedir. Bunun üzerine insanlar o günden kendilerini elçilerin öğretilerine, paydaşlığa, ekmek bölmeye ve duaya adanmışlardır⁸²².

⁸¹⁹. KATAR, Hristiyanlıkta Paskalya, 147-148; 07.09.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁸²⁰. KATAR, Hristiyanlıkta Paskalya, 7.

⁸²¹. KATAR, Hristiyanlıkta Paskalya, 151; KALOUSTIAN, 73; 07.09.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

*. Pentekostçuluk, Hristiyanlıkta Kutsal Ruhla kişisel deneyimi bir Hristiyan için en önemli özellik olarak gören bir akımdır. Amerika’daki en büyük Pentekost akımları arasında Tanrı Toplulukları(Assemblies of God), Mesihteki Tanrı Kilisesi (Church of God in Christ), Tanrı Kilisesi (the Church of God) ve Pentekostçu Kutsalılık Kilisesi (Pentecostal Holiness Church) sayılır. Bunlar, Avrupada en çok İskandinavya’da yoğun olarak bulunmaktadır. Güney Amerika’da ise Brezilya ve Şili’de yaygındır. Bunun haricinde Latin Amerika ve Afrika’da da hızla yayılmaktadır. Bu akımlarda protestan gruplardan farklı olarak ayak yıkama, vaftiz ve evharistiya kadar önem taşımaktadır. Bunlar, İsa Mesih’i; Kurtarıcı, Ruhla vaftiz edici, hastaları iyi edici ve yakın gelecekte olan kral olmak üzere dört şekilde görürler. Bunların ibadet biçimini 1. Korintliler 12-14 arasındaki bölümler temel oluşturmaktadır(James DUNN “Pentekostçuluk ve Karizmatik Hareket, Hristiyanlık Tarihi, İstanbul 2004, s. 648-650).

⁸²². Bkz. Elçilerin İşleri, 2.

Pentekost, Kutsal Ruh'un beklemekte olan elçilerin üzerine dökülmesi olayını ifade etmektedir. Kutsal Ruh'un gelmesi ile bireylerin kişisel yaşamını yenilemiş ve yaşamı, hizmeti paylaşabilen bir topluluk ve kurtuluş müjdesinin yayılması için yeni bir paydaşlık yaratmıştır. Onun yarattığı bu topluluk, Ruh'un dünyadaki tanığı ve aracısı olmuştur⁸²³.

Hristiyan Kilisesi'nin kuruluşunu ifade eden bir bayram olarak Pentekost, "İsa'nın Dirilişi"nden sonraki yedinci Pazar olarak kutlanmaktadır⁸²⁴.

E. Protestan Ermenilerin Diğer Dinî Uygulamaları

Protestan Ermenilerin haftalık ve yıllık ibadetleri dışında kilisede yerine getirdikleri bazı dinî uygulamalar da mevcuttur. Bunlar; doğum, evlilik, ölüm, tövbe ve oruçtur.

a. Doğum

Protestan Ermenilerde yeni doğan çocuk genel olarak sekiz veya on beş günlük iken en kısa zamanda kiliseye getirilir. Çocuğun kiliseye getirilmesindeki amaç, Tanrı'yı yüceltmek ve Tanrı'ya şükretmektir. Çünkü Protestan Ermeniler'e göre çocuk, Tanrı'dan mirastır. Tanrı'nın verdiğinin İsa Mesih adına kutsanması gerekir. Kiliseye getirilen çocuk annesi ve babası tarafından pastörün yanına getirilir ve pastör de bebeği kutsar⁸²⁵.

Pastör, bebeği kutsadıktan sonra aileye dönerek şu soruyu yöneltir: "Vaadini yüzyıllar boyunca nesilden nesile sürdüren Tanrı ile güzel bir ilişkide olan ve bu çocuklarını da Tanrı hizmeti ve yoluna adanmak isteyen bu aile için Rabbimize hamd ediyoruz. Yüzyıllar boyunca Tanrıya ait aileler çocuklarını doğdukları andan itibaren Tanrı yoluna adanmışlardır. Dualarıyla onların Tanrısal bereketi almalarına neden olmuştur. Sizler de bu güzel hizmeti sürdürmektesiniz. Çocukların Tanrı'nın güzel bir armağanı olduğunu bilen ve bu çocuğun anne babası olan sizler gerçekten büyük bir alçak gönüllülük ve istemle çocuğunuzu Rab'be ve O'nun hizmetine adanmayı istiyor musunuz" Anne ve baba da evet cevabını vermektedir. Pastör; " Gerçekten onun için dua edecek, onu yaşam boyu destekleyecek, Tanrı sözünde büyümesi için gerekli eğitimi verecek ve Tanrı yolundaki hizmetlerinde ona yardımcı olmayı istiyor

⁸²³. ERBAŞ, Hristiyanlıkta İbadet, 73; John BRİGGS, "Tanrı, Zaman ve Tarih", Hristiyanlık Tarihi, İstanbul 2004, s. 20.

⁸²⁴. KATAR, Hristiyanlıkta Paskalya, 151-152; KALOUSTIAN, 73.

⁸²⁵. 03.05.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme; 08.05.2005 tarihinde Sonna Özpembe ile yapılan görüşme.

musunuz” şeklinde tekrar bir soru sorar; onlar tekrar evet cevabını verir ve bu şekilde bir diyalog oluşur. Bu diyalogdan sonra pastör, cemaate dönerek, “Mesih İsa’yı Rableri ve kurtarıcıları olarak kabul etmiş bulunan ve Tanrı çocukları olarak yaşamlarını sürdüren siz mesihin izleyicileri. Bu anne babanın tanıklığına şahitlik ediyor musunuz” eder. Cemaat de evet ediyoruz diye yanıtlamaktadırlar. Bu şekilde cemaat ile de bir diyalog yapıldıktan sonra pastör anne ve babanın kucağındaki çocuğun ismini söyleyerek çocuk için dua etmektedir. Pastör de; çocuğun ismine hitaben “Baba, Oğul ve Kutsal Ruhun isminde seni her şeyin sahibi olan Tanrıya adıyoruz. Senin gençlik yaşamın tam olarak Tanrının kutsal ruhunca doyurulsun, bereketlensin. Yüce Tanrı seni kendi krallığına ve hizmetine çağırsın. Aynı zamanda görkemli ikinci gelişine kadar seni kendinde ve görkemli isminde saklasın...” dedikten sonra çocuğun gelecekteki yaşamı için genel öğüt ve temennilerde bulunur. Bundan sonra çocukların Tanrı’ya yakışır şekilde yetişmeleri amacıyla dua edilir ve ilahiler söylenerek tören tamamlanır; aile tebrik edilir⁸²⁶.

Protestan Ermeniler’de; Kutsal Kitapta yer almadığı için doğum, evlilik ve ölüm fazla bir öneme sahip değildir. Ancak bunun çok önemsiz olarak algılanmaması gerektiği de vurgulanır⁸²⁷.

b. Evlilik

Protestan Ermeniler’de evlilik, çok önemli bir birliktelik ve beraberliktir. Birden fazla evlilik ve boşanma yasaklandığı için kişiler evlenmeden önce çok iyi seçim yapmalıdır⁸²⁸. Çünkü boşanma sadece zina halinde olabilmektedir⁸²⁹.

Protestan Ermeniler için evlilik, insanlar arasındaki daimî ilişkinin başlangıcını oluşturmaktadır. Evlilik, aileye verilen önemin bir göstergesi olup, Tanrı’ya yakışır bireyler yetiştirmenin de temel olarak görülmektedir.

Protestan Ermeniler’de evlenme töreni ise resmî nikahtan sonra kilisede yapılmaktadır. Çünkü onlar için bu, kesin bir emir olarak algılanmaktadır. Nikah kilisede kıyılmazsa; eşler karı koca olarak kabul edilmezler⁸³⁰. Evlilik gibi özel günlerde Pastör, diğer ibadetlerden farklı olarak her zaman giydiği gömlek yerine

⁸²⁶. 08.05.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme ve ayrıca bkz. ÜÇAL, Dua, 438-440.

⁸²⁷. 03.05.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁸²⁸. Bkz. 1.Korintliler 7:2-6.

⁸²⁹. 21.06.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁸³⁰. 21.06.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme. Ayrıca bkz. 1. Korintliler 7:2-5, 10:16, 7:25-40; Matta 5:32, 19:9-12; 1. Timoteyus 4:3, 20:15, 5:3-16; Efesliler 5:21-32; Markos 10:2-12; Tesniye 24:1-3

kendi isteğine bağılı olarak özel bir kıyafet veya cübbe giyer⁸³¹. Evlilik töreninde daha önceden yerini almış olan damat, sıraların önündeki alanda gelini bekler. Gelin ise ailesinden birisiyle müzik eşliğinde içeri girer ve damadın yanına gelir. Aile büyükleri de ön sıralarda yerini alır. Böylece evlilik töreni başlar.

Pastör, damat ile gelinin huzuruna gelmesiyle birlikte kilisedeki evlilik töreni için toplanmış olan cemaate doğru dönerek, “Burada, Tanrı’nın huzurunda O’nun bizlere sunduğu en güzel armağan olan evlilik armağanına teşekkür etmek için veile beraberliğine tanıklık ederek, onların bu beraberliğin Tanrı tarafından da kutsanmasına ve sevgide güçlü bir yaşam sürmelerine dua da bulunmak için toplanmış bulunuyoruz... Tanrı bizleri erkek ve kadın olarak yaratmış ve bizlere evliliği vermiştir. Bu nedenle karı ve koca birbirlerinin tek yardımcısı ve destekçisidir....” şeklinde evliliğin amacı ve önemine ilişkin bilgiler vermektedir.

Bu bilgilerin ardından pastör cemaatle birlikte “Yüce Rab o görkemli sevgi ile daima bizlere sadıksın. Şimdi senin onayını bekleyenile’e merhametinle bak ve kutsal ruhunla onların bugün kurtarıcımız Mesih İsa aracılığı ile senin değişmez sevgin için verdikleri kararı ve sözü kutsal ruhunla onayla. Amin” şeklinde bir dua etmektedir. Bu duanın ardından pastör, gelin ve damada doğru yönelerek “Tanrı’nın evlilik antlaşmasını nasıl oluşturduğu, yönlendirdiği ve kutsadığını duydun. Bu antlaşmanın yükümlülüğü altına girmeye arzulu ve niyetli olduğunu kabul ediyor musun?” şeklinde bir soru sormaktadır. Gelin ve damattan evet cevabını alan pastör, aile büyüklerine doğru dönerek “.....ile.... evliliklerini onaylayıp onlara evlilik yaşamları boyunca sevginizle destekleyeceğinize söz veriyor musunuz” demektedir ve onlardan da evet cevabını aldıktan sonra cemaate doğru dönerek, “.....ile.....nın evliliğini onaylayıp sevginizle onlara destek olacağınızı kabul ediyor musunuz” sorusuna topluluktan da evet cevabını aldıktan sonra genel bir konuşma yapmaktadır.

Bu konuşmanın ardından da dua edilmektedir. Bu duadan sonra ilk olarak erkek “Ben..., Sen.....’ı karım olarak kabul ediyor, Tanrı’nın ve şahitlerin huzurunda varlıkta ve yoklukta, sevinçte ve kederde, hastalık ve sağlıkta yaşamımız boyunca kocan olarak seni seveceğime ve sana sadık kalacağıma söz veriyorum” dedikten sonra gelin de aynı biçimde bir konuşma yaptıktan sonra pastör yüzükleri elinde

⁸³¹. 03.05.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

tutarak “Bu yüzükleri... Tanrım senin kutsamanla bu yüzükler Rabbimiz Mesih İsa aracılığıyla ...ile...’nın bugün verdikleri bu söz doğrultusunda sonsuz sevginin ve sadakatin simgesi olsunlar” diyerek gelin ve damata vermektedir. Yüzükleri alan gelin ve damat da birbirlerine dönmekte ve ilk olarak erkek, geline, “..sana verdiğim bu yüzük Baba, Oğul ve Kutsal Ruhla anlaşmamızın bir işareti olsun” diyerek yüzüğü takmakta ve aynı işlemi gelin de damada yapmaktadır. Bu işlemin ardından dua edilmektedir. Bu duanın ardından pastör “Tanrının ve cemaatin huzurunda ... ve ... birbirlerine söz verdiler. Ve birbirlerinin parmaklarına yüzükleri takarak sözlerini belirginleştirdiler. Buna dayanarak ben de onları karı-koca olarak kabul ediyorum. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh onları şimdi ve sonsuza kadar kutsasın” diyerek evliliklerini duyurduktan sonra Kutsal Kitaptan bazı bölümler, özellikle Tekvin 2:24, Koloseliler 3:12-14, Sayılar 6:24-26 okunarak tören sona ermektedir. Tören sonunda da aileler tebriklemektedir⁸³².

c. Ölüm

Protestan Ermeniler için doğum ve evlilik gibi ölüm de doğal bir olaydır. Ölen kişi için doğum ve evlilikteki gibi bir tören düzenlenir. Ölen kişinin cenazesi kiliseye getirilmeden önce yıkanıp beyaz ketenle kefenlenir. Çünkü Protestan Ermeniler’e göre İsa Mesih de kefene sarılmıştır. Kefenlenen cenaze kiliseye getirilir ve masanın üzerine konulur. Bir ilahi okunur ve ilahinin ardından Kutsal Kitaptan bir parça özellikle değişmeyen Tekvin 3:19 okunur. Kutsal Kitaptan bölümler okuyan pastör, daha sonra imanla ölenin aslında ölmediğini anlatan teselli edici sözlerden oluşan küçük bir vaaz verir. Vaazdan sonra dua edilir ve duada “Yüce Rab, Senin merhametli ellerine teslim ediyoruz” denilerek cenaze, kiliseden sakın bir biçimde alınır ve mezarlığa doğru götürülür⁸³³.

Protestan Ermeniler, cenazelerini Protestan mezarlıklara gömerler⁸³⁴. Mezarlıkta da Kutsal Kitaptan parçalar özellikle 1. Selanikliler 4:13-18, 1. Korintlular 15:51-58 okunur. Kutsal Kitaptan parçaların okunmasının ardından pastör, oradaki halka hitaben, “Ruhu her zaman Rable birlikte olan değerli kardeşimiz ebedi istirahat yerine koymak için toplanmış bulunuyoruz. O her zaman anılarımızda bizimle birlikte olacaktır... Bizler onu umutsuz bir biçimde

⁸³². 03.05.2005 tarihinde Krikor Ağbaoğlu ile yapılan görüşme. Ayrıca bkz. ÜÇAL, Dua, 441-446.

⁸³³. 03.05.2005 tarihinde Krikor Ağbaloğlu ile yapılan görüşme.

⁸³⁴. 09.05.2005 tarihinde Ohnnes Torkoumoğlu ile yapılan görüşme.

göndermiyoruz.... Mesihin ikinci gelişinde onu dipdiri görmek üzere zamanın sonsuzluğu içinde kısa bir süre için ondan bir süre fiziksel anlamda ayrılıyor...Tanrı verdi, Tanrı aldı...” şeklinde ölen ve geride kalanlar için dua eder. Bu duanın ardından bir ilahi eşliğinde Cenaze tabutla gömülür. Cenazenin defin işlemi tamamlandıktan sonra aileye taziyeler bildirilir. Daha sonra da cenaze evine ziyaretler yapılarak o aileye tesellilerde bulunulur⁸³⁵.

d. Tövbe

Protestan Ermeniler’de Tövbe*, Ermenilerdeki gibi bir sakrament değil dinî bir uygulamadır⁸³⁶. Protestan Ermeniler için ihlâslı olmak, bilinç ve tövbe esastır. Her şeyin temeli tövbe ve kelamı bilmektir⁸³⁷.

Protestan Ermeniler, Gregoryen Ermeniler gibi Tövbeye çok büyük bir önem vermektedirler⁸³⁸. Protestan Ermeniler’e göre insanlar günahkâr bir varlık olması dolayısıyla tövbe etmeye ihtiyacı vardır⁸³⁹. Tövbe etmeyen insan, helak olmaktadır⁸⁴⁰. Çünkü tövbe ile Kutsal Ruh’un inayeti artmakta, günahlar hakkında şuurlu bilginin kurtuluşa erme yolunda duyulan arzu ve dileklere de büyük ölçüde etki ettiği kabul edilmektedir.

Tövbe, vicdanen ve zihnen gayret sarfedilerek bir nefis muhasebesinin yapılmasıdır. Çünkü insanlar hata yaparlar ve yapılan bu hataları gidermelidir. Bunun için insan kişisel olarak günahlarını itiraf etmeli, Tanrı’dan af dilemeli, tövbe etmelidir. Ancak bu af dileme sadece pişman olmak değil bir daha gerçekleştirmemeye çalışmaktır⁸⁴¹.

Ne kadar günahkâr olursa olsun insan,Tanrı önünde suçunun bilincine varıp pişmanlık duyan ve tövbe edenin Tanrı tarafından günahlarının affedileceği kabul

⁸³⁵. 03.05.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

*. Tövbe, İbranice “Teşuva” kelimesinden gelmekte olup İngilizce ve Fransızca “Repentance” denilmektedir. Eski Ahit’te de tövbe için “metanoia” ve “matameleai” kelimeleri kullanılmaktadır. Latince “Paenitentia”dan gelen ve “penitence” olarak geçen “Tövbe” dinî terim olarak, kişinin hatasının farkına vararak pişman olması ve bu hatanın bir daha tekrarlanmaması hususunda kendisine söz vermesi ve Tanrıyla barışması anlamına gelmektedir(KATAR, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyette Tövbe 77-79; ERBAŞ, Hristiyanlıkta İbadet, 187).

⁸³⁶. Bkz. KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 256.

⁸³⁷. 08.05.2005 tarihinde Krikor Ağbaoglu ile yapılan görüşme.

⁸³⁸. Bkz. KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 256.

⁸³⁹. CHOPOURIAN, “Fundamental Armenian Evangelical Teachings”.

⁸⁴⁰. Bkz. Markos 1:5; Luka 13:3.

⁸⁴¹. KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 257.

edilmektedir. Protestan Ermeniler için, tövbe, pişmanlığın bir tezahürü, günaha teşvik eden kötülüklerin üstesinden gelme ve iyi bir hayat sürmenin temelidir.

Protestan Ermeniler’de de, Gregoryen Ermeniler gibi insanların kendi kendisine tövbe edebileceğini ve bir aracıya gerek olmadığı düşüncesiyle günah itirafına yer yoktur⁸⁴².

Protestan Ermeniler için iki tür tövbe vardır. İlki Hristiyanlığa geçmek için yapılan tövbe; ikincisi rabbin sofrasına katılmadan önceki tövbedir. Ayrıca kişi ihtiyaç duydukça tövbe etmesi gerekir. Bu da zamanla sınırlanamaz. Yanlış yapınca kendi kendine de tövbe edebilir. İlk tövbe haricinde pastörün kontrolü olmaz ve bu sırada tövbe şahsî yapılır. Genelde tövbe eden tövbeden sonra pastörden hatasını tekrar yapmamak için dua isteyebilir. Rabbin Sofrasından önce yapılır. Oraya kusurlu yaklaşılmaz. İlk tövbe kilise cemaatinin önündedir⁸⁴³. Bu tövbede, “yeniden doğmuş kişi” pastöre gelerek Hristiyanlığa geçmek istediğini söyler. Pastör de kişiye kendi söylediklerinin tekrar edilmesini ister. Pastör, o kişiye “Yeniden doğuşu kabul ettin...” sözleri ile başlayan bir dua da bulunur. Pastör, tövbe edecek olan kişinin başına elini koyarak, o kişinin berketlenmesi ve kutsanması hususunda dua eder. Bu tövbe için herhangi bir zaman söz konusudeğildir. Buna sebep olarak da, verilen sürede Hristiyan olmadan ölmesi gösterilir⁸⁴⁴.

e. Oruç

Protestan Ermeniler’de Oruç, kişinin çözümüne ihtiyaç duyduğu meseleyi Tanrı’nın huzuruna götürmesi eylemidir. Onlara göre Kutsal Kitapta “Oruç Tutma” öğretisi ve bir amacı olduğu belirtilir. Ancak Kutsal Kitapta belli günlerde yapılması gereken bir oruçtan söz edilmediğini dile getirmektedirler. Bu nedenle oruç, özel durumlarda ve ihtiyaca göre tutulmaktadır.

Bu bağlamda oruç; manevî konularda bilgelik ve hikmet kazanılması, gururun yokedilmesi, alçakgönüllülikle Tanrı’ya hizmet edilmesi, Tanrı’nın lütfunun daha iyi anlaşılması ve zayıflıkların kaldırılması, hastalık veya herhangi bir problemin çözümü için yapılmaktadır⁸⁴⁵.

⁸⁴². KALOUSTIAN, 44, KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 258.

⁸⁴³. 21.06.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁸⁴⁴. 07.08.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

⁸⁴⁵. 08.05.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

Oruç, inanlı için tutulması gereklidir. Çünkü dua ve oruç, Tanrı'nın önünde daha makbul olmaktadır. Kişi, oruç tutarak nefesine engel olmakta ve bedeninin arzu ve isteklerini reddetmektedir. Protestan Ermenilere göre kişi, oruç tutmadan önce, “Rabbim! bedenimi günbatımına kadar arzu ve isteklerimden uzak tutacağım” şeklinde dua eder. Oruç, Günbatımında yemek yemeden sonra ertesi günbatımına kadar hiçbir şekilde yemek yememek şeklindedir. Günbatımından sonra da oruç açılabilir⁸⁴⁶.

⁸⁴⁶. 21.06.2005 tarihinde Krikor Ağabaloğlu ile yapılan görüşme.

SONUÇ

Ermeniler, M.S. 301 yılında Krikor'un öncülüğünde Hristiyanlığı kabul etmiş ve Ermeni Kilisesi Hristiyanlık tarihinde "Monofizit Kilise" olarak yerini almıştır.

Coğrafi ve siyasi yapıdan dolayı Ermeniler çeşitli bölgelere dağılmak zorunda kalmışlardır. Böylece Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde de krallıklar ve dinî merkezler kurmuşlardır. Bu krallıklar ve dinî merkezler; uzun süre varlığını korumuş ve nihayet İstanbul Ermeni Patrikliği Anadolu'daki Ermenilerin ruhanî merkezi olmuştur. Buradaki Ermenilerin başı da İstanbul Ermeni Patriği olmuş ve Ermeniler ile Müslümanlar birlik ve beraberlik içerisinde uzun süre yaşamışlardır; yaşamaktadırlar.

XVI. yy'da dünyada Katolik Kilisesi'nin, halkın yoksullaşması, ekonomik durumun çökmesi ve ahlakî yapının ortadan kalkması karşısında kendisini zenginleştirmesi ve bu olaylar karşısında da duyarsız kalması; Almanya'da Martin Luther'in öncülüğünde bir protesto hareketinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu protesto olayı neticesinde Katolikler protestocular için "Protestan" adını vermişlerdir. Bu hareket, Almanya ile sınırlı kalmamış Fransa ve İngiltere gibi birçok ülkelere de sıçramış; coğrafi ve sosyal yapısı itibariyle de en çok ABD'de kendisine yer bulmuştur.

ABD'yi kendisine merkez edinen Protestanlık; yayılmacı bir politika izleyerek daha iyi yöntem ve metotlarla hem Katolikliğe karşı çıkmış hem de Protestanlığı yaymaya çalışmışlardır. Dünyanın her bölgesinde misyonerlik teşkilatı kuran Protestan misyonerler; Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına paralel olarak bu bölgenin siyasi, jeopolitik ve stratejik önemini de göz önünde bulundurularak Anadolu'ya yönelmişlerdir. Böylelikle Anadolu'ya gelen misyonerler ilk olarak Yahudiler ve Müslümanlar üzerinde faaliyet göstermeye başlamışlardır. Ancak bunlardan umduğunu bulamayan misyonerler kendilerine daha yakın gördükleri ve başarı sağlayabileceklerini düşündükleri Hristiyan bir millet olan Ermeniler'e yönelmişlerdir.

Ermeniler üzerinde her türlü vasıta ve çalışma alanları yaratan (Eğitim, sosyal, kültürel ve sağlık) misyonerler, onları Protestanlaştırma çabası içerisine girmişlerdir. Misyonerlerin bu çabalarına Ermeni Kilisesi, başlangıçta, karşı

çıkamamış hatta takdir edici bir yaklaşım sergilemiştir. Ancak Kilise içerisinde Kilise hiyerarşisi ile ilgili muhalefetin artması ve bu Ermenilerin ciddi şekilde bir reform hareketinden bahsetmesi üzerine kilise bir “deklarasyon” yayınlamıştır. Bu deklarasyonun başarısız olması üzerine Ermeni Patrikliği, Protestanlığa meyilli olan Ermenilere karşı tutumunu sertleştirmiş, onları sürgüne göndermiş, hapsedirmiş ve hatta onlarla her türlü sosyal, kültürel gibi birçok alanda ilişkiyi yasaklamıştır. Kilisenin bu tutumu karşısında ABD ve İngiltere başta olmak üzere Osmanlı Devleti’ne baskı uygulayarak bu tutumun son bulmasını istemiştir. Aforoz edilen ve kiliseden kovulan Protestan Ermeniler de 1846’da kendilerine ait bağımsız bir kilise kurmuş ve 1850’de de Osmanlı Hükümeti tarafından resmî bir “millet” olarak tanınmışlardır. Bu tanınma, Osmanlı Devleti içerisindeki Protestanlığın da resmî olarak oluşumu anlamını taşımış ve günümüz dünyasındaki Protestan Ermenilerin de başlangıç noktasını oluşturmuştur.

1900’lü yılların başlarına kadar Ermeniler arasında Protestanlaştırma faaliyetlerine devam eden misyonerler, Protestan Ermeniler’in Osmanlı Devleti tarafından “millet” olarak tanınmasından sonra da faaliyetlerini Protestan Ermeniler arasında uygulamaya yönelmişlerdir. Zaman içerisinde Protestan misyonerlerin faaliyetleri ve Protestanlığın kendi yapısına ait özellikleri neticesinde de Protestan Ermeniler, kendi içerisinde Fundamentalist ve Liberal gibi çeşitli Protestan gruplara bölünmüştür. Bu bölünme, dünyadaki Protestan Ermeniler arasında ibadet ve uygulamalarda bazı farklılıkları da günümüze kadar beraberinde getirmiştir.

Günümüzde dünyada 88 kiliseye sahip olan Protestan Ermeniler, Türkiye’de İstanbul’da Gedikpaşa ve Aynalıçeşme’de olmak üzere iki kiliseye sahiptir. Bu kiliselere bağlı olan Protestan Ermeniler; inanç, ibadet ve dinî uygulama olarak Protestanların dinî sistemini benimsedikleri görülmektedir. Ancak bunlar genel olarak Protestanlığa hakim olsa da kilise üyelerinin kendi geleneklerinden tamamıyla kopmadıkları ve Gregoryen Ermenilerle bazı inanç ve uygulamalarda ortak nokta ve anlayışlarını muhafaza ettikleri görülmektedir. Bu bağlamda da Protestan Ermeni Kilisesi “yarı millî bir kilise” özelliğine sahip bir görüntü sergilediklerini ifade edebiliriz. Böylece Protestan Ermeni Kilisesi, yapı olarak hem Ermeni hem de Protestanlığın özelliklerini bünyesinde bulundurarak kendisine has bir kilise anlayışı oluşturmuştur.

Protestan Ermeni Kilisesi, idarî yapı olarak Gregoryen Ermeni Kilisesi'nin yapısına benzemekte olup “din adamı” büyük bir önem taşımaktadır. Ayrıca Tanrı, Kutsal Kitap, Kilise, tövbe ve kurtuluş konusunda benzer görüşler ihtiva etmektedir. Ancak detaylara inildiğinde farklılıklar dikkat çekmektedir. Protestan Ermeniler arasında da bu inançlar ve uygulamalar hususunda ihtilaflar mevcuttur. Hatta bu ihtilaflar İstanbul'daki iki kilise arsında da görülmektedir. Bu farklılıklar, hem yapı hem de kilise üyelerinin düşüncesinde kendisini göstermektedir. Aynalıçeşme Protestan Ermeni Kilisesi, aynen olmasa da kısmen Ermeni Kilisesi havası sergilemekte, buna karşın Gedikpaşa Protestan Ermeni Kilisesi ise daha çok Protestan bir kilise yapısını hissettirmektedir. Aynalıçeşme'deki kilisede ilahiler Ermenice, Gedikpaşa'da ise Türkçe söylenmektedir. Gedikpaşa'da vaftiz havuzu mevcutken ve vaftiz suya batırma biçiminde olduğu söylenirken, Aynalıçeşme Kilisesi'nde vaftiz havuzu bulunmamakta ve vaftizin serpmiş şeklinde yapılabileceğine dair bilgiler verilmektedir. Bu farklılıklar, hem pastörün insiyatifi hem de ibadete iştirak eden cemaatin üyeleriyle alakalıdır.

Günümüz Türkiye'sinde yaşayan Protestan Ermeniler'in bir varlık mücadelesi verdiği görülmektedir. Bu mücadele içerisinde de Türkiye'deki Protestan Ermeni tek din adamı olan Krikor Ağabaloğlu'nun büyük bir yeri bulunmaktadır. Yapılan araştırmalar neticesinde Protestan Ermeniler'in ulaşım, yaş ve sayı gibi sosyo-kültürel etkilere dolayı özellikle yaz aylarında ibadetlerinde de aksaklıklar yaşamaktadırlar. Bu etkenlerden başka genç nüfusun dine karşı olan ilgisizliğinin de rolü bulunmaktadır. Bu aksaklıklardan dolayı da Protestan Ermeniler'de günlük ibadet yapılamamaktadır. Bu hususlar, özellikle Aynalıçeşme'deki Kiliseye tabi olan Protestan Ermeniler için geçerlidir. Çünkü bu kilise üyelerinin az sayıda ve orta yaş grubu Ermeni olması bu Ermenilerin ibadetlerinde sıkıntıyı ortaya koymaktadır. Ayrıca bu kilisede dinî ayinleri ve ibadetleri gerçekleştirebilecek bir din adamının yokluğu da diğer bir sebebi oluşturmaktadır. Gedikpaşa'daki kilisede ise cemaatin çoğunluğunun Ermeni olması ile birlikte değişik toplulukların da ibadete iştirak etmesi böyle bir sıkıntıyı fazla hissettirmemektedir.

Protestan Ermeniler, inanç ve dinî düşünce olarak Protestan anlayışa yakın ve benzer bir görüş içerisindedir. Bunun yanında onlar, Matta 28:19'daki “...Git İncil'i tüm dünyaya vaaz et...” ilkesine bağlı olarak evanjelizm inancı içerisinde misyoner

karakterli bir yapı taşıdıklarını da vurgulamaktadırlar. Protestan Ermeniler’de dikkat çeken bir başka husus da “Yeniden doğuş” inancına önem verilmesidir. Bu çerçevede sakramentleri kurtuluşun bir parçası olarak görmezler. Kurtuluşu Tanrının inayetiyle mümkün olduğunu kabul eden Protestan Ermeniler, sakramentleri (Vaftiz ve Evharistiya) faydalı bir araç olarak kabul ederler.

BİBLİYOGRAFYA

- AÇIKSES, Erdal, Amerikalıların Harputtaki Misyonerlik Faaliyetleri, Ankara 2003.
- AÇIKSES, Erdal. “Türk-Amerikan Münasebetlerinin Değerlendirilmesi”, Türkler XIII, Ankara 2002, s. 542-553.
- ADALIAN, Rouben Paul, “Armenian Genocide, Missionaries and”, [http:// www. Armenian-genocide.org/ missionaries.html](http://www.Armenian-genocide.org/missionaries.html)/15.09.2004.
- ADAM, Baki, Katolik Kilisesi’nin Kurtuluş Öğretisi Açısından Diğer Dinlere Bakışı, Ankara 1997.
- ADAM, Baki, Dinler Tarihi (İ. Ö. P.), Ed. Mehmet KATAR, Eskişehir 2000.
- AGBABIAN, Mihran S., “The Evangelical Dimension in The Armenian Church”, [http:// www. cacc-sf.org/c-edacMSA.html](http://www.cacc-sf.org/c-edacMSA.html)/22.02.2005.
- AGOPCAN, Ohannik, “Ecmiadzin’in Ermeni Kilisesindeki Yeri” <http://www.hyetert.com/>18.12.2004.
- AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali - KÖKER, Levent, Tanrı Devletinden Kral Devlete, Ankara 1981.
- AKGÜN, Seçil, “Kurtuluş Savaşı Başlangıcında Türk-Ermeni İlişkilerinde ABD’nin Rolü”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, Ankara 1985, s.331-346.
- AKGÜN, Seçil, “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü”, Atatürk Yolu Dergisi, Y.1, S. 1, Mayıs Ankara 1988, s.1-12.
- AKGÜN, Seçil, “Amerikalı Misyonerlerin Anadolu’ya Bakışları”, Ankara Üniveristesi Otam Dergisi, S. 3, Ankara 1992, s.1-16.
- AKGÜN, Seçil, “Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi(1820-1914)”, X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, C. 5, Ankara 1994, s. 2120-2145.
- AKYÜZ, Yahya, Türk Eğitim Tarihi, İstanbul 1993.
- ALAN, Gülbadi, “Amerikan Board Okulları ve Türk-Ermeni İlişkilerinde Oynadıkları Roller”, E.Ü.S.B.E.D., S. 10, Kayseri 2001, s.153-175.
- AL-KHATİB, Muhibbiddin, İslam Aleminde Misyonerlik Faaliyetleri, çev.Yusuf Uralgiray, 1977.
- AMADOUNİ, G, L’Eglise Armenienne et La Catholice, Roma 1976.

- ANDERSON, Rufus History of The Missions of The Ameican Board of Comissioners for Froeign Missions To The Oriental Churches, Boston 1872.
- ANDREASYAN, Hrand D., “Aktamar Kilisesi”, İ.Ü.E.F.T.D., C. 16, S. 21, İstanbul 1966, s.77-82.
- ANTES, Peter, “The Beginning of The Christian Hierarchy and İts Development”, Hıristiyanlık Dünü Bugünü ve Geleceği, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara 2002, s.35-38.
- ARBERRY, A.J.- ROSENTHAL , .I.J. (Yahudilik)- WARREN, M.A.C.(Hıristiyanlık), Religion in The Middle East, Cambridge University Press, 1969.
- ARPEE, Leon, A History of Armenian Christianity, Armenia 1946.
- ARTİNİAN, Vartan, Osmanlı Devleti’nde Ermeni Anayasası’nın Doğuşu 1839-1863, çev. Zülal Kılıç, İstanbul 2004.
- ARTİNİAN, Vartan H., “The Role of The Amiras in the Ottoman Empire”, The Armenian Review, Haziran 1981, C. 34, No: 2-134 , s.190-192.
- ASLAN, Kevork, Etudes Historiques Sur Le Peuple Arménien, Paris 1909.
- AUGUSTİNOS, Gerasimos, Küçük Asya Rumları, Ankara 1997.
- AVAKİAN, Karl Vartan, “The Armenian Evangelical Church 1846-1996”, <http://www.cacc-sf.org/c-aehistory.htm/15.09.2004>.
- AVŞAR, Servet, I. Dünya Savaşında İngiliz Propagandası, Ankara 2004.
- AYCARD, Marthilde , Atlas Des Religions, Plon-Name, Tous Drouits Réservés, 1994.
- AYDIN, Mehmet, “Hıristiyan Konsillerine Genel Bir Bakış”, Belleten Dergisi, C. 54, S. 209, Nisan 1990’dan Ayrı Basım, T.T.K., Ankara 1990, s. 365-380.
- AYDIN, Mehmet, “Batı ve Doğu Hıristiyanlığına Tarihi Bir Bakış”, A.Ü.İ.F.D.,C. 27, (Ayrıbasım), Ankara 1985, s.123-148.
- AYDIN, Mehmet, “Mabed ve İbadet”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, C. 17, İstanbul 1998, s. 348-353.
- AYDIN, Hıristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili, Konya 1991.
- AYDIN, Suavi, “Anadolu Hıristiyanlığında Dönüşüm Misyoner Faaliyetlerinin Doğu Hıristiyanlığı Üzerindeki Etkisi Ve Modernleşme”, http://ww.Kultur.Gov.Tr/Portal/Turizm_Tr.Asp?Belgeno=20064/17.02.2005.
- AYVERDİ, Semiha, Misyonerlik Karşısında Türkiye, İstanbul 2001.

- BAKALIAN, L. Nishan, "The Role of The Layperson in The Armenian Evangelical Church", <http://www.cacc-sf.org/c-roleLNB.html>/23.01.2004.
- BAILLY, Auguste, Bizans Tarihi, çev. Haluk Şaman, by.?
- BARKER, G., O'nun İzinde, İstanbul 1985.
- BASSETT, Paul Merritt "evangelicalism", <http://mb-soft.com/believe/text/evangeli.htm> /17.12.2004.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri.
- BAYZAN, Ali Rıza, Küresel Vaftiz, İstanbul 2004.
- BEDİKIAN, Antranig A., "The Rise of The Evangelical Movement Among Armenians", <http://www.cacc-sf.org/c-riseAAB.html>/04.05.2004.
- BERKHOF, Lewis, Sistematik Teoloji, 1988.
- BESHİR, Victor, "What Happened To The Church Established by Christ and His Apostles", http://www.suspects.org/evangelism/frames/what_happened.html/11.10.2004.
- BIHLMAYER K.- TUCHLE, H, I. ve IV. Yüzyıllarda Hristiyanlık, çev. Antun Göral, İstanbul 1972.
- BİRKETT, Kirsten, Reformun Özü, çev. Onur Yöş, İstanbul 2003.
- BLISS, Edwin Munsell, Turkey and The Armenian Atrocities, Edgewood Publishing Company, 1896.
- BOGHOSIAN, H.B., Highlights of Armenian History and its Civilization, Boston 1957.
- BOICE, J.M., İsa'nın Doğuşu (Noel), İstanbul 2004.
- BOLT, Dick, "Earliest Scene Photo of Turkey", <http://freepages.history.rootsweb.com/Dickbolt/TurkeyDaguerreotype.html>/15.01.2004.
- BREINER, Bert F. - TROLL, Christian W., "Christianity and İslam", The Oxford Encyclopedia of The Modern İslamic World, Cilt 1, Oxford University Press 1995, s. 280-286.
- BURKE, Henry R., "Eucharist", E.A., C. 5, New York 1957, s.561a-561b.
- BURNABY, Frederick, Küçük Asya Seyahatnamesi, çev. Meral Gaspıralı, İstanbul 1998.
- BÜYÜKKARCI, Süleyman, Türkiye'de Amerikan Okulları, Konya 2004.
- CALVIN, John, Kutsal Kitap Hristiyanlığı, Baturalp Bal, İstanbul 1999.

- CENGİZ, Erdoğan, Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekatı İhtilaliyesi, Ankara 1983.
- Centennial of Constantinople of Station, İstanbul 1931.
- CHAKMAKJIAN, Hagop A., “The Armenian Evangelical Church and The Armenian People”, <http://www.cacc-sf.org/c-aecHAC.html/23.01.2004>.
- CHOPOURIAN, G.H., “Fundamental Armenian Evangelical Teachings”, <http://www.cacc-sf.org/c-faet.GHC.html/15.09.2004>.
- CHOPOURIAN, G.H., “Cited in The Armenian Evangelical Reformation: Causes and Effects”, AMAA, New York 1972, s.1-2.
- CHRİSTENSON, Evelyn, Müjdeyi Yayma ve Dua Kılavuzu, İstanbul 1996.
- Confession of Faith The Armenian Evangelical Church Constatinople, Turkey, July 1. 1846, <http://www.cacc-sf.org/c-aefaitha.htm/18.10.2004>.
- CORNWALL, Judson, Kutsal Yazılarla Dua, çev. Levent Kınran, İstanbul 1999.
- CÖHCE, Salim, “Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları” E.A.D., C. 2, S. 8, 2003, s. 37-67.
- CROLLİUS, A. Roest, “İnkültürasyon”, çev. A. İsra Güngör, D.A.D., C. 1, Mayıs 1998, s. 93-105.
- ÇARK, Y.G., Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, İstanbul 1953.
- ÇINAR, İlker, Ben Bir Misyonerdim & Şifre Çözüldü, İstanbul 2005.
- DABAĞYAN, Levon Panos, Son Havadis Gazetesi, 25. Aralık.1981, s. 6.
- DABAĞYAN, Levon Panos, Son Havadis Gazetesi, 30.Aralık.1981, s. 6.
- DABAGYAN, Levon Panos, Türkiye Ermenileri Tarihi, İstanbul 2003.
- DANACIOĞLU, Esra, Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Misyoner Faaliyetleri, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1986.
- DANACIOĞLU, Esra, Anadolu’da Birkaç Amerikalı Misyoner, Toplumsal T.T.D., C.19, S.120, Aralık 2003, s.76-79.
- DANİELOU, Jean, “Kilisede Misyoner Düşüncesi”, çev: Abdurrahman Küçük, A.Ü.İ.F.D., C. 37 (Ayrı Basım), Ankara 1998, s.101-104.
- DANIŞMENT, İsmail Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. 4, İstanbul 1972.
- DARAKJIAN, Barkev. N., “Armenian Evangelical Identity Historical and Theological Perspectives”, <http://www.cacc-sf.org/c-aeidentityBND.html/23.01.2004>.

- DARAKJIAN, Barkev N., "The Armenian Church", http://www.churcharmenia.com/vangelical/vmain5_16_01b.html/12.09.2004.
- DARAKJIAN, Barkev N., "Evangelism or Proselytism", <http://www.cacc-sf.org/c-aopBND.html>/ 05.10.2004.
- DARAKJIAN, Barkev, "Distinguishing Evangelicals from Paulicians", www.aeuna.org/distinguishing.htm/ 21.09.2004.
- DARAKJIAN, Barkev, "Evangelism in The Early Armenian Evangelical Church", <http://www.cacc.sf.org/c-ceaBND.html>/05.01.2005.
- DARAKJIAN, Barkev, "Mary: Mother of God or Mother of Christ?", <http://www.cacc-sf.org/c-mmgbND.html>/ 23.09.2005.
- DELİORMAN, Altan, *Türklere Karşı Ermeni Komiteleri*, İstanbul 1973.
- DEMİR, Neşide Kerem, *Türkiye’de Ermeni Meselesi*, Ankara 1976.
- DEMİRJIAN, Charles, "The Armenian Evangelical Church 2000", http://www.churcharmenia.com/evangelical/evmain1_27_01.html/04.01.2005.
- DİTTES, James E., *Hristiyan Misyonu ve Türk İslamlığı*, (Türkiye’de Hristiyan Propaganda Faaliyeti), çev. Turhan Yörük, Ankara 1957.
- Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu, Dış Politika Enstitüsü, Ankara 1983.
- DVORNİK, Francis, *Konsiller Tarihi İznik’ten II. Vatikan’a*, çev. Mehmet Aydın, Ankara 1990.
- DWIGHT, H.G., *Christianity In Turkey A Narrative of The Protestan Reformation in The Armenian Church*, London 1854.
- EKMAN, P. Ulf, *İsa Senin İçin Öldü*, çev. Cevdet Özdemir, İstanbul 2004.
- ELİADE, Mircea-Ioan P. COULIANO, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, "Hristiyanlık", çev. Ali Erbaş, İstanbul 1997.
- ERBAŞ, Ali, "Protestan Reformu ve Martin Luther", *Dinler Tarihi Araştırmaları III-Hristiyanlık*, Ankara 2002, s.197-245.
- ERBAŞ, Ali, "Hristiyan Misyonerliğine Genel Bir Bakış", *S.Ü.İ.F.D.*, S. 7, Sakarya 2003, s.161-182.
- ERBAŞ, Ali, *Hristiyanlıkta İbadet*, İstanbul 2003.
- ERCAN, Yavuz, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 1988.
- ERCAN, Yavuz, "Osmanlı Devletinde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Osmanlı IV*, Ankara 1999, s.197-207.

- ERDEM, Mustafa, "Misyonerlik ve Kırgızistan'da Misyonerlik Faaliyetleri", D.A.D., C. 1, S. 3, Ankara 1999, s.5-42.
- ERDEM, Mustafa, Hazreti Adem, Ankara 1999.
- ERDEM, Mustafa, "Hristiyanlıktaki Vaftiz Anlayışı Üzerine Bir Araştırma", A.Ü.İ.F.D. (Ayrı Basım), C. 34, Ankara 1993, s.133-154.
- ERHAN, Çağrı, "Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries", http://research.yale.edu/ycias/database/files/mesv5_11.pdf/17.11.2004.
- ERGİN, Osman, Türk Maarif Tarihi, İstanbul 1977.
- EROĞLU, A. Hikmet, "Ekmek-Şarap Ayini(Evharistiya) Konusunda Katolikler ve Protestanlar Arasındaki Anlayış Farklılıkları", C. 39, A.Ü.İ.F.D. (Ayrı Basım), Ankara 1999, s. 439-453.
- EROĞLU, Ahmet Hikmet, Osmanlı Devletinde Yahudiler, Ankara 2000.
- EROĞLU, Ahmet Hikmet, "Hristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", A.Ü.İ.F.D., C. 41, (Ayrıbasım), Ankara 2000, s. 309-325.
- EROĞLU, Ahmet, "Türkiye'de Ortodoks Misyonerliği", Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, İSAV, İstanbul 2004, s.135-146.
- ERYILMAZ, Bilal, Osmanlı Devletinde Gayri Müslim Tebanın Yönetimi, İstanbul 1990.
- "Evanjelik Kiliseler", A.B.A., C. 8, İstanbul 1989, s. 375.
- FARLANE, Charles Nac, The Armenians: A Tale of Constantinople, C.1, Philadelphia 1830.
- FENDOĞLU, Tahsin, "Amerika Birleşik Devletleri'nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti", Türkler XIV, Ankara 2002, s.189-196.
- FLOCKEN, R. W., "Protestantism In Turkey", name.umd.umich.edu/01.12.2003.
- FULLER, Louis, "The Missionary's Role in Developing Indigenous Christian Theology", <http://bgc.gospelcom.net/emis/1997/indigtheo.html>/12.10.2004.
- GALATİ, A.Fisher, Türk Cihadı ve Alman Protestanlığı 1551-1555, Yay. Haz. Neval Öke, İstanbul 1992.
- "Genç Erkekler Hristiyan Birliği", A.B.A, C. 9, İstanbul 1989, s.368.
- "Genç Kadınlar Hristiyan Birliği", A.B.A, C. 9, İstanbul 1989, s.368.
- GRABİLL, Joseph L., Protestant Diplomacy and The Near East Missionary Influence on American Policy 1810-1927- Minneapolis, 1971.

- GRANT, Frederick C., “Baptism”, E.A., C. 3, New York 1957, s. 218-219.
- GÜNAY,Ü. – GÜNGÖR, H. - ECER, A.V., Laiklik, Din ve Türkiye, Ankara 1997.
- GÜNDÜZ, Ahmet, “Osmanlı Devleti’nde Yapılan Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Meselesinin Doğuşu, Gelişmesi”, T.D.A.D., S. 128, Ekim 2000, s.111-117.
- GÜNDÜZ, Şinasi-AYDIN, Mahmut, Misyonerlik, İstanbul 2002.
- GÜNDÜZ, Şinasi, Din ve İnanç Sözlüğü, Ankara 1998.
- GÜNGÖR, Erol, Türkiyede Misyonerlik Faaliyetleri, İstanbul 1999.
- GÜNGÖR, A. İsra, Vatikan, Misyon ve Diyalog, Ankara 2002.
- GÜNGÖR, Ali İsra, Cizvitler ve Katolik Kilisesindeki Yeri, Ankara 2002.
- GÜRÜN, Kamuran, Ermeni Dosyası, Ankara 1983.
- HALEBLİAN, Krikor, “The Origins of Armenian Protestantism”, www.aeuna.org/toa.htm/ 20.09.2004.
- HALİDİ, Mustafa- FERRUH, Ömer, İslam Ülkelerinde Misyonerlik ve Emperyalizm, İstanbul 1968.
- HAMDİ, Ahmed, İngiliz Misyonerleri, haz. Hüdavendigar Onur, İstanbul ?.
- HARMAN, Ömer Faruk, “Konsil”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, C. 26, Ankara 2002, s.175-178.
- HARMAN, Ömer Faruk, “Günümüzde Ortodoks Hristiyanlık”, Hristiyanlık, Ankara 2002, s.187-196.
- HARNACK, Adolf, The Mission and Expansion of Christianity (in the first three Centuies), İngilizceye çev. ve düz. James Moffatt, New York 1962.
- HAYDAROĞLU, İlknur Polat, “Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar”, Türkler XIV, Ankara 2002, s.181-188.
- HAYDAROĞLU, İlknur Polat, Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar, Ankara 1990.
- HELLWING, Monica K., “Eucharist”, E.R., C. 5, Londra 1987, s.185-186.
- HESSİON, Roy, Çarmih Yolu, İstanbul 1997.
- Hristiyanlık Tarihi, çev. Sibel Sel- Levent Kınran, İstanbul 2004.
- HİCK, John, “Hristiyanların İsa’yı Algılama Biçimi ve Bunun İslam’ın Anlayışıyla Karşılaştırılması”, çev. Şaban Ali Düzgün, İslamiyat Dergisi, C. 3, S. 4, Ankara 2000, s. 75-85.

- HİLL, Elton G., İsa O'dur, çev. Hande Taylan, İstanbul 2000.
- HOFMANN, Tessa, Armenians in Turkey Today, Ed. Nicolas Tavitian, The EU Office of Armenian Associations of Europe, Brüksel October 2002.
- HOUTIN, Albert, "Hristiyanlığın Kısa Tarihi" çev. Abdurrahman Küçük, A.Ü.İ.F.D., C. 25, (Ayrı Basım), Ankara 1981, s. 437-455.
- HÖKELEKLİ, Hayati, "Misyonerlik Faaliyetleri ve Gençlerimiz", Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, İSAV, İstanbul 2004, s. 433-445.
- HÜLAGÜ, Metin, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye", E.Ü.S. B.E.D., S. 10, Kayseri 2001, s. 57-93.
- İŞIKSAL, Turgut, "Ermenilerin Diğer Devletlerle İlişkileri", B.T.T.D., Mayıs 1985, S. 3, s. 46-49.
- İlahiler, İstanbul 1953.
- İLTER, Erdal, Ermeni Kilisesi ve Terör, Ankara 1996.
- İNANDI, İsa, "Türk Dünyasında Misyonerlik", Bilig Dergisi, S. 2, Ankara 1996, s. 35-47.
- "İslama Dönen Başpapazdan Şok İfşaatlar", Gerçek Hayat Dergisi, 11 Şubat/17 Şubat 2005, s. 6-8.
- JANBAZIAN, Movses, "Being Obedient to The Heavenly Vision", [http:// www.cacc-sf.org/c-bot MBJ.html/15.09.2004](http://www.cacc-sf.org/c-bot-MBJ.html/15.09.2004).
- JEFFERY, Peter, Hristiyan İnancının Abc'si, çev. Fatih Bilger, İstanbul 2004.
- JONKMAN, Fred, "The Missionary Methods of the Apostle Paul", <http://www.thirdmill.org/paul2/missionary-methods.asp/12.10.2004>.
- JULIEN, Tom, "The Esence of The Church", [http://bgc. Gospelcom. net/ emis/1998/esence.htm/15.02.2005](http://bgc.Gospelcom.net/emis/1998/esence.htm/15.02.2005).
- KALOUSTIAN, S, Saints and Sacraments of The Armenian Church, Amerika 1969.
- KANTARCI, Şenol, Amerika Birleşik Devletindeki Ermeniler ve Ermeni Lobisi, İstanbul 2004.
- KANTARCI, Şenol, "Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Topraklarındaki Faaliyetleri", <http://www.Ktuvakfi.Org.Tr/Gorusler4.Htm/19.10.2004>.
- KARABIYIK, Osman, Türk-Ermeni Münasebetlerinin Dünü-Bugünü, İstanbul 1984
- KARAKAŞ, Ensar, "Osmanlı Batılılaşması Sürecinde Pozitivist Düşünce ve Yabancı Okullar", Yeni Ümit Dergisi, S. 35, Ocak-Şubat-Mart 1997, s.18-21.

- KARAL, Enver Ziya, Büyük Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, ?.
- KARATEPE, Ali, “Silahsız Haçlı Seferleri”, T.D.D., S. 52, Eylül 2004.
- KARİMOVA, Nigar - DEVERELL, Edward, Minorities in Turkey, Occasional Papers No.19, The Swedish Institute of International Affairs, Stockholm 2001.
- KASSOUNY, Yervant, The Rise of The Short Story in The Western Armenian Dialect, İngilizce çev. Vahe Oshagan, Beyrut 1971.
- KATAR, Mehmet, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyette Tövbe, Ankara 1997.
- KATAR, Mehmet, Hristiyanlıkta Paskalya, Ankara 2003.
- KAVAS, Ahmet, “Afrika’da Misyonerlik Faaliyetleri”, Dinler Tarihi Araştırmaları III- Hristiyanlık, Ankara 2002, s. 447-453.
- KAYAYAN, A.R., “Armenia Revisited: Prospects for Reformation?”, www.christianforarmenia.org/mission_doss./13.08.2004.
- KEMAL, Namık, Renan Müdafaannamesi, Haz. Abdurrahman Küçük, İstanbul 1988.
- KERNAKLİAN, Paul, The Armenian-American Personality Structure and Its Relationship to Various States of Ethnicity, Syracuse University 1967.
- KESKİNÖZ, İlhan, Vaftiz ve Vaftizli Yaşam, İstanbul 2002.
- KEVORKYAN, Dikran, Surp Badarak Mübarek Kurban, İstanbul 1977.
- KHOSHAFİAN, Setrag, “Reflections on The 1700th Anniversary of Christianity”, <http://www.netwiz.net/cacc/c-racSK.html/04.01.2005>.
- KILIÇ, Davut, Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler, Ankara 2000.
- KILIÇ, Recep, Modern Batı Düşüncesinde Vahiy, Ankara 2002.
- KIRGIZOĞLU, Fahrettin, Albanlar Tarihi(M.Ö.IV.-M.S.X. Yüzyıllar) Üzerine, XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri Kitabından Ayrı Basım, Ankara 1994.
- KIRMIZI, Abdülhamit, “Son Dönem Osmanlı Bürokrasisinde Akraba Ermeniler”, E.A.D., C. 2, S. 8, 2003, s.137-152.
- KİRŞEHİRLİOĞLU, Erol, Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri, İstanbul 1963.
- KİSKİRA, Konstantina P., “19.Yüzyılın Çokuluslu İstanbul’unda Amerikan Misyonerleri”, 19. Yüzyıl İstanbul’unda Gayrimüslimler, Ed. Pinelopi Stathis, çev. Foti ve Stefo Benlisoy, İstanbul 1999, s. 65-67.
- Kitabı Mukaddes, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2000.

- KOCABAŞ, Süleyman, Misyonerlik ve Misyonerler, İstanbul 2002.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri”, Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, T.T.K.Yayınları, Ankara 1994, s. 539-551.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, Anadoludaki Amerika, İstanbul 1989.
- KOCAMANOĞLU, Emine, “Osmanlı Döneminde Robert Kolej’de Din Eğitimi”, Osmanlı V, Ankara 1999, s. 359-365.
- KOÇAŞ, Sadi, Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri, Ankara 1967.
- KODAMAN, Bayram, “The Eastern Question: Imperialism and The Armenians”, The Eastern Question: Imperialism And The Armenian Community, Ankara 1987.
- KODAMAN, Bayram, Türkler-Ermeniler ve Avrupa, Ankara 1994.
- KODAMAN, Bayram, “Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri”, Yeni Çığ Dergisi, S. Kasım 1981, Y. 1., s. 3-8.
- “Kongregasyonalizm”, A.B.A, C. 13, İstanbul 1989, s. 481-482.
- KÖSE, Ensar, “Misyoner, Mandacı, Feminist”, T.D.D., S. 18, Nisan 2001, s. 30-32.
- Krikor Ağabaloğlu ile Yapılan Görüşme.
- Krikor Damatyan ile Yapılan Görüşme.
- KULAKÇIOĞLU, İsmail, Kutsal Kitapta Sunu, Ondalık ve Bağış, İstanbul 2004.
- KURAN, Ercüment, “Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu(1877-1897)”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, Ankara 1985, s. 19-27.
- KURAT, A. Nimet, Türk İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi, Ankara 1953.
- KURAT, Uluğ Yetkin, “Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu”, Osmanlı IV, Ankara 1999, s. 217-221.
- KUTAY, Cemal, Türk Milli Mücadelesinde Amerika, İstanbul 1979.
- KUZGUN, Şaban, “Hıristiyan Misyonerlerin Türk İslam Ülkelerindeki Faaliyetleri”, F.Ü.İ.F.D., S. 4, Elazığ 1999, s.330-339.
- KUZGUN, Şaban, “Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerliğinin Doğuşu”, E.Ü.İ.F.D., S. 1, Kayseri 1983, s. 59-82.

- KÜÇÜK, Cevdet, “Osmanlı Devletinde ‘Millet Sistemi’, Osmanlı IV, Ankara 1999, s. 208-216.
- KÜÇÜK, Cevdet, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, İstanbul 1986.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Ankara 2003.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, “Türk Dünyasında Misyonerlik Faaliyetleri, Metodları ve Bunlara Karşı alınması Gereken Tedbirler”, II.Avrasya İslam Şurası, Ankara 1998, s. 375-409.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, “Dinlerde İbadet ve Mabet”, Diyanet Dergisi, C. 24, S. 3, Temmuz-Ağustos-Eylül, s. 25-54.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, “Hristiyanlıkta Misyon Anlayışı, Yeni Yaklaşımlar ve Dinlerarası Diyalog”, Dinler Tarihi Araştırmaları III- Hristiyanlık, Ankara 2002, s. 359-387.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, “Yahudilikte Arzı Mev’ûd Anlayışının Boyutları”, A.Ü.İ.F.D. C. 33, (Ayrı Basım) Ankara 1992, s.101-111.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, “Belgelerin Işığında Türk-Ermeni Münasebetlerine Genel Bir Bakış”, A.Ü.İ.F.D., C. 31, (Ayrıbasım), Ankara 1989, s. 245-259.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, İslâm ve Günümüz Meseleleri, Yeni Düşünce Yayınları-7, Ankara 1991.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, “Türkiye’de Misyonerlerin Çalışmaları ve 2003 Yılında TBMM’de Kabul Edilen Yasalarla Misyonerlik İlişkisi”, Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri, İSAV, İstanbul 2004, s. 40-66.
- LAÇİNER, Sedat - BAL, İhsan, “İngiltere Ermenileri, Lobcilik ve Ermeni Sorunu”, E.A.D., C. 2, S. 7, 2002, s. 71-120.
- LATOURETTE, Kenneth Scott, “YMCA Türkiye’de” çev. Hülya Balcı, T.T.D., S. 47, Kasım 1997, s. 29-31.
- LAU, Franz, Luther, çev. İhsan Sarı, İzmir 1992.
- LELOTTE, F., Yaşam Sorunu, Ankara 1985.
- LERNER, Constantine, “Sara Miapor: An Armenian Character in The Life of St. Nino and Jerusalem”, Ed. Michael E. Stone-Roberta R. Ervine- Nira Stone, The Armenians in Jerusalem and The Holy Land, Paris 2002, s.111-121.

- LİVİNGSTONE, Elizabeth A., The Christian Church, Oxford University, New York 1990.
- LYNN, Robert, Kutsal Ruh I, çev. Batur Alp Bal, İstanbul 2002.
- LYNN, Robert, Sakramentler, İstanbul 2002.
- MACARTHUR, John. “Grace to You” <http://www.gty.org/IssuesandAnswers/archive/whychurch.htm> / 01.04.2005.
- MAHİROĞULLARI, Adnan, “XIX. Yüzyılda Sivas ve Yöresinde Misyonerlik Faaliyetleri”, Türk Yurdu, C. 19-20, S. 148-149, Aralık 1999-Ocak 2000, s. 526-533.
- MALKOÇ, M. Numan, İstanbul Protestan Kiliseleri, İstanbul 1999.
- MARAŞLIYAN, Levon, Ermeni Sorunu ve Türk Amerikan İlişkileri çev. Şen Süer, İstanbul 2000.
- MARTİN, George, Sağlık Bulma İncilden Düşünceler, çev. Alida T. Tereza, İstanbul 1986.
- MARTY, Martin E., “Protestantism, E.R., C. 12, Londra 1987, s. 28-31.
- MATHEWS, Ed, “History of Mission Methods: A Brief Survey”, <http://bible.acu.edu/missions/age.asp?ID=297/22.10.2004>.
- MCCARTHY, Justin-Carolyn, Turks and Armenians, Washington 1989.
- MCCARTHY, Justin, “İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler”, Türkler XIII, Ankara 2002, s. 469-491.
- MCCARTHY, Justin, “I. Dünya Savaşı’nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu”, Osmanlı V, Ed. Güler Eren, Ankara 1999, s.133-141.
- MCDOWELL, Josh, Diriliş Gerçeği, çev. Fikret Böcek ve Düzgün Aral, İstanbul 2005.
- MCDOWELL, Josh - LARSON, Bart, Mesih İsa’nın Tanrılığı, çev. Fikret Böcek, İstanbul 2001.
- MEHL, Roger, “Protestanlık”, Din Fenomeni, çev. Mehmet Aydın, Konya 1993, s. 245-286.
- MESLİN, Michel, “Baptism”, E.R.E, C. 2, Londra 1987, s. 61-62.
- MILNE, Bruce, Tanrı Öğretisi, çev. Levent Kınran, İstanbul 1995.
- MİNASYAN, Hagop, Son Akşam Yemeği Töreni, İstanbul 1993.

- MOGHADAM, Assaf, A Global Resurgence of Religion, Weatherhead Center for International Affairs, www.wcfia.harvard.edu/papers/723_moghadam_03_03/ 2004.
- MORALI, İlaria, “Hristiyan: Tanrı’nın Çağrısına İsa Mesih’te Yanıt Veren İnsan”, Tanrı ile İnsan Arasındaki İlişki Konulu Sempozyum, Yeşilköy-İstanbul 7-9 Ekim 2004, Müslüman-Hristiyan Diyalogu, s. 58-68.
- MOVSESIAN, Vazken, “Etchmiadzin For Today”, [http:// www. sain.org/DERVAZ/serm4.txt/](http://www.sain.org/DERVAZ/serm4.txt/) 18.11.2004.
- Vazken MOVSESIAN, “Rethinking Armenian Protestantism”, <http://www.sain.org/WINDOW/Denomin.txt/15.01.2004>.
- MUTLU, Yüksel, “Silahsız Haçlı seferleri”, Yeniçağ Gazetesi, 5.Ocak.2005, s.8.
- NELSON, John Oliver, Opportunities in Protestan Religious Vocations, New York 1952.
- NERSESIAN, Nerses V., “Sects in Armenian History”, [http:// www.sain.org/window/cults2txt/15.09.2004](http://www.sain.org/window/cults2txt/15.09.2004).
- NERSOYAN, Tiran, “Armenian Church”, E.R., C. 1, New York 1987, s. 413-417.
- NOSS, John B., Man’s Religions, New York 1956.
- Ohannes Torkumoğlu ile Yapılan Görüşme.
- OLGUN, Hakan, Luther ve Reformu Katolisizmi Protesto, Ankara 2001.
- ORMANIAN; Malachi, The Church Of Armenia, Fransızca’dan İngilizce’ye çev. G. Marcar Gregory, Oxford 1955.
- OSTLING, Richard N., “Evangelicalism”, <http://mb.soft.com/believe/text/evangeli.htm/> 27.10.2004.
- OSTROGORSKY, Georg, Bizans Devleti Tarihi, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1981.
- OYHON, Edith-ETİNGÜ, Bente, Churches İn İstanbul, İstanbul 1997.
- ÖKTEN, Kaan, Hristiyanlıkta İnancın Yenilenmesi, İstanbul 2000.
- ÖNEY, Gönül, Aktamar Kilisesi, Ankara 1989.
- ÖSKAN, Ali Rafet, “Günümüzde Adventizm ve Adventistler”, Dinler Tarihi Araştırmaları III- Hristiyanlık, Ankara 2002, s. 299-311.
- ÖSKAN, Ali Rafet, Amerikan Evanjelistleri & Baptistler, İstanbul 2005.
- ÖSKAN, Ali Rafet, Fundamentalist Hristiyanlık ve Yedinci Gün Adventizmi, Ankara 1998.

- ÖZMENT, Steven, The Age of Reform 1250-1550, Amerika 1980.
- PAMUKCİYAN, Kevork, Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar İstanbul Yazıları, C. I., Yay. Haz. Osman Köker, İstanbul 2002.
- PAMUKCİYAN, Kevork, “İstanbul Tarihini Yazan Ermeniler”, T.T.D., C. 15, S. 89, Mayıs 1991, s.48-52.
- PAMUKCİYAN, Kevork, “Ermeniler”, D.B.İ.A, C. 3, İstanbul 1994, s.181-194.
- PAPAZİAN, Michael B., “The Armenian Church”, <http://www.fsweb.berry.edu/academic/hass/mmpapazian/the.htm/15.01.2004>.
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet, Ermeni Komitelerinin İhtilal Hedefleri ve Besledikleri Emeller, Ankara 1981.
- PARSHALL, Phil, “Muslim Misconceptions About ‘Missionary’” <http://bgc.gospelcom.net/emis/special%20articles/misconceptions.html/12.10.2004>.
- PHİLLİPS, Clifton Jackson, Protestan America and The Pagan World: The First Half Century Of The American Board of Comissioners For Foreign Missions, 1810-1860, Kore 1969.
- “Presbiteryen Kiliseler”, A.B.A., C.18, İstanbul 1989, s.146-147.
- “Protestanlık”, A.B.A., C. 18, İstanbul 1989, s.174-175.
- “Protestantism”, N.E.B., C. 15, Amerika 1974, s. 99-120.
- Redhouse (İngilizce-Türkçe Sözlük), İstanbul 2000.
- RÖSELER, Manfred, Hıristiyan İnancın Temeli, İstanbul 2002.
- SAHAGİAN, Daniel, Le Mouvement Evangelique Armenien, b.y.?.
- SAKARYA, İhsan, Belgelerle Ermeni Sorunu, Ankara 1984.
- SALT, Jeremy, İmperialism and the Otoman Armenians, Amerika 1993.
- SAMİ, Şemsettin, Türkçe Sözlük, İstanbul 1985.
- SAMUR, Sebahattin, “XIX. Ve XX. Yüzyıllarda Suriye’de Açılan Protestan Okulları Üzerine Bir İnceleme”, E.Ü.İ.F.D., S. 7, Kayseri 1990, s.171-183.
- SARAY, Mehmet, Rusların Orta Asya’yı Ele Geçirmeleri, çev. Erkut Gökten, ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları Grubu, Yayın No:1, Ankara 1984.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, İsparta 1999.
- SARKİSSİAN, Garabed, “Evangelism in The Armenian Church”, <http://members.aol.com/Narekinc/Epistles.html/23.11.2004>.

- SARKİSSİAN, Karekin, “The Bible İn The Armenian Christian Tradition”, [http:// www.saintsarkis.org/ bible_vs_armenians.htm/](http://www.saintsarkis.org/bible_vs_armenians.htm/) 29.09.2004.
- SEIDLER, G.L., Bizans Siyasal Düşüncesi, çev. Mete Tunçay Ankara-1980.
- SELVİ, Haluk “Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeni Faaliyetleri”, Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, C. 3, Ankara 2003, s. 27-37.
- SEVERANCE, Diane, “Protestants are First Called Protestants”, What Happened This Day in Church History, [http:// www.gospelcom.net/01.09.2004](http://www.gospelcom.net/01.09.2004).
- SEVİNÇ, Necdet, “Robert Koleji”, Türkeli Dergisi, Y. 9, S. 108, Kasım 2004, s.120-125.
- SEVİNÇ, Nejdin, Ajan Okulları, İstanbul 1974.
- SEVTAP, Hakkı, İmanlılar Topluluğu, İstanbul 1983.
- SEYDİ, Süleyman, “Sovyetler Birliği’nin Ermeniler İçin Başlattıkları Anavatana Dönüş Projesi”, E.A.D., C. 2, S. 8, 2003, s. 96-113.
- SEYFELİ, Canan, İstanbul Ermeni Patrikliği, Ankara 2005.
- SEZER, Ayten “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Misyonerlerin Türkiye’deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, H.Ü.E.F.D., Osmanlı Devleti’nin Kuruluşunun 700. Yılı, Özel Sayısı, Ekim 1999, s.169-184.
- SEZER, Ayten, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, Osmanlı II, Ed. Güler Eren, Ankara 1999, s.181-192.
- SEZER, Ayten, Atatürk Döneminde Yabancı Okullar, Ankara 1999.
- SEZGİN, Mahmut Niyazi, “Ermenistan’da Dinî Yapı- Dinî Hayat”, E.A.D., C. 2, S. 8, Kış 2003, s.153-176.
- SHAW, J. Howard, “Advent”, E.A., C. 1, New York 1957, s. 192-197.
- SIRMA, Süreyya, Sömürü Ajansı İngiliz Misyonerler, İstanbul 1984.
- SİCK, Matthew, Question About The Church, [http://www.carm.org/ questions_church.htm/](http://www.carm.org/questions_church.htm/) 28.12.2004.
- SMİTH, Eli- DWİGH, H.G.O., Missionary Researches in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor and into Georgia and Persia, with a Visit to The Nestorian and Chaldeon Christians of Oormiah and Salmas, London 1834.
- Sonna Özpembe ile Yapılan Görüşme.
- SONYEL, Salahi, “Tehcir ve ‘Kırımlar’ Konusunda, Ermeni Propagandası, Hıristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı”, Belleten XLI, S. 161, s.137-156.

- SONYEL, Salahi R., “Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Gayri Müslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri”, Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, T.T.K.Yayınları, Ankara 1994, s. 339-351.
- SONYEL, Salahi, “Hristiyan Azınlık ve Osmanlı İmparatorluğunun Son Dönemi”, Osmanlı V, İstanbul 1999, s.142-145.
- SPROUL, R. C., Kutsal Kitabı Anlamak:Yorum Bilimi, çev. Hande Taylan, İstanbul 1997.
- STACKHOUSE, Max L., “Missions”, E.R., C. 9, Londra 1987, s. 564-615.
- STALKER, James, “Evangelicalism”, E.R.E., Ed. James Hastings, C. 5, New York 1951, s. 602-605.
- “Statement of Faith of The Armenian Evangelical Union of North America”, <http://www.armenianpresbyterianchurch.org/statement/faith2000.html/> 23.11.2004.
- STATHIE, Pinelopi, 19. Yüzyıl İstanbul’da Gayrimüslimler, Haz. Ali Berktaş, İstanbul 1999.
- STONE, Frank Andrews, Academies For Anatolia, Boston 1984.
- STONE, Michael E.- ERVİNE, Roberta R.- STONE, Nira, The Armenians in Jerusalem and The Holy Land, Paris 2002.
- STRONG, William, The Story of The American Board, Boston 1910.
- SUNGUROĞLU, İshak, Harput Yollarında (Seçmeler), Ankara 1986.
- “Surp Krikor Lusavoriç”, <http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/lusavoric/15.05.2005>.
- ŞAHİN, Emrah, Errand into The East: A History of Evangelical American Protestant Missionaries and their Missions to Ottoman İstanbul During The Nineteenth Century, (Bilkent Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2004.
- ŞAHİN, Recep, Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları, İstanbul 1988.
- ŞEKER, Levent, (İstanbul Union Kilisesi Üyesi) “Neden Pazar Günü İbadet Ederiz?”, <http://www.isamesih.org/modules/28.12.2004>.
- ŞİMŞİR, Bilal N., “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, Ankara 1985, s.79-124.

- ŞİŞMAN, Adnan, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler”, Türkler XIV, Ankara 2002, s.173-179.
- ŞİŞMAN, Adnan, “Misyonerlik Faaliyetleri ve Uşak’ta Montanizm’e Dair Çalışmalar”, A.Ü.S.B.D., C. 3, S. 2, Afyon Aralık 2001, s.1-6.
- TANERİ, Aydın, Türkler Bizanslılar Ermeniler, Ankara 1994.
- TANYU, Hikmet, “Martin Luther’in Türkler Hakkındaki Sözleri”, A.Ü.İ.F.D., C. 24, Ankara 1981, s.157-161.
- TANYU, Hikmet, “Robert Kolej’de İslamiyet ve Türk Düşmanlığı”, Milli Eğitim ve Kültür 3 Aylık İlmî Araştırma ve İnceleme Dergisi, Y. 1, S.1 Aralık 1978, s.114-123.
- TAPIE, Victor-Lucien, Barok, çev.Galip Üstün, İstanbul 1992.
- TCHİLİNGRİAN, Hratch, “The Armenian Protestants”, [http:// www.sain.org/WINDOW/ Denomin2.txt/](http://www.sain.org/WINDOW/Denomin2.txt/) 2004.
- TCHİLİNİGRİAN,Hratch, “The Armenian Apostolic Orthodox Church”, <http://www.sain.org/ArmeniN.Church/intro.txt/13.10.2004>.
- TEKİN, Emrah, “Ecnebi Kolejlerin Tarihi Misyonu”, T.M.D., S. 36, Mart 1997, s. 48-50.
- TERRY, John Mark, “Approaches to the evangelization of Muslims”, <http://bgc.gospelcom.net/emis/1996/approaches.html/14.09.2004>.
- TOOTİKİAN, Vahan, “Advent, A Time For Preparation”, <http://www.churcharmenia.com/evangelical/evmain12-8html/04.01.2005>.
- TOOTİKİAN, Vahan, “Armenian Congregationalists Flee From Genocide and Find A Home in The U. S.”, [http:// www.ucc.org/aboutus/histories/ chap4.htm/01.12.2004](http://www.ucc.org/aboutus/histories/chap4.htm/01.12.2004).
- TOOTİKİAN,Vahan, The Armenian Evangelical Church: Yesterday, Today and Tomorrow, Amerika 1996.
- TOOTİKİAN, Vahan H., “The Armenian Evangelical Witness to The Armenian People”, [http://www.cacc-sf.org/ c-aewVHT.html/23.01.2004](http://www.cacc-sf.org/c-aewVHT.html/23.01.2004).
- TOPRAK, Zafer, “YMCA”, D.B.İ.A., C. 7, İstanbul 1994, s. 431-432.
- TOPRAK, Zafer, “Demokrat parti, Lozan ve Robert Kolej”, T.T.D., S. 120, Aralık 2003, s. 92-97.

- TOPRAK, Zafer, "Robert Kolej," D.B.İ.A., C. 6, 1994, s. 335-338.
- TOPRAK, Zafer, "Amerika'nın Ülke Dışında İlk Koleji: Robert Kolej," Tombak, S. 31, Nisan 2000, s. 18-25.
- TOVMASIAN, Edward S., "The Blessed Nation", [http:// www.cacc-sf.org/c-BN.html/](http://www.cacc-sf.org/c-BN.html/) 23.02.2004.
- TOYNBEE, Arnold J., Hristiyanlık ve Dünya Dinleri, çev. Mehmet Aydın, Konya 2000.
- TOYNBEE, A.J., "The Treatment of The Armenians in The Otoman Empire, Historical Summary", <http://www.hri.org/docs/bryce/bryce2.htm/15.01.2004>
- TOZER, Henry Fanshawe, Turkish Armenia, London 1881.
- TOZLIAN, Chris, Dr. Merguerian on 'The Armenian Question' in US Foreign Policy", http://armenianstudies.csufresno.edu/hye_sharzhoom/vol24/dec2002/merguerian.htm/ 31.12.2003.
- TOZLU, Necmettin, Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar, Ankara 1991.
- TOZLU, Necmettin, "Osmanlı İmparatorluğunda Misyoner Okulları", Osmanlı V, Ankara 1999, s. 329-339.
- TRASK, Roger R., "Türkiye'de Gizli Hristiyanlık", B.T.T.D., S. 31, Eylül 1987, s. 65-70.
- TUĞLACI, Pars, "Osmanlı Türkiye'si'nde Ermeni Matbaacılığı ve Ermenilerin Türk Matbaacılığına Katkısı", T.T.D., C. 15, S. 86, Şubat 1991, s. 48-56.
- TUĞLACI, Pars, İstanbul Ermeni Kiliseleri, İstanbul 1991.
- TURAN, Ömer, "19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz Ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri", XIII. Türk Tarih Kongresi 4-8 Ekim 1999, Ankara 2002, s.1547-1564.
- TURAN, Ömer, Avrasya'da Misyonerlik, Ankara 2002.
- TURAY, Anna, [http:// www. minidev.com/kültürler-ermeni-tarih2.asp/12.07.2004](http://www.minidev.com/kültürler-ermeni-tarih2.asp/12.07.2004).
- TÜMER, Günay-KÜÇÜK, Abdurrahman, Dinler Tarihi, Ankara 2002.
- TÜMER, Günay, "Günümüzde Doğu Hristiyanlığı", Asrımızda Hristiyan-Müslüman Münasebetleri, İstanbul 1993, s.123-134.
- TÜMER, Günay, Hristiyanlıkta ve İslamda Meryem, Ankara 1997.
- Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, Ankara 1996.

- UÇAR, Ahmet, “Amerikadan Anadoluya Misyoner Akını Tarihi, T.M.D., S. 33, Aralık 1996, s. 46-47
- UÇAR, Ahmet, “Hartune S. Cenanyan”, T.M.D., S. 34, Ocak 1997, s. 37-39
- URAS, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987.
- ÜÇAL, Turgay, Mesihle Yaşamak, İstanbul 1994.
- ÜÇAL, Turgay, İnanç Bildirgemiz, İstanbul 1996.
- ÜÇAL, Turgay, Dua, İstanbul 1999.
- VAHAPOĞLU, Hidayet, Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları, Ankara 1990.
- VANDERBERG, Epke, “The Christian Family Tree”, [http:// members.surfeu.fi/archives5/sbcr052.txt/](http://members.surfeu.fi/archives5/sbcr052.txt/) 20.12.2004.
- VURAL, İsmail, Evanjelizm Beyaz Sarayın Gizli Dini, İstanbul 2003.
- WHEELER, Everett P., The Duty of United States of American Citizens in Turkey, New York 1896.
- WHITE, E. George, Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları, çev. Tarık Yüksel, İstanbul 1995.
- WICKWIRE, Daniel, Batıkent Protestant Kilisesi İç Tüzük, Ankara 2002
- WILHELM, Carolyn- ABBOTT, Margery P., [http:// www.adherents.com/ adh_branches.html/](http://www.adherents.com/adh_branches.html/) 21.09.2004.
- WISEMAN, Richelle ,Centre for Faith &The Media, “A Journalist’s Guide To Christianity”, [http:// www.faithandmedia.org/pdffdocs/guide-christianity.pdf/](http://www.faithandmedia.org/pdffdocs/guide-christianity.pdf/) 12.10.2004.
- YALDUZ, Alpaslan, “Konsillerin Hristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili”, U.Ü.İ.F.D. C. 12, S. 2, Y. 2003, s. 257-294.
- YORULMAZ, Şerife, “Osmanlı Liman şehirlerinde Yabancı Tüccar ve Levantenler”, Türkler XIV, Ankara 2002, s.197-205.
- YUMUL, Arus, “Günümüzde Gregoryan Ermeni Kilisesi”, Dinler Tarihi Araştırmaları - III (Sempozyum, 09-10. Haziran.2001) Ankara 2002, s. 5-8.
- YURTSEVER Cezmi, Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi, İstanbul 1983.
- ZEHRE, Muhammed Ebu, Hristiyanlık Üzerine Konferanslar, çev. Akif Nuri, İstanbul 1978.

ÖZET

KÜÇÜK, Mehmet Alparslan, “Ermeniler Arasında Protestanlığın Yayılışı ve Protestan Ermeniler (Türkiye Örneği)”, Doktora Tezi, Danışman, Doç. Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU, s.I-216.

Bu çalışma, Protestanlığın Anadolu’daki Ermeniler arasında tarihî süreç içerisinde nasıl oluştuğunu ve yayılışında misyonerlik faaliyetlerinin yerini, Türkiye’deki Protestan Ermenilerin temel inançlarını, ayinlerini, ibadet ve dinî uygulamalarını ele almaktadır.

“Ermeniler Arasında Protestanlığın Yayılışı ve Protestan Ermeniler (Türkiye Örneği)” adlı Tezimiz Giriş, iki Bölüm ve Sonuç’tan oluşmaktadır.

Tezimizin Giriş kısmında çalışmanın amacı ve metodunun yanısıra Ermeni Kilisesi ve Ermeniler hakkında genel bilgiler verilmiştir.

Tezimizin Birinci Bölümü’nde Reform hareketi ve Protestanlık hakkında genel bilgiler verilmiştir. Protestanlığın Anadolu’daki Ermeniler arasında oluşum sebepleri de belirtilerek nasıl yayıldığı ve bu yayılış sürecinde misyonerlik faaliyetlerinin nasıl uygulandığı ele alınmıştır. Bununla birlikte bu bölümde misyonerlik faaliyetleri neticesinde Protestanlaşan Ermenilere karşı Ermeni Kilisesinin tutumu ve bu tutum karşısında İngiltere ve Amerika’nın Osmanlı Devleti’ne karşı baskısı da işlenmiştir. Ayrıca Protestanlığı kendisine din olarak seçen Ermenilerin “Millet” olarak kabulü anlatılmıştır.

İkinci Bölüm’de ise günümüz Türkiye’sindeki Protestan Ermeni Kiliseleri’nin genel ve idari yapıları anlatılmıştır. Bu bölümde ayrıca Protestan Ermenilerin temel inançları, haftalık ve yıllık ibadet uygulamaları, ayinleri ve diğer dinî uygulamaları da konu edilmiştir.

Tezimizin Sonuç Bölümü’nde de çalışma hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır.

SUMMARY

KÜÇÜK, Mehmet Alparslan, “The Spread of Protestantism Among Armenians and Protestant Armenians (Model of Turkey)”, Doctorate Thesis, Supervisor Associate Doç. Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU, p.I-216.

This study, The formation of Protestantism among Armenians in Anatolia by time and the place of missionaries in this formation, the basic believes, sacraments, worships and religious practices of Protestant Armenians in Anatolia have been studied.

The thesis of “The spread of Protestantism Among Armenians and Protestant Armenians (Model of Turkey)” consists of introduction, part two chapter and conclusion chapter.

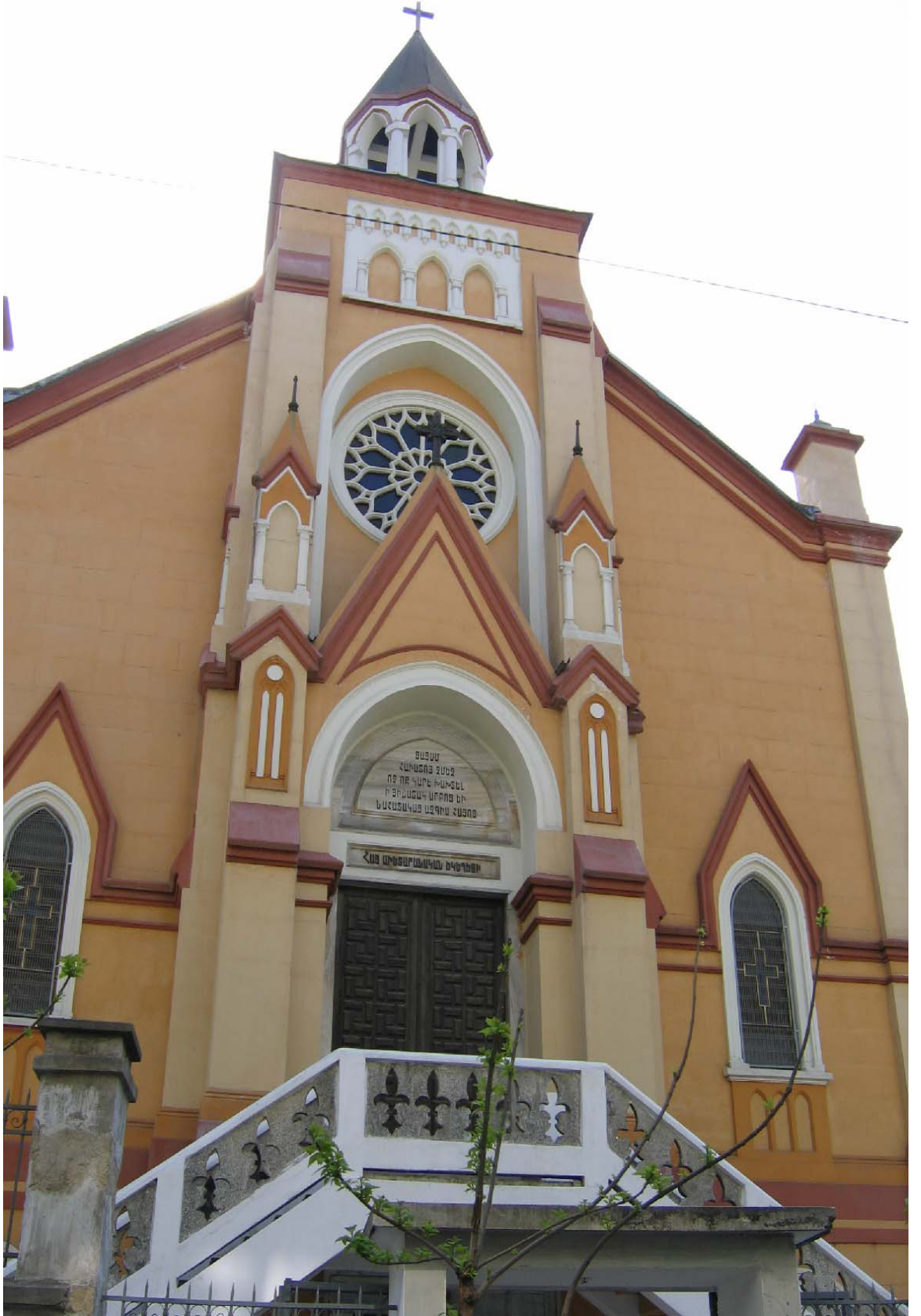
In introduction chapter of the thesis, in addition to mains aim and methods of the study, there is also general information about Armenian Church and Armenians.

In first part of the thesis, there is also general information about Reform movements and Protestantism and the main reasons of the spread of Protestantism among Armenians in Anatolia and during this spread, the imprortance of missionary activities have been explained. Moreover, as a result of missionary activities, the manner of Armenian Church to Armenians being Protestant and the constraints of America and England for Otoman Empire have been worked. The acceptance as a “Nation” of Armenians being Protestant have been explained.

In second part, managerial and main constructions of Protestant Armenian Churches in Turkey have been examined. Moreover, in this part, the basic believes of Protestant Armenians, the weekly and annual worship practices, Holy ceremonies and other religious practices have been studied.

In conclusion chapter of the thesis, there is general evaluation about study.

RESİMLER

Resim 1: Gedikpaşa Protestan Ermeni Kilisesi'nin Dış Görünüşü

Resim 2: Gedikpaşa Protestan Ermeni Kilisesi'nin Giriş Katı

Resim 3: Gedikpaşa Protestan Ermeni Kilisesi'nin Üst Katı

Resim 4: Aynalıçeşme Protestan Ermeni Kilisesi'nin Giriş Kapısı

Resim 5: Vaazların verildiği Kürsü ve Evharistiya Ayini için Hazır Tutulan Masa

Resim 6: Aynalıçeşme Protestan Ermeni Kilisesi'nin İç Görünümü

Resim 7: İbadetlerin Yönetildiği ve Vaazların Verildiği Kürsü